

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İnsan Hüquqları İnstitutu**

*Rövşən Vəlizadə (Azərbaycan)
Hüseyn Siyami (İran)
Məsud Süleyman əl Həmid (İraq)
Faiz Fərha Rəşid (Suriya)
Səid Bərri (Livan)*

**ŞAMAXI: 100 İL
“TAM MƏXFİ QRIF”İ ALTINDA**

*1918-ci il. Şamaxı: məlum olmayan həqiqətlər.
Ermənilərin törətdikləri cinayətlər
haqqında ensiklopedik məlumatlar.*

BAKI - 2014

Ön söz müəllifi: Aytən Mustafayeva. *İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Məclisin deputatı.*

Elmi redaktor: Teymur Əhmədov. *Professor.*

Baş məsləhətçi: Musa Quluzadə. *Tarix elmləri doktoru, professor.*

Məsləhətçilər: Fətəli Abdullayev. *Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru.*

Əliağa Cəfərov. *BAETM-in akademiki.*

Məhərrəm Hüseynov. *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.*

Rövşən Vəlizadə (Azərbaycan), H. Siyami (İran), M. S. əl Həmid (İraq), F. F. Rəşid (Suriya), S. Bərri (Livan). Şamaxı: 100 il “tam məxfi qrif”i altında. Bakı, 2014. 203 səh.

Həm respublikada və həm də xarici ölkələrdə ciddi elmi araşdırmaların, monoqrafiya və məqalələrin müəllifi kimi tanınan, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Rövşən Vəlizadənin (Novruzoglundun) xarici müəlliflərlə hazırlanmış bu kitabı 1918-ci ildə erməni terrorçu birləşmələrinin Şamaxıda törətdikləri soyqırımı ilə bağlı yazılan kitabların sırasında özünəməxsus yer tutur. Kitab müəllifin Suriya, İraq, İran, Livan ölkələrindəki ermənilərə məxsus kitabxana, kilsə arxivlərindən, şəxsi qovluqlardan əldə etdiyi fakt və sənədlər əsasında qələmə alınıb. Bu zaman ona həmin ölkələrin Azərbaycanı sevən alimləri də yardımçı olublar. Çünki adları müəllif kimi qeyd olunan xarici ölkə alimlərinin soy kökləri Şamaxıdan olub. Şübhəsiz, bütün bunlar da geniş oxucu kütləsinin kitaba olan marağını bir daha artıracaq.

Azərbaycanın soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

**Heydər Əliyev,
ümummilli lider**

“AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA” AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə etmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımını Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. “Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına “bəraət qazandırmaq məqsədilə” erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyəsindən ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı ak-

siyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci Dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci il mart ayının 31-i ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Ümummilli Matəm Günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmən soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəh-

di idi. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda, onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədənlər soyqırımı qurbanları kimi qələmə verilirdi. Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzlənmə prosesi baş verir. Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsində qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı

aparılan soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 1980-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiAzərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə Azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əsliində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə Azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə Azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürüst hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı sürətdə həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə – 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların mənti-

qi davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

Heydər ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il

31 MART – AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏTİ

– Hörmətli həmvətənlər!

Bu gün Azərbaycan öz müstəqilliyinin səkkizinci ilini yaşayır. Müstəqillik dövründə qazandığımız mühüm nailiyyətlərdən biri tariximizin uzun illər gizli saxlanılan, saxtalaşdırılan və təhrif edilən dövr və hadisələrinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə etməyimizdir. Belə hadisələrdən biri də dövlətimiz tərəfindən artıq öz siyasi və hüquqi qiymətini almış və bu gün ildönümünü qeyd etdiyimiz azərbaycanlıların soyqırımını günüdür.

Hər il martın 31-ni azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi qeyd etməklə biz bir daha tarixi keçmişə qayıdır, xalqımıza qarşı açıq şəkildə həyata keçirilən genişmiqyaslı aksiyaları ürək ağrısı ilə yad edirik.

XIX-XX əsrlərdə xalqımızın başına bir sıra ağır faciələr gətirilib. Böyük dövlətlərin yeritdikləri imperiya siyasətinin qəddar və məkrli icraçısı olan ermənilərin əli ilə dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımını törədilmiş, xalqımızı ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə düçar etmişlər. Yüz minlərlə dinc azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmiş, öz atababa yurdundan didərgin salınmış, Azərbaycanın qədim yaşayış məskənləri xarabalığa çevrilmişdir.

Erməni millətçilərinin əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının imperiya siyasətindən, 40-50-ci illərdə sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri soyqırımını siyasəti 80-ci illərin ortalarından başlayaraq yenidənqurma pərdəsi altında daha da güclənmiş və Azərbaycan xalqına yeni-yeni faciələr gətirmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu qanlı aksiyalara nə beynəlxalq ictimaiyyət, nə də ki, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında prinsiplial qiymət verməmiş və beləliklə də, millətçi-separatçı qüvvələrin qol-qanad açmasına şərait yaratmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, 1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ münaqişəsi-

nin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmiş və öz tarixi torpaqlarından qovulmuş, 1990-cı ilin yanvarında Bakıda və Azərbaycanın digər yerlərində bu haqsızlığa etiraz səsini ucaldan xalqa qarşı vəhşi cinayətlər törədilmiş, 1992-ci ildə qanlı Xocalı soyqırımını baş vermişdir.

Erməni təcavüzkarlarının və "Böyük Ermənistan" ideoloqlarının etnik təmizləmə avantürist hərəkatının nəticəsi olaraq bir milyondan artıq soydaşımız öz yurd-yuvasından didərgin salınaraq hər cür qeyri-insani məhrumiyyətlərə düçar edilmişdir. Təkcə XX əsrdə iki milyondan çox azərbaycanlı bu və ya digər şəkildə düşmənlərimizin yürütdükləri mənfur soyqırımını siyasətinin ağır təsirinə məruz qalmışdır. Lakin bu faciələrə, çətinliklərə, haqsızlıqlara baxmayaraq, xalqımız yaşamış, öz müstəqillik əzmini qorumuş və möhkəm iradə nümayiş etdirmişdir.

Bu gün biz tariximizə bir daha nəzər salırıq. Uğurlarımızla fəxr edir, itkilərimizə görə kədərlənirik. İndi Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaması, öz haqq səsini bütün dünyaya yayması və keçmişdə baş vermiş ədalətsizliklərin aradan qaldırılmasına çalışması üçün bütün əsaslar yaranıbdir.

Qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri son əsrdə xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımını haqqında indiki və gələcək nəsillərdə möhkəm milli yaddaş formalaşdırmaq, bu faciələrə bütün dünyada siyasi və hüquqi qiymət verilməsinə nail olmaq, onun ağır nəticələrinin aradan qaldırılmasına və bir daha belə halların təkrar olunmamasına çalışmaqdır. Bunun üçün isə yalnız möhkəm və yenilməz milli birlik nümayiş etdirməliyik. Xalqımıza qarşı törədilə biləcək hər cür xəyanətin və təcavüzün qarşısını hamımız üçün ali məqsəd olan müstəqil Azərbaycan dövləti uğrunda dönməz mübarizə əzmi və iradəsi ilə almaq olar.

Sizi birliyə, xalqımızın milli maraqlarının və hüquqlarının qorunması uğrunda yenilməz mübarizəyə səsləyirəm.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 30 mart 1999-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN 31 MART – AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏTİ

– Əziz həmvətənlər!

1998-ci ildən bəri Azərbaycan Respublikasında 31 mart hər il azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi dövlət səviyyəsində qeyd edilir.

Azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq yeridilən bədnam soyqırımını siyasətinin yüz illərlə ölçülən uzun tarixi vardır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ardıcıl olaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmağa başlanmış, Qafqazın cənubunda Ermənistan dövlətinin yaranması, azərbaycanlıların öz qədim torpaqlarından, ata-baba yurdlarından qovulması, onların deportasiyası prosesi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir.

Soyqırımını və deportasiya prosesi mərhələlərlə, müxtəlif tarixi şəraitdə, düşünülmüş plan əsasında həyata keçirilmişdir. Sərsəm “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək üçün saxta ideoloji tezislər formalaşdırılmış, terrorçu təşkilatlar qurulmuşdur. Erməni əhalisi türk və Azərbaycan xalqına qarşı daim millətçilik, şovinizm ruhunda tərbiyə olunmuşdur.

1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasının hakim dairələri tərəfindən himayə olunan və istiqamətləndirilən erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı genişmiqyaslı qətlər və vəhşiliklər törətdilər. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdıldı, minlərlə azərbaycanlı erməni terrorunun qurbanı oldu. 1918-ci ilin martında Bakı Kommunası rəhbərlərinin himayəsi ilə milli qırğın törədildi, Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək və erməniləşdirmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Bakıda və qəzalarda on minlərlə dinc əhali məhv edildi, məscidlər, məktəblər, memarlıq abidələri dağıdıldı.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını və deportasiya siyasəti sovet hakimiyyəti illərində daha incə və məkrli bir şəkildə davam etdirilmişdir. Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Zəngəzur və digər ərazilər o zamankı sovet

hökuməti rəhbərlərinin köməyi ilə Ermənistanı verilməmiş, Dağlıq Qarabağ erməniləri muxtariyyət qazanmış və onların gələcəkdə qanunsuz ərazi iddiaları üçün zəmin yaradılmışdır. 1948–1953-cü illərdə ermənilər SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə dövlət səviyyəsində azərbaycanlıların öz tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan kütləvi şəkildə deportasiyasına nail oldular.

80-ci illərin ortalarından SSRİ rəhbərliyinin xüsusi himayəsi sayəsində erməni ekstremizmi və separatizmi yeni və daha təhlükəli şəkildə tüğyan etməyə başladı. Sonradan genişmiqyaslı müharibəyə çevrilmiş bu avantürist separatizmin nəticəsində on minlərlə dinc insan faciəli şəkildə məhv edilmiş, yüz minlərlə soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün kimi qeyri-insani şəraitdə yaşamağa məhkum edilmişdir. 1990-cı ilin yanvarında SSRİ-nin o zamankı rəhbərliyi erməni separatçılarının yedəyində gedərək, xalqımıza qarşı qanlı qırğın törətdi. 1992-ci ilin fevralında erməni hərbi birləşmələri sovet qoşunlarının köməyi və birbaşa iştirakı ilə Xocalını yerlə-yeksan etdi. Heç bir hərbi zərurət olmadan minlərlə dinc sakin qəddarcasına öldürüldü, işgəncələrə məruz qaldı, əsir alındı.

Soyqırımını Azərbaycan xalqına böyük siyasi, maddi və mənəvi zərbələr vurmuşdur. Bütövlükdə XX əsr ərzində 2 milyona yaxın azərbaycanlı deportasiya və soyqırımını siyasətinin ağır nəticələrini öz üzərində hiss etmişdir. Erməni millətçiləri və şovinistləri "Böyük Ermənistan" xülyalarını həyata keçirmək üçün lap əvvəldən xalqımıza və ölkəmizə qarşı ustalıqla və davamlı sürətdə informasiya və təbliğat müharibəsi aparmışlar. Total qarayaxma kampaniyası, çirkin təbliğat müharibəsi bu gün də davam edir. Ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edən erməni şovinistləri dünya ictimai fikrini çaşdırır, Azərbaycanın və bütün Qafqazın tarixini saxtalaşdırır, azərbaycanlılara qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyası aparır, dünya ictimaiyyətinin nəzərində "əzabkeş, məzlum erməni xalqı" obrazı yaradırlar. Erməni icmaları, erməni lobbisi bu istiqamətdə onilliklər boyu ardıcıl iş aparır. Nəticədə, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı bu gün törətdiyi işğal və soyqırımını faktlarına biganə qalan dünya dövlətlərinin parlamentləri guya yüz il əvvəl baş verdiyi iddia edilən hadisələr barədə yanlış, siyasi konyunkturaya uyğunlaşdırılmış qərarlar qəbul edir və faktiki olaraq, öz hərəkətləri ilə təcavüzkarı şirnikləndirirlər. Öz müvəqqəti və aldadıcı uğurlarından vəcdə gəlmiş erməni siyasətçiləri və ideoloqları, bütöv xalqlara nifrət ideologiyasının açıq və maskalanmış

daşıyıcıları beynəlxalq hüquq normalarına meydan oxuyur, planetimizdə bərqərar olmuş sivil birgəyaşayış normalarını kobudcasına pozurlar.

Öz müstəqilliyinin onuncu ilinə qədəm qoyan Azərbaycan xalqı bütün dünyada qəbul edilmiş qayda-qanunlarla, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyir. Bu gün dövlətimiz və xalqımız qarşısında azərbaycanlılara qarşı əsrlər boyu aparılan soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətləri bütün dünyaya yaymaq, beynəlxalq ictimai fikirdə ədalətin bərqərar olmasına nail olmaq, soyqırımı siyasətinin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq və bir daha təkrar olunmaması üçün ciddi tədbirlər görmək vəzifəsi durur.

Öz ağırlığına, miqyasına və nəticələrinə görə xalqımızın başına gətirilən müsibətlər həm də bəşəriyyətə qarşı cinayətlər kimi xarakterizə olunmalı, beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymətini almalı, onun ideoloqları və təşkilatçıları layiqincə cəzalandırılmalıdırlar. Hamı əmin olmalıdır ki, müasir dünyada “günəş altında daha geniş yer” axtaranlar, “Böyük Ermənistan” xülyası ilə başqa xalqlara nifrət və total müharibə ideologiyasını təbliğ edənlər, qonşularına qarşı təcavüzkar siyasət yeridənlər nə zamansa tarix və bəşəriyyət qarşısında cavab verməli olacaqlar.

Bu hadisələri, onların dərslərini unutmağa bizim haqqımız yoxdur. Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımıza baha başa gələ bilər. Azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törədilən bu ağır cinayətləri unutmamaq, böyüyən nəsli bədxah qüvvələrə və onların məkrli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək mühüm vəzifədir.

Bir daha soyqırımı qurbanlarının əziz xatirəsini dərin hüznə yad edir, onların ruhu qarşısında baş əyir, xalqımıza səbr və dəyanət arzulayıram.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 27 mart 2001-ci il

Erməni şovinst millətçilərinin xalqımıza qarşı təcavüzü bu gün də davam edir, onun ağır nəticələri isə yüz minlərlə soydaşımızın taleyində özünü göstərməkdədir.

Biz yalnız tarixi ədalətin və həqiqətin bərpa edilməsini, işğal və soyqırımı siyasəti yürüdənlərin beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında ittiham olunmasını istəyirik.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

31 MART – AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT

– Əziz həmvətənlər!

Hörmətli soydaşlar!

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu siyasətin məqsədi azərbaycanlıları qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. Öz mənfur və təhlükəli siyasətlərini gerçəkləşdirmək üçün onlar müxtəlif üsul və vasitələrdən, tarixin saxtalaşdırılmasından, siyasi təxribatlardan istifadə etmiş, dövlət səviyyəsində davakar millətçiliyi, separatizmi və qonşu xalqlara qarşı təcavüzü dəstəkləmişlər. Bu məqsədlə Ermənistan da və ayrı-ayrı xarici dövlətlər də “milli-mədəni”, dini, siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar qurmuş, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını səfərbər etmişlər.

XIX əsrin birinci rübündə Rusiya və İran arasında gedən müharibələrin nəticəsi kimi Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsi ilə Qarabağ ərazisinə İran və Türkiyədən ermənilərin məqsədli şəkildə kütləvi köçürülməsinə start verilmiş, burada demoqrafik vəziyyət süni surətdə dəyişdirilmişdir. 1905-ci ildə erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı öz doğma yurdlarında kütləvi qırğınlar törədildi, yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdıldı. 1918-ci ildə Bakı Kommunası rəhbərlərinin himayəsi ilə Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirildi. Nəticədə, on minlərlə dinc insan məhv edildi, yaşayış məntəqələri, mədəniyyət abidələri, məscidlər və məktəblər dağıdıldı.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti millətlərin və xalqların bərabərliyi şüarını elan etmiş sovet hakimiyyəti dövründə incə və məkrli metodlarla davam etdirilmiş, Azərbaycana münasibətdə çoxlu səhv və ədalətsiz qərarlar qəbul edilmişdir. 20-ci illərdə tarixi Azərbaycan ərazisi olan Zəngəzur

heç bir əsas olmadan Ermənistana verildi və beləliklə, Azərbaycanın qədim torpağı Naxçıvan Vətənimizin qalan hissəsindən ayrı salındı. Dağlıq Qarabağda erməni muxtariyyəti yaradıldı. SSRİ rəhbərliyinin volyuntarist qərarı ilə 1948-1953-cü illərdə ermənilər yüz minlərlə azərbaycanlının öz ata-baba yurdlarından deportasiyasına nail oldular və faktiki olaraq Ermənistan Respublikası ərazisində monoetnik respublika yaratdılar.

80-ci illərin ikinci yarısında – bədnam “perestroyka” dövründə SSRİ-nin rəhbər dairələrinin bilavasitə təhriki və yardımını ilə erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı təcavüz və cinayətlərinin yeni dalğası başlandı.

Yığıcam halda yaşayan 200 minə yaxın azərbaycanlı Ermənistan ərazisindən amansızlıqla qovuldu. Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayon genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar nəticəsində azərbaycanlılardan təmizləndi və erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal olundu. M.Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi təcavüzkarı cəzalandırmaq əvəzinə, 1990-cı ilin yanvarında Bakıya qoşun yeridərək, öz milli və vətəndaş haqqını tələb edən yüzlərlə insanı qətlə yetirdi. 1992-ci ildə ermənilər qədim Xocalı şəhərini misli görünməmiş amansızlıqla məhv etdi, onun dinc sakinlərini qəddar və amansız işgəncələrə və soyqırımına məruz qoydular.

Soyqırımı və deportasiya siyasəti xalqımıza ağır maddi və mənəvi zərbələr vurmuş, onun tarixi yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır. Bütövlükdə, iki milyona yaxın azərbaycanlı başqa millətdən olan insanlara, qonşu xalqlara nifrət və təcavüz ideologiyası və psixologiyası üzərində qurulmuş mənfi erməni siyasətinin fəlakət və dəhşətlərini öz taleyində yaşamışdır.

Bu qədər xəyanət və zərbələrə məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımız soyqırımı və deportasiya faktlarını uzun zaman ictimai müzakirəyə çıxarmamış, beynəlxalq aləmdə ifşa etməmiş, əslində, buna onun imkanı da olmamışdır. Yalnız ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda ali hakimiyyətə qayıdışından sonra bu məsələyə prinsipial yanaşma nümayiş etdirilmiş, erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı illərlə reallaşdırdığı soyqırımı və deportasiya siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış və ifşa olunmuşdur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanı ilə 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilmiş, soyqırımı qurbanlarını anma tədbirlərinin keçirilməsinə, beynəlxalq miqyasda Azərbaycan həqiqətlərinin ya-

yılmasına təkan verilmişdir. Məqsəd erməni millətçilərinin işğalçılıq və təcavüz siyasətini faktlar əsasında dünya ictimaiyyətinə və nüfuzlu beynəlxalq dairələrə çatdırmaq, törədilmiş hadisələrin bütöv xalqa qarşı planlı surətdə həyata keçirilən soyqırımını aktları kimi tanınmasına nail olmaq idi. Lakin uydurma "erməni soyqırımını" haqqında onilliklər boyu təbliğat-informasiya müharibəsi aparan və bundan öz ərazi iddialarını əsaslandırmaq və siyasi-hüquqi dividendlər əldə etmək üçün istifadə edən erməni millətçilərindən fərqli olaraq, biz bu faktlardan başqa xalqlara düşmənçilik və nifrət hissləri aşılamaq üçün faydalanmaq istəmirik. Biz dövlətlər və xalqlararası münasibətlərdə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinin, sivil birgəyaşayış normalarının ardıcıl surətdə tətbiq olunmasının tərəfdarıyıq.

Azərbaycan dövləti erməni təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması, respublikamızın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin təmin olunması, davakar erməni millətçiliyinin və ekspansiya siyasətinin ifşası, aparıcı dünya dövlətləri və nüfuzlu beynəlxalq dairələr tərəfindən ölkəmizin ədalətli mövqeyinin etiraf olunması və müdafiəsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü iş aparır. Dövlətimizin iqtisadi potensialı və siyasi qüdrəti artdıqca, beynəlxalq nüfuzu gücləndikcə onun ədalətli mövqeyini müdafiə edən dövlətlərin və siyasi dairələrin sayı da çoxalır. Azərbaycanın dövlət və hökumət rəhbərləri, parlament nümayəndələri Ermənistanın işğalçı siyasətini, terrorçuluğunu, tarix və mədəniyyət abidələrimizə, ekologiyamıza qarşı törətdiyi vandalizm və vəhşiliyi BMT-də, Avropa Şurası Parlament Assambleyasında, ATƏT-də, Avropa Birliyində müvəffəqiyyətlə ifşa edir. Bu işdə, eyni zamanda, ictimai təşkilatların, elmi-mədəni dairələrin, xüsusən xaricdəki Azərbaycan icmalarının üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşür. Azərbaycan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə daha tam, dolğun və ardıcıl çatdırılmalı, Ermənistanın işğalçı siyasəti, törətdiyi soyqırımını və təcavüz aktları ifşa olunmalıdır.

Bu gün Ermənistan rəhbərliyi beynəlxalq hüquq normalarına meydan oxuyur, cürbəcür siyasi, ideoloji təxribatlardan istifadə etməklə dünya ictimai fikrini çaşdırmağa, işğal faktını ört-basdır etməyə, unutturmağa, son nəticədə beynəlxalq aləmi mövcud realıqla barışdırmağa çalışır. Bu cür uzağı görməyən, təcavüzkar siyasət Ermənistan dövlətini və cəmiyyətini dərin iqtisadi, siyasi və mənəvi böhrana düşür etmişdir. Avantürist "Böyük dövlət" ideyasının

girovuna çevrilmiş və çoxəsrlik qonşuları ilə uzunmüddətli münaqişə vəziyyətinə salınmış erməni xalqı bütün qlobal iqtisadi-enerji layihələrindən təcrid edilmiş və beləliklə, çox çətin vəziyyətlə üzləşmişdir. Əminəm ki, haqq-ədalətin yerini tapacağı, dünya ictimaiyyətinin və erməni xalqının Ermənistanın bugünkü işğalçı və təcavüzkar siyasətinə yox deyəcəyi, neçə illərdir ki, bütün Qafqazda yaşayan hər bir insana öz mənfi təsirini göstərmiş münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll olunacağı gün uzaqda deyildir.

Bir daha soyqırım qurbanlarının əziz xatirəsini dərin hüzn və ehtiramla yad edir, Allahdan onlara rəhmət diləyir, xalqımıza səadət, ümummilli vəzifələrimizin həlli yolunda uğurlar arzulayıram.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 30 mart 2004-cü il

31 MART – AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT

– Əziz həmvətənlər!

Hörmətli soydaşlar!

Mən Sizə bütün dünya azərbaycanlılarının kədər və hüznə qeyd etdiyi soyqırımını qurbanlarını anma günü – 31 mart münasibətilə müraciət edirəm.

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımını və təcavüz siyasətinin iki yüz ilə yaxın bir tarixi vardır. Bu mənfur siyasətin məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. Müəyyən tarixi dövrlərdə bəzi aparıcı dünya dövlətlərinin planlarına uyğun gələn bu siyasəti reallaşdırmaq üçün müntəzəm surətdə ideoloji, hərbi və təşkilati xarakterli iş aparılmış, tədbirlər həyata keçirilmiş, ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir. Xalqımızın tarixi kobud şəkildə saxtalaşdırılmış, maddi və mədəniyyət abidələrimiz, toponimlərimiz erməni tarixçiləri və “ideoloqları”-nın təcavüzünə məruz qalmışdır. Onlar millətçiliyi və şovinizmi, qonşu xalqlara nifrət ideologiyasını əsas tutaraq “milli-mədəni”, siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar yaratmış, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını bu məqsədlərə səfərbər etmişlər.

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzura XIX əsrin əvvəllərindən İrandan və Osmanlı İmperiyasına daxil olan ərazilərdən erməni əhalisinin köçürülüb yerləşdirilməsi, demoqrafik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi, 1905-ci və 1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalini qorxutmaq və qovmaq məqsədi güdən kütləvi qırğınlar, 1920-ci illərdə Zəngəzurun Ermənistana verilməsi, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu təmin edilməsi, 1948-1953-cü illərdə sovet rəhbərliyinin qərarı ilə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli yurdlarından deportasiyası xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün qanlı səhifələridir. 1988-ci ildə isə davakar erməni millətçiləri xarici havadarlarının təhriki ilə Dağlıq

Qarabağın güclə Ermənistanla birləşdirilməsi məqsədini güdən açıq fəaliyyətə keçdilər və az sonra hərbi əməliyyatlara başladılar. 1992-ci ilin fevralında erməni hərbi birləşmələrinin törətdiyi Xocalı faciəsi insanlığa qarşı çevrilmiş, öz qəddarlığına və amansızlığına görə misli görünməmiş soyqırımını aktı kimi tarixdə qalacaqdır. Münaqişə nəticəsində Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın ona bitişik digər rayonları Ermənistanın hərbi qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Nəticədə bir milyona yaxın azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü, on minlərlə insan həlak oldu. Təcavüzkar erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətlərin tam olmayan siyahısı belədir.

Erməni şovinist millətçilərinin xalqımıza qarşı təcavüzü bu gün də davam edir, onun ağır nəticələri isə yüz minlərlə soydaşımızın taleyində özünü göstərmişdir. Siyasi-ideoloji təxribat və dezinformasiya sahəsində çoxillik zəngin təcrübəsi olan erməni millətçi-ideoloqları, xaricdəki erməni lobbisi ölkəmizə və xalqımıza qarşı daha incə və məkrli metodlardan istifadə etməklə təbliğat müharibəsi aparır, uydurma tezislər və faktlarla dünya ictimaiyyətini çaşdırmağa, onu yalanlarla aldatmağa, işğal faktını unutturmağa çalışırlar. Danışıqlar prosesi Ermənistan rəhbərliyinin destruktiv, işğalçı mövqeyi üzündən müsbət nəticə vermir. Dünyada sivil birgəyaşayış və əməkdaşlıq prinsiplərinin getdikcə daha çox uğur qazandığı, hərtərəfli inteqrasiya proseslərinin geniş yayıldığı bir zamanda ermənilərin "Böyük dövlət" ideoloqları beynəlxalq hüquq normalarına açıq hörmətsizlik nümayiş etdirir, xalqları bir-birinə qarşı qoyur, milli və dini əlahiddəlik, ayrı-seçkilik siyasəti və təbliğatı aparırlar.

Lakin Ermənistanın və onun havadarlarının təcavüzkar siyasəti iflasa məhkumdur, çünki bu xətt hazırkı dünya siyasətinin aparıcı meyilləri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Bu siyasətə qarşı geniş potensiala malik Azərbaycan dövləti, onun getdikcə artan iqtisadi qüdrəti, siyasi nüfuzu, dünya azərbaycanlılarının gündən-günə möhkəmlənən həmrəyliyi, nəhayət, güclü və müasir Azərbaycan ordusu dayanır. Azərbaycan hazırda iqtisadi artım göstəricilərinə görə dünyada lider mövqelərə sahibdir. Təhlillər göstərir ki, ölkəmizin inkişaf dinamikası yaxın illərdə də saxlanacaq və daha da yüksələcəkdir. Azərbaycan regionda ən mühüm global enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin iştirakçısı və təşəbbüsçüsüdür. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin istismara verilməsi, Qars-Tbilisi-Bakı dəmir yo-

lunun çəkilişinin başlanması ölkəmizin imkanlarını daha da genişləndirəcək və daha böyük layihə və proqramların reallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Azərbaycan rəhbərliyi dünya siyasətini müəyyən edən böyük dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla ardıcıl və müntəzəm iş aparır, onilliklər boyu formalaşmış stereotipləri və yanlış siyasi yanaşmaları dəyişdirməyə çalışır. Artıq bu istiqamətdə müəyyən uğurlardan da danışmaq olar. Dost icmalarla, xüsusən qardaş türk diasporu ilə əməkdaşlıq şəraitində xaricdə yaşayan soydaşlarımızın ictimai-siyasi fəallığı artmaqdadır. Bakıda keçirilən Dünya azərbaycanlılarının ikinci qurultayında nümayiş etdirilmiş birlik və həmrəylik əzmi bunun əyani sübutu oldu. Bizim siyasi-diplomatik və informasiya-təbliğat mübarizəsi sahəsində görməli olduğumuz işlər çoxdur. Bu yolda imkanlarımızı səfərbər etməli, daha səmərəli işləməliyik.

Biz Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları, qarşılıqlı məqbul variantlar əsasında həllinin tərəfdarıyıq. Bizim başlıca tələbimiz budur ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, məcburi köçkünlərin öz doğma yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququ təmin edilsin.

Ölkəmizin yüksək iqtisadi nailiyyətlər əldə etdiyi, mühüm infrastruktur və sosial layihələr həyata keçirdiyi bir zamanda Ermənistanda iqtisadi və mənəvi-siyasi böhran dərinləşir, sosial problemlər və demoqrafik vəziyyət gərginləşir. "Böyük dövlət" ideyasının girovuna çevrilmiş, çoxəsrlilik qonşuları ilə münaqişə vəziyyətində yaşayan Ermənistan təcavüzkar siyasəti ilə özünü bütün regional layihələrdən kənar qoymuş, Qafqazda sülh və əmin-amanlıq üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdir. Onun işğalçı siyasətinin əsil mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə getdikcə daha çox aydın olur. Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar, aparıcı dövlətlər getdikcə daha açıq şəkildə Ermənistanın işğalçı siyasətini etiraf edir, onu təkidlə bu siyasətdən əl çəkməyə, beynəlxalq hüquqa hörmət etməyə çağırırlar. Erməni diasporunun və lobbisinin imkanları isə getdikcə daralmaqdadır. İnanırıq ki, haqq-ədalətin bərpa olunacağı, münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları və ədalət prinsipləri əsasında həllini tapacağı gün uzaqda deyil.

Belə bir zamanda bizim məqsədimiz erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımını və cinayətlərin dünya dövlətlərinin parlamentləri, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınmasına və pislənməsinə nail olmaqdır. Lakin uydurma "erməni soyqırımını" haqqında onilliklər boyu təbliğat-informasiya

mübarizəsi aparan və bundan ərazi iddialarını əsaslandırmaq və siyasi-hüquqi dividendlər əldə etmək üçün istifadə edən erməni şovinist-millətçilərindən fərqli olaraq, biz bu faktlardan başqa xalqlara düşmənçilik və nifrət hissləri aşılamaq üçün faydalanmaq istəmirik, tarixi hadisələrin bugünkü siyasi qərarların qəbuluna təsir etməsinin əleyhinəyik. Bunlar xalqımızın sülhsevər və humanist təbiətinə yaddır. Biz yalnız tarixi ədalətin və həqiqətin bərpa edilməsini, işğal və soyqırımı siyasəti yürüdənlərin beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında ittiham olunmasını istəyirik.

Əminəm ki, xalqımızın vətənpərvərliyi, milli birliyi və məqsədyönlü fəaliyyəti, Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi iradəsi sayəsində biz qarşımıza qoyduğumuz bütün məqsədlərə, o cümlədən ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin bərpasına, onilliklər boyu planlı olaraq əsil soyqırımı həyata keçirənlərin, insanlar və xalqlar arasında nifrət və düşmənçilik təbliğ edənlərin ifşasına nail olacağıq.

Əziz həmvətənlər! Hörmətli soydaşlar!

Bir daha soyqırımı qurbanlarının əziz xatirəsini dərin hüzn və ehtiramla yad edir, Allahdan onlara rəhmət, yaxınlarına səbir diləyir, xalqımıza səadət, ümum-milli vəzifələrimizin həlli yolunda uğurlar arzulayıram.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 28 mart 2006-cı il

31 MART – AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT

– Əziz həmvətənlər!

Hörmətli soydaşlar!

31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ildən bəri Azərbaycan Respublikasında hər il dövlət səviyyəsində qeyd edilir. Bu tarix bilavasitə 1918-ci il martın sonunda erməni silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğınlar və talanlarla bağlı olsa da, onun xronologiyası çox genişdir. İki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı hərbi, siyasi, ideoloji və başqa vasitələrlə yürütdüyü siyasətin məqsədi azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, fiziki cəhətdən məhv etməklə yeni ərazilər ələ keçirmək, mifik “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa və Zəngəzura İrandan və Osmanlı İmperiyasından çoxlu sayda erməni ailələrinin köçürülməsi, 1905-ci və 1918-ci illərdə erməni hərbi dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdiyi kütləvi qətlər və talanlar, 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan Respublikası ərazisindəki ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsi, 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədi güdən genişmiqyaslı müharibə və onun bu gün də davam edən acı nəticələri, 1992-ci ilin Xocalı faciəsi – bunlar təcavüzkar erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin qanlı səhifələridir. Bu məkrli siyasət nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqları zaman-zaman ermənilər tərəfindən qəsb edilmiş, yüz minlərlə soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş, on minlərlə insan həlak olmuşdur. Hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi erməni hərbcilərinin işğalı altındadır.

Azərbaycan hökuməti və vətəndaşları, xaricdə yaşayan soydaşlarımız qarşısında bu gün bir-biri ilə sıx bağlı olan iki mühüm vəzifə durur: ərazilərimizin işğaldan azad olunmasına, məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərinə qaytarılması-

na nail olmaq və azərbaycanlıların soyqırımını haqqında həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, hiyləgər erməni təbliğatının saxta tezislərini ifşa etmək. Bu vəzifələrin həlli üçün biz işğalçı Ermənistan qarşı siyasi, hüquqi, iqtisadi, ideoloji təzyiq vasitələrindən istifadə etməli, bütün daxili və xarici imkanlardan bəhrələnməliyik. Ermənistan iqtisadi və hərbi potensial baxımından bizimlə rəqabət aparmaq gücündə deyildir. Beynəlxalq təşkilatlarda, dünya parlamentlərində Azərbaycan həqiqətləri getdikcə daha çox təsdiqini tapır, Ermənistan işğalçı dövlət adlandırılır, ondan qəsb etdiyi əraziləri azad etmək tələb olunur.

Lakin nəzərə almalıyıq ki, qarşımızda ideoloji təxribatlar və dezinformasiya sahəsində zəngin təcrübəyə, bir sıra ölkələrdə təsirli lobbiyə və mütəşəkkil diaspora malik olan rəqib dayanır. Erməni şovinst millətçiləri öz məqsədlərinə çatmaq üçün heç bir çirkin vasitədən çəkinmir, diqqəti işğal faktından yayındırmaq üçün daim yeni saxta ideyalar uydururlar. İnformasiya və əks-təbliğat işimizi quran zaman bu amilləri nəzərə almalıyıq. Müxtəlif ölkələrdə soydaşlarımızın keçirdiyi tədbirlər daha əzəmətli və davamlı olmalı, dünya ictimaiyyətinin və siyasi dairələrin diqqətini cəlb etməlidir. Həm də bu işlər türk və bizimlə həmrəy olan digər diaspor təşkilatlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməlidir. Bu günlərdə Bakıda keçirilən Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının I forumu göstərdi ki, biz birgə fəaliyyət göstərdikdə daha güclü oluruq.

Əminəm ki, insanlarımızın vətənpərvərliyi, mütəşəkkilliyi və Azərbaycan rəhbərliyinin məqsədyönlü fəaliyyəti, siyasi iradəsi sayəsində biz qarşımızda duran bütün problemlərin həllinə, o cümlədən ərazi bütövlüyü və suverenliyimizin bərpa-sına, xalqımıza qarşı əsl soyqırımını siyasəti həyata keçirənlərin, başqa xalqlara düşmənçilik və nifrət ideologiyasının daşıyıcılarının ifşa edilməsinə nail olacağıq.

Əziz həmvətənlər! Hörmətli soydaşlar!

Bu kədərli anım günlərində soyqırımını qurbanlarının əziz xatirəsini dərin hüzn və ehtiramla yad edir, Allahdan onlara rəhmət, xalqımıza rifah və səadət diləyirəm.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 mart 2007-ci il

31 MART – AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜ MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA MÜRACİƏT

– Əziz həmvətənlər!

Hörmətli soydaşlar!

Hər il olduğu kimi, bu il də sizə bütün dünya azərbaycanlılarının kədər və hüznə qeyd etdiyi soyqırım qurbanlarını anma günü – 31 Mart münasibətilə müraciət edirəm.

Təcavüzkar erməni millətçiləri xalqımıza qarşı iki yüz ilə yaxın bir müddətdə soyqırım siyasəti həyata keçirmişdir. Azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, bu ərazilərdə mifik “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycan və türk xalqları onilliklər boyu müntəzəm surətdə ermənilərin ideoloji, hərbi və mədəni təcavüzünə məruz qalmışdır. Xalqımızın tarixi kobud surətdə saxtalaşdırılmış, mədəniyyətimiz, toponimlərimiz ermənilər tərəfindən özününküləşdirilmişdir.

Soyqırım siyasəti müxtəlif dövrlərdə fərqli formalarda həyata keçirilmiş, kütləvi qətlər və hərbi əməliyyatlarla müşayiət olunmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında İrandan və Osmanlı İmperiyasından köçürülən ermənilər hesabına Qarabağ və Zəngəzurda demoqrafik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi, 1905 və 1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalinin kütləvi qırğınları, 1918-ci ildə tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaradılması və Azərbaycanın ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərinin paytaxt kimi Ermənistana güzəştə gedilməsi, 1920-ci illərdə sovet hökuməti tərəfindən Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli torpaqlarından deportasiyası və sair faktlar soyqırım tarixinin faciəli və qanlı səhifələridir.

1988-ci ildə erməni millətçiləri SSRİ rəhbərliyinin və xarici havadarlarının təhriki ilə Dağlıq Qarabağı güclə Ermənistana birləşdirmək üçün Azərbaycana qarşı açıq təcavüzə başladılar və az sonra tammiqyaslı hərbi əməliyyatlara keç-

dilər. 1992-ci ilin fevralında erməni hərbi birləşmələrinin törətdiyi Xocalı faciəsi öz qəddarlığına və amansızlığına görə misli görünməmiş soyqırımını aktı, insanlığın tarixində qara ləkə kimi qalacaqdır.

Siyasi-ideoloji təxribat və dezinformasiya sahəsində zəngin təcrübəsi olan erməni millətçiləri bu gün də bütün dünyada ölkəmiz və xalqımız əleyhinə təbliğat müharibəsi aparır, dünya ictimaiyyətini çaşdırmağa, Azərbaycan ərazilərinin işğalını unutturmağa çalışırlar. Dünyada sivil birgəyaşayış və əməkdaşlıq prinsiplərinin getdikcə daha çox uğur qazandığı, hərtərəfli inteqrasiya proseslərinin geniş yayıldığı bir zamanda erməni millətçilərinin saxta soyqırımını təbliğatı və qonşu dövlətlərə ərazi iddiaları regionda sabitliyi və dünya düzenini pozmağa yönəlmiş dağıdıcı faktor rolunu oynayır, xalqları bir-birinə qarşı qoyur, milli və dini qarşıdurmanı təşviq edir.

Lakin Ermənistan dövlətinin və erməni lobbisinin təcavüzkar siyasəti iflasa məhkumdur. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, erməni işğalçıların və onların havadarlarının imkanları heç də qeyri-məhdud deyil və bu imkanlar getdikcə daralmaqdadır. Bu siyasətə qarşı geniş iqtisadi potensiala malik qüdrətli Azərbaycan dövləti, onun siyasi nüfuzu, dünya azərbaycanlılarının və Azərbaycanın dostlarının getdikcə möhkəmlənən həmrəyliyi, nəhayət, güclü Azərbaycan ordusu dayanır. Biz dünya siyasətinə ciddi təsiri olan böyük dövlətlərlə müntəzəm və məhsuldar iş aparır, onilliklər boyu formalaşmış stereotipləri, yanlış yanaşmaları dağıtmağa çalışır və çox hallarda buna müvəffəq oluruq. İkili standartlara və ermənipərəst qüvvələrin təzyiqlərinə baxmayaraq, beynəlxalq ictimaiyyət aşkar faktlar qarşısında həqiqəti daha tez-tez etiraf etməli olur. Soyqırımını qurbanlarını anma tədbirləri bütün dünyada getdikcə daha əzəmətli, daha mütəşəkkil xarakter alır və geniş əks-səda doğurur.

Bu gün Azərbaycan regionda və dünyada dinamik inkişaf edən dövlət olaraq, həm də əməkdaşlıq və tolerantlıq məkanı kimi qəbul edilir. Ölkədə sosial və milli-dini həmrəylik mövcuddur. Nə qədər ağır olsa da, biz soyqırımını faktlarından başqa xalqlara düşmənçilik və nifrət aşılamaq üçün istifadə etmək niyyətində deyilik. Biz yalnız tarixi ədalətin və həqiqətin bərpa olunmasını, dünyanın heç bir yerində belə faciəli hadisələrin təkrarlanmayacağına təminat verilməsini istəyirik. Bunun əksinə, işğalçı Ermənistanda iqtisadi və mənəvi-siyasi tənəzzül getdikcə dərinləşir, sosial problemlər və demoqrafik vəziyyət gərginləşir. Ermə-

nistan təcavüzkar siyasəti ilə özünü bütün regional iqtisadi-enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrindən təcrid etmişdir. Bu ölkədə baş verən siyasi böhran, antidemokratik proseslər onun rəhbərliyinin uzağı görməyən, təcavüzkar siyasətinin nəticəsidir, erməni xalqının geniş dairələrinin hakimiyyətə etimadsızlığının göstəricisidir. Ermənistan rəhbərliyi öz təcavüzkar və davakar siyasətindən nə qədər tez imtina etsə, qonşularla siyasətini əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət prinsipləri əsasında qursa, bu, onun özü üçün bir o qədər yaxşı olar.

Əziz həmvətənlər! Hörmətli soydaşlar!

Sizi əmin edirəm ki, xalqımızın vətənpərvərliyi, birliyi və həmrəyliyi, Azərbaycan rəhbərliyinin siyasi iradəsi sayəsində qarşımıza qoyduğumuz bütün məqsədlərə, o cümlədən ərazi bütövlüyümüzün və suverenliyimizin bərpasına, soyqırımını həyata keçirənlərin, insanlar və xalqlar arasında nifaq və düşmənçilik salanların ifşasına nail olacağıq.

Bir daha soyqırımını qurbanlarının əziz xatirəsini dərin hüzn və ehtiramla yad edir, Allahdan onlara rəhmət, yaxınlarına səbir diləyir, xalqımıza səadət və tərəqqi arzulayıram.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 29 mart 2008-ci il

MƏXFİLİKDƏN ÇIXAN TARİX

Xalqlar, millətlər var ki, ömürlərinin bütöv səhifələri qanla yazılıb. Keçdiyi məşəqqətli, kəşməkeşli yol tarixi taleyinin güzgüsünə çevrilib. Ancaq nə ölümsəçən silahlar, nə də ki, hər əlinə imkan düşdükcə mənfur qonşularının kürəyinə sapladığı xəyanət xəncərləri onun müstəqillik əzmini, azadlıq iradəsini, mübarizə qətiyyətini qıra bilib. Əksinə, problemlərin mənəşəsi hər nə qədər möhkəm sıxdıqca, onun yaşamaq və mücadilə vermək əzmi bir o qədər artıb.

Bütün dünya bilir ki, Azərbaycanın başının bəlası Ermənistanla bağlıdır. Əslində, Azərbaycanın heç vaxt Ermənistan adlı bir problemi olmayıb. Təxminən 200 il əvvəl də, ötən əsrin əvvəllərində və 80-ci illərin sonunda da müasir hayları üstümüzə qısqırdan Rusiya İmperiyası və həmin ideologiyanın bugünkü xələfləri olmuşlar.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə yaşayan xəstə təxəyyüllü hayların mübarizə metodları həmişə şantaj, ələalma, terror kimi müasir olduğu qədər də mürtəce mübarizə üsulları olub. Beləliklə, “hay işi”, başqa sözlə desək, “hay hərəkatı” yarandı. Onun ideoloji istinadgahı “Qnçak”, “Daşnaqsütyün”, zərbə dəstəsi yazıçılar, şairlər, ictimai-siyasi xadimlər və s., məqsədi isə qonşularından torpaq qoparmaq, “Dənizdən-dənizə” “Böyük Ermənistan” sərsəm ideyasını reallaşdırmaq idi. Bu alçaq niyyətlərini həyata keçirmək üçün tarix boyu haylar ən iyrənc, qeyri-insani vasitələrdən belə çəkinməyiblər.

On illərdir ki, bütün dünyanı cəfəng “Böyük Ermənistan” ideyasına inandırmaq istəyən hayların təbliğat maşını var qüvvəsi ilə “erməni soyqırımını” məsələsini gündəmə sırımağa çalışır. “İnsan (türk) ağrılarından bəhs edən həqiqətlər əvəzinə, qəddar türk və xeyirxah erməni haqqında böyük mif” yarandı və dünyaya ayaq açdı. Bu yalan sonralar daşnaqçılığın ideya-nəzəri qayəsini təşkil etdi. “Erməniçilik hərəkatı”nın mövcud olduğu tarixin tədqiqi belə bir qənaəti səbəbləndirir ki, bu adamlara nə yeni ərazilər, nə Ağrı dağı, nə də Qarabağ lazım olub. Onlara münaqişə ocaqları, terror, mübarizə, müharibə, bir sözlə, mənfə ovcatla yüklənmiş proseslər lazımdır. Çünki bu, murdar erməni xislətini ortaya

qoymaq üçün ən münbit zəmindir. Təəssüflər olsun ki, özünün imperiya siyasətinə dindəşları arasında sadıq müttəfiq (oxu: müti vassal – A.M.) axtaran Rusiyanın seçimi öz tarixçi-şərqsünaslarının da yazdığı kimi, satqın və qorxaq ermənilərin üzərinə düşüb. 1828–1920-ci illər arasında Rusiyanın bilavasitə iştirakı ilə iki milyon nəfərdən artıq azərbaycanlı dədə-baba torpağından çıxarılmış və həmin yerlərdə ermənilər məskunlaşdırılmışdır. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası əhalisinin 80 faizi müsəlmanlardan ibarət olub. Beləliklə, 1828-1832, 1877-1878, 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı planlı şəkildə deportasiya və soyqırımı siyasəti tətbiq edilmişdir.

Hayların Naxçıvan, Zəngəzur, Bakı, Quba, Şamaxı və Lənkəranda törətdikləri vəhşiliklər, insanlığa xas olmayan qanlı aksiyalar bu gün də lənətlə xatırlanır, öz miqyası və nəticələri ilə mədəni bəşəriyyəti heyrətləndirib sarsıdır. Bütövlükdə, Azərbaycanın və azərbaycanlıların başına gətirilən müsibət və haqsızlıqlar elmi-tarixi fikrin predmeti olsa da, həmin hadisələrin tarixi-siyasi-hüquqi və mənəvi qiyməti verilməmişdir. Azərbaycanlıların ümummillə lideri Heydər Əliyevin 1997-ci il dekabrın 18-i və 1998-ci il martın 26-da imzaladığı iki mühüm Fərman – “1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında” və “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanları tariximizin iki yüzilliyi əhatə edən qaranlıq keçmişinə işıq salan ilk rəsmi sənəd oldu. Dövlət başçısının 31 martı Azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edən 26 mart tarixli Fərmanı milli yaddaşımızı dirçəldən, tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına və öz yerini tutmasına, tarixin yenidən və ağ ləkələrsiz yazılmasına təkan verən müstəsna siyasi-hüquqi və mənəvi sənəd sayıla bilər. Fərmanda göstərilir ki, azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və digər bölgələrdə xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdir. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş soyqırımı siyasəti çar Rusiyasında mərkəzi hakimiyyətin süqut etdiyi, keçmiş imperiyanın dərəbəylik və anarxiya şəraitində yaşadığı 1918-ci ildə daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdəki soyqırımı daha mütəşəkkil şəkildə, daha böyük bir qəddarlıq və amansızlıqla həyata keçirilmişdi (Milli Məclisin 1998-ci il 31 mart bəyənətindən). Təkcə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 50 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, evlərini talan etmiş, on minlərlə adamı öz doğma yurdundan didərgin salmışlar. Bakıda 30 mi-

nə yaxın soydaşımız xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, Şamaxıda 7 min nəfərə-dək əhali, o cümlədən, 1653 qadın və 965 uşaq öldürülmüşdü. Qarabağın dağlıq hissəsində 150, Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 kənd yandırılmış, dağıdılmış və talan edilmişdi.

Azərbaycana düşmən mövqedə duran geosiyasi güc mərkəzlərinin dəstəyi ilə bu gün də Azərbaycana qarşı aqressiyasını azaltmayan, işğal etdiyi torpaqlardan çıxmayan təcavüzkar Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı rəsmi dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırılmış separatçı və terrorçu siyasəti barədə kifayət qədər nəşrlər var, sanballı tədqiqat işləri aparılıb. Erməniçiliyin geneoloji əsaslarının, özgə torpaqlarına yiyələnmək kimi xəstə təxəyyülün patalogiyasının, müasir dünyanın çağırışları və dövrün fəlsəfəsi ilə daban-dabana zidd olan işğalçılıq, monoetniklik ideologiyasının tədqiq və təhlil olunmasında həmin əsərlərin müstəsna yeri və sanbalı vardır. Ancaq hesab edirəm ki, qarşınızdakı bu kitab da bir bölgənin faciələrinin timsalında bütöv bir xalqın izzət və məşəqqətlərinin ifadəsinə çevrilməyi bacaracaqdır.

“Şamaxı: 100 il “tam məxfi qrif”i altında” kitabı müəlliflər kollektivinin gərgin zəhmətinin, yorulmaz axtarırlarının, dərin elmi tədqiqatlarının nəticəsi kimi araya-ərsəyə gəlmiş ciddi tədqiqat əsəridir. Onu janrının müxtəlifliyinə görə sintez tədqiqat da adlandırmaq mümkündür. Çünki bu kitabda tarixiliklə müasirlik, faktoloji bünövrə ilə publisistik təhkiyə uğurlu şəkildə çulğalaşa bilib. Kitab real tarixi hadisələrin, faktların, xronikaların, foto-sənədlərin, arxiv materiallarının dəyərləndirilməsi texnikası baxımından da maraqlıdır.

Əlamətdardır ki, tanınmış tədqiqatçı Rövsən Vəlizadə ilə 100 illik tarixin o tayında qalan həqiqətlərin vətəndaşlıq hüququ qazanmasında ona yol yoldaşlığı etmiş iranlı filosof Hüseyn Siyami, İraq tarixçisi Məsud Süleyman əl Həmid, bu xeyirxah işə Suriyadan qoşulmuş tarixçi-alim Faiz Fərha Rəşid və livanlı etnoqraf-dilçi Səid Bərri Azərbaycanın tarixi taleyinin ən faciəli bir mərhələsi ilə bağlı tarixi həqiqətləri açıb ortaya qoyan dəyərli bir kitabın həmmüəllifi olmaqla yanaşı, həm də soykökləri etibarilə Azərbaycanın elm-irfan, maarif və mədəniyyət paytaxtlarından biri olmuş Şamaxı şəhərindəndirlər.

Əsər bir ölkənin basqısına qarşı qatı terrorçuluq siyasətini mötəbər mənbələrə istinad edən sənədlər əsasında isbat etdiyinə görə ciddi elmi məxəz adlandırılmağa da iddia edə bilər.

Kitabı vərəqlədikcə müəllif oxucunun əlindən tutaraq sanki məxfi sənədlərin, tarixi faktların, faciəvi insan talelərinin, qatı açılmamış həqiqətlərin topladığı bir məkandan keçirir. Öyrənirik ki, Şamaxıda erməni qanıçəni S.Lalayanın göstərişi ilə zərgər Meqriyan və Qalstyanın mülklərində ermənilərin işgəncə otaqları düzəldilmişdi və burada insanlara amansız cəzalar verilirdi. Biri-digərini əvəz edən faktlar və hətta sözlə belə təsvirə gəlməyən səhnələr bu gün bütün dünyada “əzabkeş erməni milləti” obrazını yaratmaq istəyənlərin sələflərinin hələ 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən xirtdəyəcən bəşəri cinayətlərin içində olduqlarını bariz şəkildə göstərməkdədir.

Faktlar mütəşəkkil erməni separatizminin tarixinin bir qədər də əvvələ aid olduğunu göstərməkdədir. Kitabda Kanadanın Ontario əyalətində nəşr olunan “Star” qəzetinin 1918-ci il may nömrələrindən birində əslən Şamaxının Çuxuryurd kəndindən olan Məlik-Qasimov Eyni Məşədi oğlunun dünya mətbuatına əsasən doğma yurdunda erməni vandallarının törətdiyi soyqırımı ilə bağlı yazdıqlarından kiçik bir iqtibası ürək ağrısız oxumaq mümkün deyildir: “... Bu nə fəlakət idi ki, Azərbaycanda oldu. Onlar mənim doğduğum Şamaxı şəhərində fitnə-fəsad törətdilər. Mənim anadan olduğum Çuxuryurd kəndi isə başdan-başa yandırıldı. Adamlar, qohum-əqrəbam öldürüldü...”

Həmin dövrün günümüzdə açılan arxivləri, qəzetlərin səhifələri, o dəhşəti yaşamış insanların xatirələri hər nə qədər qorxulu nağılları xatırlatsa da, təkzibedilməz həqiqətdir və “Şamaxı: 100 il “tam məxfi qrif”i altında” kitabı həmin həqiqətlərin, o dövr haqqında bilmədiklərimizin Azərbaycan oxucularına çatdırılması ilə müəllifinin cəmiyyət qarşısında bir alim, tədqiqatçı, publisist və nəhayət, vətəndaş kimi ictimai-humanitar borcunu yerinə yetirdiyini ortaya qoyur.

Kitabı bir çox cəhətlərdən dəyərli edən məziyyətlərdən biri də mənbələrlə işin, tədqiqatçı zəhməti və məqsədyönlülüyün, fakt və hadisələrə münasibətdə siyasətçi fəhmi və rasionallığının üst səviyyədə olmasıdır. Yəni, janr etibarilə tarixi mövzuda yazılan kitablarda, adətən, təhkiyə, təxəyyül, fərdi baxış kimi elementlər ikinci cərgəyə keçərək ön plana ən vacib prinsipi səhihlik, dəqiqlik və tarixilik olan fakt və hadisələri çıxarır. Xüsusilə də Azərbaycana hüsn-rəğbəti, isti münasibəti ilə fərqlənməyən oxucuların da bu və ya digər vasitələrlə tanış olacağı kitabda erməniçiliyin xislətinin, onun separatçı və şovinist mahiyyətinin, qloballaşmağa, mədəniyyətlərin inteqrasiyasına doğru addımlayan dünya niza-

mında əşirət dünyagörüşü, radikal-dağıdıcı ideologiyası ilə özünü sivil bəşəriyyətdən təcrid etmiş obrazının bütün dolğunluğu ilə canlandırılması təqdirəlayiqdir və müəllifin əsas uğurlarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatla bağlı “ilk”lərdən biri 1918-ci ildə ermənilərin Şamaxıda törətdikləri vəhşiliyin ayrılıqda götürülmüş hər bir inzibati vahid – yəni, kəndbəkənd təqdim olunmasıdır. Məsələn, indiyədək əlimizdə olan başqa mənbələrdə, elmi əsərlərdə, tədqiqatlarda rayon üzrə faciənin ümumi miqyası, ən yaxşı halda bəzi lokal faktlardan bəhs edilirdisə, bu kitabda şamaxılıların soyqırımını bütün detalları ilə, müfəssəl şəkildə açıqlanır.

1918-ci ildə Şamaxıda yayılmış separatçı “Daşnaqsütyün” ittifaqının nizamnaməsi də ilk dəfə çap olunur.

Yenə də mətndə ilk dəfə Şeyx Şamaxı adı ilə rastlaşırıq. Müxtəlif mənbələrə müraciət edən müəllif aydınlaşdırmışdır ki, Şeyx Şamaxı ermənilərin kütləvi qırğın törətdikləri Gəncə, Qazax, Göyçay və digər bölgələrdən gələn gənclərin toplaşdıqları partizan dəstəsinin başçısı olub. Və cəllad Stepan Lalayanı ilk dəfə məğlub edən də məhz həmin şəxs olmuşdur.

Oxucu üçün az maraq kəsb etməyəcək növbəti bir fakt da ondan ibarətdir ki, tədqiqatçılar ötən əsrin əvvəllərində erməni terrorundan canını götürüb İraqa, Suriyaya, İrana, Misirə, eləcə də Şərqi Avropanın bəzi ölkələrinə pənah aparmış şamaxılıların yaşadıkları məhəllələrin, ticarət evlərinin adlarını, bəzi doğma və tarixi toponimləri məskunlaşdıqları yeni ünvanlarda yaşatdıqlarını faktlarla göstərirlər.

“Şamaxı: 100 il “tam məxfi qrif”i altında” kitabı bu gün dünyanın bəzi ölkələrinin hələ də etinasız qaldığı qlobal erməni terrorunun ifşa edilməsinə, tərəqqipərvər bəşəriyyət tərəfindən ötən əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımını cinayətinin tanınmasına töhfəsini verəcəkdir.

Aytən MUSTAFAYEVA,
AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Milli Məclisin deputatı

“Şirvan” ləqəbli ingilis casusu ermənilərin silahlı terrorçu (hərbi birləşmənin) və separatçı qrupların başında dayanan Stepan Lalyanın rəhbərliyi ilə Şamaxı qəzasında 1918-ci il mart soyqırımında dağıdılmış yaşayış məntəqələri haqqında əlavə məlumatlar:

“Nəvahi kəndində 995 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdür ki, onlardan da 555 nəfəri kişi, 260 nəfəri qadın və 140 nəfəri uşaq idi. Yəhyalı kəndində 922 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan da 360 nəfəri kişi, 412 nəfəri qadın və 150 nəfəri uşaq idi. Baloqlan kəndində 535 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan 250 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 135 nəfəri uşaq idi. Kalva kəndində 500 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan 250 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 100 nəfəri isə uşaq idi. Ağsu kəndində 500 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan 200 nəfəri kişi, 300 nəfəri qadın olmuşdur. Tircan kəndində 360 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan da 300 nəfəri kişi, 40 nəfəri qadın və 20 nəfəri uşaq idi. Bağırılı kəndində 370 nəfər öldürülmüşdür ki, onlardan da 80 nəfəri kişi, 150 nəfəri qadın, 140 nəfəri uşaq olmuşdur”.

ŞAMAXI QƏZASININ “GENETİK XƏRİTƏ”Sİ

(ilk dəfə)

Araşdırma materiallarına görə XI əsrin məşhur “Alimlər qrupu”nun (ilk olaraq bu qrupun üzvləri Böyük Britaniyada – Londonda bir araya gəliblər) hazırladıqları “Dünyanın genetik xəritəsi”ndə Azərbaycanın Şamaxı yaşayış məntəqəsi ayrıca qırmızı, yaşıl, bənövşəyi xətlərlə qeyd olunur. Ərazinin on iki nöqtəsi “İlahinin təyin etdiyi yer” adlanır. Yəni burada – bu on iki yaşayış məntəqəsində (söhbət Şamaxı ərazisindən gedir) doğulan, dünyaya gələn uşaqlar, yaşayan ailə və nəsillər Allahın on yeddi ən ağır xəstəliyindən uzaq olur, o ərazilər “Təndir kimi qızmış və közərmis ərazilər – müqəddəs ərazilər” (filosof - səyyah U.J.Mehrac Yerusəlim) adlanır:

1. Sarıtorpaq - mərkəzdən təqribən 500 mil şimal-şərq istiqaməti
2. Çaylı - mərkəzdən 410 mil şimala, 700 mil qərbə doğru ərazi
3. Nuran - mərkəzdən 960 mil cənuba tərəf
4. Çuxuryurd - mərkəzdən 1000 mil cənub-şərq istiqamətində
5. Qalaylı yer - mərkəzdən 680 mil şimal istiqamətində
6. Kürdtəpəsi - mərkəzdən 550 mil cənub istiqamətində
7. Göylər - mərkəzdən cənuba doğru 750 mil irəli
8. Talışnuru - mərkəzdən 800 mil şimala doğru
9. Dəmirxar - mərkəzdən 1000 mil şimala doğru
10. Baharlı - mərkəzdən 550 mil cənuba doğru
11. Qəzanın mərkəzindən şimala doğru 2000 mil aralı
12. Çuxanlı - mərkəzdən cənuba doğru 1500 mil aralı

Qeyd: Xatırladım ki, dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən “Genetik xəritə”ni əldə etmək üçün Şamaxı qəzasının qeyd olunan məntəqələri uğrunda məxfi qaydada 1233 dəfə münaqişə törədilib. Bu, hələlik, kəşf olunmamış və geniş təhlilə ehtiyacı olan məsələ kimi qalır. Fikrimcə, Böyük Britaniya Krallığının arxivlərində saxlanılan “Genetik xəritə”mizin araşdırılması maraqlı olar. Ölkənin “Mİ-6” kəşfiyyat xidmətində bu xəritə ilə bağlı xüsusi hesabatlar hazırlanıb.

**1918-ci ildə Şamaxıda yayılan (ilk dəfə çap olunur) separatçı
“DAŞNAQSÜTYÜN” İTTİFAQININ NİZAMNAMƏSİ**
(İttifaqın hər ərazi bölgüsü üçün özünün nizamnaməsi olub)

1907-ci ildə Ümumi Yığıncaqda təsis olunub.

“ŞAMAXI BÜROSU”

ÜZVLƏR

1. Erməni İnqilabı İttifaqının üzvü olmaq istəyən hər bir insan, təşkilatın proqram və taktikasını bütövlükdə qəbul etməli, nizamnaməyə tabe olmalı və onun qayda-qanunlarını hər cür həyata keçirməyə çalışmalıdır. (“Böyük Ermənistan”ın yaradılmasına mane olan Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə iş).

2. İttifaqın üzvləri (“Daşnaqsütyün”) iki kateqoriyaya bölünür:

a) fəal və b) yardımçı üzvlər. (Şamaxıda davamlı fəalları seçilməsi)

Fəal üzvlər onlardır ki, İttifaqın hər hansı bir orqanında iştirak edir və öz gəlirlərinin ən azı 2%-ni üzvlük haqqı verir. (Şamaxı əhalisinin 41 faizi üzvlük haqqı verir).

Yardımçı üzvlər təşkilatın qayda-qanun və taktikasından azad olunmuş, amma bizim təşkilatın proqramını qəbul edərək maddi yardım edənlərdir.

Qeyd: Yardımçı üzvlər seçib-seçilmək hüququndan məhrumdurlar.

FƏALLAR

3. Bəzi fəallar iki kateqoriyaya bölünür:

a) təbliğatçılara və nümayəndələrə. (Şamaxıda əhali arasında işi aparmaq. Qəzada rəhbər vəzifələrdə yer tutmaq)

Təbliğatçılar o fəal yoldaşlardır ki, Mərkəzi komitələrin razılığı və ya seçimi ilə rayonlarda onların təbliğatı ilə məşğuldurlar. Onlar təşkilatın işlərilə də məşğul ola bilərlər, əgər lazımi orqanlar buna rəvac verərlərsə.

Nümayəndə o fəal yoldaşdır ki, İttifaq orqanı adından müəyyən olunmuş yerə, müəyyən vaxta, müəyyən tapşırıqla, vəsiqəsinə qeyd olunmaqla təyin olunur.

TƏŞKİLAT

4. İttifaqın orqanları:

- a) qrup; (Şamaxı qəzasında 12 qrup yaratmaq)
- b) altkomitə;
- c) komitə;
- ç) mərkəzi komitə;
- d) məsul orqan;
- e) büro;
- ə) terror üçün qrup və silahların hazırlanması.

Q R U P

5. Qrupu yeddi və daha çox daşnaqsakan təşkil edir.

İttifaq qrupları siyasətçilərə, döyüşkənlərə, peşəkarlara (sənətkarlara), kəndlilərə, Qırmızı Xaçə və silah gəzdirənlərə bölünürlər.

Hər belə bir qrup üçün, daxili quruluş üçün xüsusi nizamnamə hazırlanır.

6. Yeni üzvlər qrup üzvlərinin qarşılıqlı razılığı ilə seçilirlər.

ALTKOMİTƏ

7. Rayon altkomitəsi, tərkibi ən azı 50 fəal üzv (yaxşı silah atan) olarsa mövcud ola bilər.

8. Altkomitə üzvləri qrup üzvləri tərəfindən səs çoxluğu ilə seçilirlər.

9. Altkomitə, qrupların ümumi işlərini aparır, qruplar, ali orqan və nümayəndələr arasında əlaqələndiricidir.

10. Altkomitə 3-5 üzvdən ibarətdir.

KOMİTƏ

11. Ərazi komitəsi, tərkibində ən azı 200 fəal üzv olarsa mövcud ola bilər.

12. Komitə üzvləri, qrup üzvləri və ya onların nümayəndələri tərəfindən seçilir. Hər iki halda seçicilərin ən azı 2/3-si iştirak etməlidir.

13. Komitə ən azı 5 üzv tərəfindən yaradılır.

14. Komitə yerli işlərin həllində müstəqil hərəkət edir. Amma Ümumi Yığıncağın layihələrinin həyata keçirilməsində komitənin vəzifəsi ancaq Mərkəzi Komitənin və məsul orqanın və ya nümayəndənin razılığı ilə hərəkət etməkdir.

15. Komitə öz kapitalını rayon Mərkəzi Komitəsinin xəzinəsinə, lakin nadir hallarda öz bürosuna göndərir. Bu halda Mərkəzi Komitə xəbərdar olunur.

16. Komitənin möhürü olmur. (Biz öz qardaşlarımıza inanırıq)

MƏRKƏZİ KOMİTƏ

17. İttifaqın ərazi üzrə Mərkəzi Komitəsi, tərkibində ən azı 1000 fəal üzv varsa təşkil oluna bilər.

18. Mərkəzi Komitə hər il öz yaşayış məntəqələrində nümayəndələr yığıncağında seçilir.

19. Nümayəndələr yığıncağı daşnaqsakanların sayından asılı olaraq nümayəndələrdən qurulur.

Qeyd: Hər nümayəndələr yığıncağı səsləri kontrol etmək (təftiş) səlahiyyətinə malikdir.

20. Mərkəzi Komitə ən azı beş üzvdən ibarət olmalıdır.

21. Hər Mərkəzi Komitə öz yerli ehtiyaclarını təmin edib, minimuma endirdikdən sonra artıq qalan kapitalı öz bürosuna və yaxud büronun tapşırığı ilə Ümumi Yığıncağın təyin etdiyi yerə göndərir.

Qeyd: a) bütün orqanlar üçün (altkomitə və komitələr üçün) bu kiçik ölçü Mərkəzi Komitə tərəfindən təyin edilir; b) ianələr hansı tədbir üçün alınmışsa, o tədbirə də istifadə olunur.

22. Mərkəzi Komitə ildə bir dəfə dekabrın əvvəlində rayondakı fəaliyyəti haqqında öz bürosuna hesabat verir.

23. Mərkəzi Komitənin öz möhürü var.

24. Bütün xarici əlaqələr Mərkəzi Komitənin və ya onun icazəsilə qurulur.

25. Mərkəzi Komitə bütün lazımi inqilabi-tarixi sənədləri, kağız və əşyaları, qalanlarını məhv edərək, saxlanmaq üçün Qərbi Büroya göndərir.

YERLİ ORQAN

26. Ümumi Yığıncaqla seçilmiş məsul orqana təyin olunmuş rayonun bütün fəaliyyətinin rəhbərliyinə və cavabdehliyinə müəyyən iri tədbirlərin həyata keçirilməsi həvalə olunur.

Qeyd: məsul orqanların sayını və yerini Ümumi Yığıncaq təyin edir.

27. Məsul orqan ən azı beş üzvdən təşkil olunur, onlardan üçü Ümumi Yığıncaq tərəfindən seçilir, ikisi isə - Mərkəzi Komitə tərəfindən.

28. Boş qalan üzvün yerinə qalan yoldaşların və Şamaxı Bürosunun məsləhəti ilə yeni üzv seçilir.

29. Məsul orqan xidmət etdiyi Şamaxıda rəhbər rola malikdir.

30. Məsul orqanlar ən azı ildə bir dəfə rayonda yerləşən bütün orqanların hesabını kontrol etməlidir.

31. Məsul orqanlar maliyyə böhranı zamanı, seçilmiş bir üzvünü qonşu komitələrin və yaxud Büro yoldaşları ilə birgə, lazımi vəsait əldə etmək məqsədilə başqa yerlərə göndərmək hüququna malikdirlər.

B Ü R O

32. İttifaqın ("Daşnaqsütyün") iki Bürosu var:

- a) Şərqi;
- b) Qərbi.

33. Büronun vəzifəsi, ümumi və Şamaxı qəzasının yığıncaqlarının qəbul etdikləri qərarlara və təşkilatın qaydalarının dəqiq tətbiqinə nəzarət etməkdir.

34. Büro öz Şamaxı Mərkəzi komitələrini təşkilatın işlərinin gedişilə əlaqədar mütəmadi məlumatlandırır və ən azı 6 ayda bir dəfə Büronun iş hesabatı haqqında rəsmi məlumat verir.

35. Büro lazım gəldikdə, yerli fəalları razılığı ilə, Şamaxı qəzasında özünü müdafiə dəstələri təşkil edir və onlar arasında silah bölgüsü edir.

36. Büro Ümumi Yığıncağın tərtib etdiyi ianələrin məxvi qaydada tənzimləyicisi rolunu oynayır.

37. Bütün möhürlərin hazırlanıb və lazımi yerlərə verilməsi hüququ ancaq Büroya aiddir.

Qeyd: a) ancaq Büro və Mərkəzi komitələr xüsusi nişanlardan istifadə hüququna malikdirlər;

b) Mərkəzi komitələr təşkilatın peşəkar birliklərinə özlərindən möhür verir, möhürün forması İttifaqın möhür formasından fərqlənməlidir, bu, rayon yığıncağını təyin edir...

38. Büronun vəzifəsi, ilin axırında tabeliyində olan bütün orqanların "Böyük Ermənistan" istiqamətində gördükləri işlə bağlı hesabatını hazırlayır və Mərkəzi komitələrə xəbər verir.

39. Qəbul olunmuş bütün vacib qərarlarının protokollarını saxlamaq Büronun vəzifəsidir.

40. Büronun vəzifəsi, "Böyük Ermənistan" ərazisindən gələn bütün məktubları üç gün ərzində cavablandırmaqdır.

41. Büronun üzvləri arasında əməyin bölünməsinə qəbul etdikdə, onlar (in corpore) hamı birlikdə Ümumi Yığıncaq qarşısında "Böyük Ermənistan" üçün məsuliyyət daşıyırlar.

A) ŞƏRQİ BÜRO İLƏ ƏLAQƏ

42. Şərqi Büro əraziləri:

a) Ölkə: Kirasan xəttindən - Xarbert - Tiqranakertdən şərqə doğru;

b) Qafqaz, Rusiya və İran.

43. Şərqi Büro ən azı yeddi üzvdən ibarət olur, hansı ki beşini Ümumi Yığıncaq seçir, ikisini isə "Böyük Ermənistan"ın məsul orqanları seçir...

44. Şərqi Büronun yerləşdiyi şəhəri Qafqaz rayon yığıncağı təyin edir.

45. Şərqi Büronun ən azı üç üzvünün vəzifəsi, təşkilatdan yaşamaq üçün vəsait almaqla ancaq inqilabi işlərlə məşğul olmaqdır.

46. Şərqi Büro vacib məsələləri həll etmək üçün fəvqəladə rayon yığıncağı çağırır.

B) QƏRBİ BÜRO İLƏ ƏLAQƏ

47. Qərbi Büro əraziləri:

a) Kiçik Asiya, Kirasan xəttindən - Xarbert - Tiqranakertdən qərbə doğru;

b) Balkan yarımadası, Amerika, Misir və bütün xarici ölkələr, Rusiya və İrandan başqa.

48. Qərbi Büro beş üzvdən ibarətdir, onlardan üçü Ümumi Yığıncaq, ikisi isə Qərbi rayonun məsul orqanları tərəfindən seçilir.

49. Hər hansı bir səbəbdən Qərbi Büro üzvlüyündə çatışmazlıq olanda yeni üzv rayon yığıncağı tərəfindən seçilir.

Qeyd: Qərbi rayon yığıncağı üçün daxili quruluş nizamnaməsi hazırlanır.

50. Qərbi Büro, özünün ümumi təşkilati işlərindən başqa:

a) “Droşak”ı (“Bayraq” deməkdir. “Daşnaqsütyün” Erməni İnkilabi İttifaqın baş mətbu orqanının adıdır.) Ümumi Yığıncağın xəttilə Şamaxıdan aldığı məlumat və təlimatları nəşr edir, İttifaqın adından başqa mətbuat orqanları da erməni və xarici dillərdə yayır;

b) erməni məsələlərinə həsr olunmuş xüsusi işlər görür;

c) xaricdə təbliğat aparır.

51. Qərbi Büroya, kömək məqsədilə daşnaqsakan-yoldaşları dəvət etmək hüququ verilir:

a) redaksiyada;

b) təbliğatda;

c) yerli işlərin həllində.

52. Büro, öz üzvlərində bir və ya iki nəfəri, öz rayonunun işlərilə məşğul olmaq üçün səyyar agent kimi hazırlamağa borcludur.

QƏZA YIĞINCAĞI

53. İttifaqın üç qəza fəallarının yığıncağı:

a) “Böyük Ermənistan”;

b) Qafqaz;

c) Qərb əraziləri.

54. Rayon yığıncaqları lazım və yaxud imkan olanda, Qafqazda isə ən azı il-də bir dəfə çağırılır. Onlar təmsilçilərdən tərtib olunurlar:

a) büronu;

b) məsul orqanları;

c) Mərkəzi Komitənin Qəza yığıncaqlarını;

ç) Məxfi yığıncaqları keçirmək;

d) Şamaxı əhalisi arasında ancaq məxfi qaydalar əsasında oxunan yazıları yaymaq.

Qeyd: yığıncaq, orqanların 2/3 hissəsinin iştirakı ilə baş tuta bilər. Yığıncaq Büro vasitəsilə çağırılır. Hücumdə və qələbədə yeni taktikalar müəyyənləşir.

55. Qəza Yığıncağı, Ümumi Yığıncağın təsdiq və layihələrindən kənara çıx-mamaq şərtilə, öz rayonunun işlərində yeni üsul və taktikalarını qəbul etməyə məcbur etmək hüququna malikdir.

Qeyd: Qəza Yığıncağı daxili quruluş və öz məşğuliyyəti haqqında nizamna-məni işləyib hazırlayır.

56. Qəza yığıncağı, Ümumi Yığıncağın nizamnamə və qərarlarını rəhbər tutaraq, öz rayonunun bütün orqanları üçün daxili quruluş nizamnaməsi işləyib hazırlayır.

İTTİFAQ ŞURASI

57. İttifaq Şurası bu nümayəndələrdən qurulur:

- a) ikisindən. Büro;
- b) məsul orqanların;
- c) Şərqi və Qərbi rayon yığıncaqlarının seçilmiş nümayəndələrindən: Şərq-dən iki, Qərbdən bir nümayəndə...

58. İttifaq Şurası, əgər iclasda iştirak edən məsul orqanlardan olan nüma-yəndələrin sayı 2/3-dən az olsa səlahiyyətsiz sayılır.

Qeyd: əgər həqiqi orqanların 2/3-si Şuranın yığıncağında iştirak etmək iqtı-darında deyilsə, onda "Ölkə" ona aid olan qərarları özü üçün vacib saymayacaq.

59. İttifaq Şurasının vəzifələri bunlardan ibarətdir:

- a) Ümumi Yığıncaq çərçivəsində təyin olunmuş büro və məsul orqanlarının fəaliyyətinə qiymət verir;
- b) məsul orqanların gördükləri "Böyük Ermənistan" tədbirlərini müzakirə edir, qiymət verir və nəticələri Ümumi Yığıncağa çatdırır;
- c) inqilabi və silahlı birləşmələrin qaydasına salınması, məqsədyönlü iş və maliyyə xərcləri;
- ç) büro və məsul orqan heyətlərinin icrası;
- d) Şamaxıda maliyyə vəsaitinin yığılması;
- e) Erməni İnkilabi İttifaqı adından başqa təşkilat və şəxslər vasitəsilə xarici əlaqələri genişləndirmək;
- ə) gözlənilməz siyasi böhran zamanı, Ümumi Yığıncağın təyinatlarına zidd olmamaqla, öz cavabdehliyi ilə fəaliyyətə yeni istiqamət vermək.

60. Məhkəmə məsələlərində Şura ali idarə sayılır.

61. İttifaq Şurası iki möhürlə təltif olunur: erməni dilində və fransız dilində; sonuncu - bu tərtibdədir: Conseil a la Federation Revolutionnaire Armenienne. Bu möhürlər Büroların birində məxfi qaydalar əsasında saxlanılır.

ÜMUMİ YIĞINCAQ

62. Ümumi Yığıncağın növbəti iclasları Ümumi Yığıncaq tərəfindən təyin edilir; fəvqəladə hallarda iclaslar İttifaq Şurası tərəfindən çağırılır.

63. Ümumi Yığıncaqda iştirak edən nümayəndələr:

a) bürodan;

b) məsul orqanlardan;

c) Mərkəzi komitələrin rayon yığıncaqlarından;

ç) Mərkəzi komitələrdən...

64. Nümayəndələr səslerini öz əqidələrinə - "Böyük Ermənistan"a görə verirlər.

65. Ümumi Yığıncağın məşğulluğu üçün Büro əvvəlcədən xüsusi komissiya tərəfindən material hazırlayır.

Qeyd: Ümumi Yığıncağın açılışına ən azı bir ay qalmış orqanlar öz hesabları haqqında xüsusi komissiyaya hesabat göndərməlidirlər...

66. Ümumi Yığıncağa gələn hər nümayəndənin vəzifəsi öz rayonundakı çoxluğun fikirlərilə bərabər azlığın da fikirlərini gətirməkdir.

67. Ümumi Yığıncaq, nümayəndələrin 2/3-nin iştirakı təmin edildikdən sonra qanuni açıq hesab olunur.

68. Ümumi Yığıncağın bütün qərarları iştirak edən nümayəndələrin ən azı 2/3-nin səsi ilə qəbul edilir.

69. Hər bir nümayəndə bir səsə malikdir.

Qeyd: ancaq "Böyük Ermənistan" ərazisindən olan nümayəndə iki səsə malikdir...

70. Ümumi Yığıncağın qərarları bütün protokolların imzalanmasından və Yığıncağın rəsmi bağlı elan olunmasından sonra tam qüvvəyə minir.

71. Ümumi Yığıncaq İttifaqa və təşkilatın sistemində aid hər hansı bir əsaslı dəyişiklik edə bilməz, əgər bu məsələ əvvəlcədən Mərkəzi Komitə tərəfindən təqdim olunmayıb.

ƏN YÜKSƏK TƏLƏBLƏR

72. MƏRKƏZİ KOMİTƏ. Şamaxıda Mərkəzi Komitənin vəzifəsi:

- a) tərkibində 1000 fəal üzvü olmalıdır;
- b) ildə ən azı 20 000 frank gəliri olmalıdır;

Qeyd: Mərkəzi komitələrin 10 000 frank gəliri olması yetərlidir.

c) Şamaxının daxili şərtlərinə görə hər il təşkilatın inqilabi işləri üçün strateqlər və başqa peşəkarlar cəlb olunmalı və hazırlanmalıdır;

ç) hər il ən azı 50 silahlanmış yoldaşlar hazırlanmalıdır ki, onlardan 10-u lazım olan digər yerə keçməyə hazır olsun.

73. GƏNC ERMƏNİLƏRİN TƏŞKİLATI. Təşkilat - daşnaqsakanları Ümumi Yığıncaqda o zaman iştirak edirlər ki, üzvlərin sayı xaricdə ən azı 100, Şamaxıda isə 200 olsun.

74. Bu tələbləri yerinə yetirməyənlər Ümumi Yığıncaqda iştirakdan məhrum olurlar.

MALİYYƏ VƏSAİTLƏRİ

75. Maliyyə vəsaitləri təşkil edir:

- a) üzvlük haqqı (gəlirin 2-10%-i qədər, 1994-dən isə 4-12%-i);
- b) ianələr;
- c) abunələr;
- ç) təsadüfi gəlirlər. Qeyri-leqal biznes gəlirləri.

76. Şamaxı qəzasında hər daşnaqsakan öz aylıq gəlirinin ən azı 2%-ni İttifaqın yerli orqanının xəzinəsinə keçirməlidir.

Qeyd: üzvlük haqqını üç ay gecikdirən daşnaqsakan, üzvlük haqqını ödəməyə qədər səsdən məhrum olur.

77. Vəsaitlərin toplanması ancaq daşnaqsakan orqanlarına aiddir.

Qeyd: rəsmi vəsiqəsi və orqanların xəbəri olmadan vəsait toplayanlar şantajçı hesab olunurlar.

78. Vəsait toplama zamanı zor tətbiqetmə qadağandır...

MÜHASİBAT

79. İnsanlara pulun, silahın və əşyaların verilməsi haqda alanların imzası ilə məxaric kitablarının olması orqanların vəzifəsidir.

80. Hər borc orqan üzvünün cavabdehliyi ilə olur, amma heç vaxt təşkilatın adından və ya onun möhürü ilə olmur.

81. Təşkilatın ümumi gəlirinin 5%-i inqilabi fondun təşkili üçün Büronun xəzinəsində saxlanılır.

YARDIMÇILIQ

82. Hər daşnaqsakan fəal öz zəhmətilə yaşamağa borcludur:

a) əgər onun məşğuliyyəti öz üzərinə götürdüyü vəzifələrin bacarıqlı icrasına mane olmur;

b) ya da ona verilən tapşırığın dərhal bitməsindən sonra və yaxud rayondakı vəzifəsindən başqa vəzifəyə keçirilməsi.

83. Əgər əvvəlki maddənin b) bəndində deyilən şərait yaranarsa, onda orqanlar və daşnaqsakan yoldaşlar onun üçün iş tapmalı və iki ay ərzində İttifaq məbləğindən xərclik verməlidirlər.

Qeyd: yoldaşa verilən iki aylıq xərclik, əvvəlki işinə xitam verilən gündən hesablanır, yeni rayon komitəsinə gəldiyi gündən yox.

84. Təşkilatın işlərilə məşğul olanların ailələrinə, onun vəsaitindən yardımçılıq edilmir.

a) kritik vəziyyətlərdə belə yoldaşlara Qırmızı Xaçın vəsaitlərindən yardımlar oluna bilər;

b) Qırmızı Xaçın daxili quruluş nizamnaməsi rayon yığıncaqları tərəfindən işlənilib hazırlanır.

DÖYÜŞ QRUPLARI

85. Təşkilat inqilabi tədbirləri üçün daşnaqsakanların tərkibindən döyüş dəstələri yaradır.

86. Hər qrupun tərkibi 10 döyüşçüdən ibarətdir.

87. Hər döyüşçü İttifaqın layihələrilə tanış olmalı və onları həyata keçirmək üçün hazır olmalıdırlar.

88. Döyüş dəstələri yerli orqan və Büronun təlimatları ilə hərəkət etməlidirlər.

89. Hər döyüşçü şəxsi əməyilə məşğul olmalı, özünün şəxsi silahı olmalıdır və o zaman döyüşçü kimi inqilabi tədbirə daxil ola bilər.

Qeyd: döyüşçü aktiv işlə məşğul olduğu zaman onun ailəsi təşkilatdan yaşayış vəsaiti alır.

BİRLİKLƏR

90. Birliklər olurlar:

a) peşəkar;

b) kəndli.

91. Peşəkar birliklərin məqsədi, fabrik və sənətkar zəhmətkeşlərin məşğulliyətinə görə qruplaşdırıb və onların maraqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir.

92. Kəndli birliklərinin məqsədi kəndli ictimai yoldaşlığı rəhbərliyinin iştirakı ilə maraqların müdafiəsi və mülkədarların, borcverənlərin və başqalarının əlindən qurtarmağa xidmət edir.

Qeyd: peşəkar və kəndli birliklərilə paralel və ya onlardan müstəqil kooperativ birliklər də təşkil oluna bilər.

TERROR

93. Hər regionda olduğu kimi, Şamaxıda da terror ikili ola bilər:

a) siyasi;

b) təşkilati.

94. Terror haqqında qərarı ancaq məxfi qaydalar əsasında Mərkəzi komitələr və məsul orqanlar verə bilər. Bu qərarlar ancaq yekdilliklə qəbul oluna bilər.

95. Çox ağır təşkilati qayda pozuntularına (silahın və pulun mənimsənilməsi) və cinayətə (satqınlıq, xəyanət və yoldaşının öldürülməsi) görə, başqa orqanın icazəsi olarsa cəza terroru tətbiq oluna bilər (Mərkəzi Komitə üçün - məsul orqan və ya Büronun, məsul orqan üçün isə - Büronun razılığı lazımdır).

Qeyd: Mərkəzi Komitə məsul orqanın razılığını alır, əgər bu razılıq alınmazsa - onda qonşu Mərkəzi Komitənin razılığı alınır. Məsul orqan Büroya müraciət etmir.

İNQİLABİ MƏTBUAT

96. Daşnaqsakanlar mətbuatının vəzifəsi təşkilat layihələrinin ana xəttini la-yiqincə yerinə yetirib, onları təbliğ etməkdir.

97. İttifaqın rəsmi mətbu orqanı "Droşak" Ümumi Yığıncağın təlimatlarını rəhbər tutur.

98. Qəza yığıncaqları Ümumi Yığıncağın müddəalarından kənara çıxmamaq şərtilə, öz rayonlarında rəsmi rayon orqanları təsis edir, onlara təlimatlar və maddi yardımlar verə bilər.

99. Mərkəzi komitələr rəsmi və ya yarırəsmi xarakter təyinatı olmadan yerli İttifaq vərəqələri nəşr edə bilərlər.

100. İttifaq Şurası və rayon yığıncaqları (birinci hamını, ikinci isə ancaq rayon vərəqələrini), təşkilat layihələrindən və onun əsas baxışlarından geri çəkilən vərəqələri, partiyanın qeyri-ittifaq vərəqələri kimi elan edə bilər.

Qeyd: proklamasiya, yazılı təbliğat və başqa üsullar üçün Büro xüsusi təlimatlar verir.

İNTİZAM

101. Hər hansı bir orqanın və ya azlığın üzvü çoxluğun qərarı ilə razılaşırsa, onda o, yerli işlərə öz neytrallığını saxlamalı və yaxud öz fəaliyyəti üçün başqa yer axtarmalıdır.

102. İttifaqın hər hansı bir orqanı ancaq yerli orqanın razılığı ilə narazı subyekt və ya azlıqla əlaqəyə girə bilər.

103. Orqanın hər hansı bir üzvü ancaq çoxluğun razılığı ilə uzun müddətli fəaliyyət üçün öz ərazisini tərk edə bilər.

104. Qəzada heç bir orqan başqa orqanın, özünün razılığı olmadan fəaliyyətini icra edə bilməz.

105. Qəzanın Ali orqanı özünə tabe olan bütün orqanları buraxmaq səlahiyyətindədir, əgər istefa və ya hər hansı başqa səbəblərdən üzvlərin çoxu iştirak etmir.

MƏHKƏMƏ (intizamı)

106. İttifaqın hər orqanı öz üzvünə qarşı intizam cəzası çıxara bilər.

107. Cəza xarakterli hər qərar 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

108. Ağır cinayət və ya pozuntular zamanı hər orqan təqsirkarı və ya davranış-intizam qaydalarını pozan üzvünü öz sıralarından azad edir və ehtiyat üçün özündən yuxarıda duran orqanı xəbərdar edir.

109. Azad olunma haqqında olan hər bir qərar Mərkəzi Komitə tərəfindən təsdiq olunmalıdır, rayon yığıncağının təsdiqinə qədər son qərar sayılmır.

Qeyd: Təsdiq olunma səlahiyyəti məsul orqana aiddir.

110. Qəza yığıncağı, özünü müdafiə etmək üçün təqsirkarı dəvət etməyə borcludur.

111. Ancaq qəza yığıncağının təsdiqindən sonra son qərar qəbul olunur və mühakimə olunmuş şəxsin İttifaq üzvlüyündən azad olunması "Droşak"da elan olunur.

112. Büro, hər hansı bir Mərkəzi Komitənin fəaliyyətini, etdiyi pozuntulara görə dayandırılmasını elan edə bilər və onun işinə xitam verilməsini rayon yığıncağına həvalə edir.

113. Təşkilatın nöqtəyi-nəzərinə görə, rayonda şübhəli görünən və yaxud kənarlaşdırılmış keçmiş üzv haqqında ətraf zona orqanlarını və Büronu xəbərdar etmək lazımdır.

114. Mərkəzi Komitə rayonundan kənarlaşdırılmış üzv, başqa rayon Mərkəzi komitəsinə, məsələyə Büro və ya məsul orqanda baxılmamış qəbul oluna bilməz.

Bu nizamnamə ilk dəfədir çap olunur

Araşdırma materiallarına görə 1918-ci il Şamaxı soyqırımında S.Lalayanın dəstəsində S.M.Əmiryan, L.A.Babayan, D.Ş.Mamukyan üçlüyü əsir və girov götürdüləri adamlar arasında da öz tərəfdarlarını seçməklə məşğul olublar. Onlar qırğınlar vaxtı 190 nəfəri "Daşnaqsütyün" İttifaqının silahlı qruplarına daxil etdilər, dillərindən hazır yazılmış "Bildiriş"lərə iltizam aldılar. (Yazılmış vərəqələrə barmaqlarını basdılar). Təəssüf ki, bütün bunlar haqqında Azərbaycanda heç bir arxiv sənədi saxlanılmayıb.

SALAM OLSUN SIZLƏRƏ...

*(Azərbaycanı sevən, millətimə məxsus zəngin mənəvi dəyərlərə,
ədəbiyyatıma və tariximə hörmət və ehtiramla yanaşan
ərəb tarixçilərinə, fars ədəbiyyatşünasına məktub.)*

Millətimi, xalqımı, müstəqil Azərbaycanımı və onun qurucusu ümummilli liderimiz Heydər Əliyevi, şanlı və döyüşkən tariximi, ədəbiyyatımı, incəsənətim... sevdiniz üçün sizə eşq olsun! - deyirəm.

Bütün bu sevgilərlə İraq, Suriya, Livan və İranda bizə yardımçı oldunuz. Qədim əlyazmalarının oxunmasında, şərh və sualların cavablarında, köçürülməsində əlimizdən tutdunuz. Etdiyiniz yardımların cavabı olaraq bu kitabın müəllifi kimi hər birinizin adını çəkdim. Azərbaycana olan bu sevginin haradan qaynaqlanmasının kökünə çıxdım. Məsələn, öyrəndim ki, Bağdad Milli Kitabxanasında çalışan 64 yaşlı Məsud Süleyman əl Həmidin soykökü Şamaxıdandır. Onun ata babası Mirzə Möhsün Şamaxının Sarı Torpaq yaşayış məntəqəsindən olub. Bu qədim bir tarixin, soykökünün başlanğıcıdır. Hazırda İraqda iki yüz əlli ailənin soykökü Şamaxıdandır. Ölkədə Şamaxı adına 17 keçid, küçə və dükan, Ticarət mərkəzi var. Tarixçi Azərbaycanın, erməni separatçılarının viran qoyduğu kəndlərimiz, işğal etdikləri torpaqlarımız haqqında məqalələr müəllifidir. İraqda yaşayan bu ailələr 1918-ci il ermənilərin törətdikləri Şamaxı soyqırımında köçüb gələnlərdir.

Əvvəllər Dəməşqdə ticarət işlərilə məşğul olan, sonra Hələbdə yaşamaq üçün ora köçüb gedən Faiz Fərha Rəşid də Azərbaycan tarixini çox sevdi, onu araşdırır. Onun da ata və ana tərəfdən olan babalarının soykökü qədim Şamaxıdandır. O, bizi Hələbdən Dəməşqə – qədim iş yerinə apardı. Dəməşq Milli Kitabxanasında hamı onu "Salam" kimi tanıyır. Qədim dünya tarixini çox gözəl bilir. Onun erməni separatçılarının 1918-1920-ci illər soyqırımını əhatə edən kiçik monoqrafiyası da nəşr edilib. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı ilə bağlı olan qeydləri və mülahizələri 1989-cu ildə Bakı nəşriyyatlarında it-bata düşüb(?).

Kitabın başqa bir müəllifi əslən Göyçaydan olan Səid Bərri Beyrutda yaşayır. Türk və erməni dillərini gözəl bilir. O, Azərbaycanı sevən bir adamdır. Uzun müddət Livan Mədəniyyət və İncəsənət Əlaqələri üzrə (Beynəlxalq aləmdə) mütəxəssis kimi çalışıb.

Müəllif kimi kitaba daxil edilmiş Hüseyn Siyami isə, uzun müddətdir Azərbaycan tarixini, xalqın başına gətirilən faciələri araşdırır. (O, Təbrizdə Məclis üzvü olub.)

Mən alim dostlarıma, Azərbaycan xalqını sevən bu tədqiqatçılara həmişə hörmət və ehtiramla baxdım. Azərbaycandakı həmin ölkələrin diplomatik korpuslarına onlar haqqında ürəkdolu sözlərimizi də çatdırdım. Ayrı cür ola bilməzdi. Bu xalqlar və millətlər arasında, dövlətlər arasında qurulan körpülərin, əlaqələrin davamı olaraq qalır və ancaq başıucalıq gətirir. Çünki Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələrin hələ anatomiyası tam dəqiqliyilə açılmayıb, hələ bu istiqamətdə öyrənəcəyimiz çox şey qalıb.

Rövşən VƏLİZADƏ,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor

MÖHTƏŞƏM AZƏRBAYCAN XALQINA!..

1918-ci ildə Şamaxı qəzasında ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan, qətlə yetirilmiş günahsız insanların ruhları qarşısında baş əyirik və bu amansız zülmü aradan götürmələri üçün bütün azərbaycanlılara, müstəqil Azərbaycan hökumət və dövlət sahiblərinə Allahdan səbr diləyirik.

Alim-filosof Hüseyn Siyami (İran)

Alim-tarixçi Məsud Süleyman əl Həmid (İraq)

Alim-tarixçi Faiz Fərha Rəşid (Suriya)

Alim-etnoqraf, dilçi Səid Bərri (Livan)

ŞAMAXI SOYQIRIMI: DƏRK OLUNMAYAN HƏQİQƏTLƏR

Araşdırma materiallarına görə "Erməni milli ideologiyası"nın yaradıcılarından olan akademik L.Xurşidyan Tehran radiosuna verdiyi müsahibədə (müsahibə 2012-ci il martın 14-də səsləndirilib – R.V.) iddia edir ki, Azərbaycan əraziləri adlandırılan bir çox yaşayış məntəqələri, hələ ki işğal altındadır və biz öz torpaqlarımızı işğaldan azad edəcəyik. Gəncəni, Naxçıvanı, Şamaxını tədricən azad edəcəyik. (?)...

Professor E.Zoqrabyan isə Ermənistandakı Amerika Universitetində, Minsk qrupunun üzvlərinin də iştirak etdiyi məclisdəki nitqində qeyd edib ki, Bakı, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvanda... heç bir işgəncə verilməyib, "...ermənilər yer üzünün ən mədəni və humanist xalqlarından biridir..." (?)

Maraqlıdır ki, Yerevanın girəcəyində də bu fikri əks etdirən iri bir lövhə asılıb. İşğalçılıq siyasəti və terrorla özgə torpaqlarında "dövlət" quran Ermənistan Kəşfiyyat Xidmətinə məxsus "Ararat" toplumu isə rus, türk və erməni dillərində yaydıqları materiallarda professor A.Yenqonyana istinadən qeyd olunur ki, dünyanın bir neçə ölkəsində "İşgəncələr" adlı bir neçə cildə kitab nəşr olunacaq. Orada isə Türkiyədə və Azərbaycanda verilən işgəncələr, ermənilərə edilən hücumlar... öz əksini tapacaq. "...Bu isə ən böyük erməni həqiqətlərindən biri olacaq..." (A.Yenqonyan).

Bütün bunlardan sonra düşünməmək olmur. Ya Azərbaycan ermənilər tərəfdən başına gətirilən müsibətləri, itkinləri, öldürülən və yandırılan... kütləvi qırğınları... etnik təmizləmələri, soyqırımları beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırıb bil-mir... fikirlərimiz sərhəddə ilişib qalır, yaxud bu istiqamətdə beynəlxalq aləmin bizə qarşı biganə mövqeyi var, yaxud da informasiya müharibəsində buraxılmış səhvlərimiz hələlik həllini tapmayıb. Və yaxud bu yönümdə ermənilərin yeni yüzilliyə xas olan və əsrin maraqlı da olsa, qanunauyğunluqlarından sayılan həyasızlığı və əxlaqsız davranışları daha heç bir çərçivəyə sığmır...

Araşdırma materiallarına görə Azərbaycanda Şamaxı torpaqları qədər yandırılan, külü göyə sovrulan, qana bələnmiş ikinci bir yaşayış məntəqəsi yoxdur.

Bu, sadəcə tədqiq olunmayıb, araşdırılmayıb, öyrənilməyib. Bu qırğın və qətlialımlar almanların yəhudilərə, Afrikanın yerli əhalisinə, ingilislərin Avstraliya-Tasmaniyasındakı tayfalara, fransızların Fildişi sahilində, Əlcəzairdə, Konqo, Haiti,.. etnik təmizləmələri, Amerikanın hindulara və Vyetnam əhalisinə qarşı,.. törətdikləri cinayətlərdən qat-qat ağırdır. Məsələn, 1918-ci il aprelin 2-dək hadisələri gözlənilən görünən ərəb taciri və səyyahı Ləl Üzeyir "Ənzəli Qovluğu"nda qorunub, saxlanılan məktubunda etiraf edir: "...Burda insanları dilsiz-ağızsız və köməksiz gördüm. Şamaxı tənhalıqda yanırdı. Ermənilər az güllə atırdılar. Onlar qorxu və hay-küylə adamları bir yerə yığır... və sonra onlardan ocaq qalayır-dılar. Mən ilk dəfə idi ki, insanların, uşaq və qocaların, hamilə qadınların... diri-diri yandıqlarını görürdüm..." (səh. 193.)

Fikrimcə, o vaxt Şamaxıdakı etnik təmizləmələrə görə aparılan istintaq-təhqiqat materialları da ehtiyatla, kimlərdənsə çəkinə-çəkinə, qorxa-qorxa aparılıb. Elə bu səbəbdən də çox mətləblərə aydınlıq gətirilməyib. Mən hələ də anlaya bilmirəm. Necə ola bilər ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında (cəmi 26 gün) baş verən erməni qırğınları haqqında məlumat səkkiz aydan sonra açıqlanır. Nə üçün? Əldə olunan sənədlər əsasında ancaq 1918-ci ilin noyabr ayının 22-də (?) Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun Azərbaycan Cümhuriyyəti Ədliyyə Nazirliyinə Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzasının viran qalmasını, erməni qəddarlıqlarını göstərən məruzəsi açıqlanır. Səthi və protokol dililə hazırlanmış hesabatda qaranlıq məqamlar çoxdur. Məlumatla görə 1918-ci ildə Şamaxıda 15 min əhali olub. Baş verən etnik təmizləmədən sonra Şamaxıda cəmi 1700 nəfər adam qalıb... (?) Bəs hanı yerdə qalanlar?..

Araşdırmalarımıza görə rəsmi dövlət sənədlərində və istintaq materiallarında Şamaxı ərazisində ermənilərin apardıqları fiziki soyqırımından, etnik soyqırımından, mədəni soyqırımından, bioloji soyqırımından, iqtisadi soyqırımından, ekoloji soyqırımından... etnik təmizləmə və qədim dövlətçilik ənənələrinə qarşı yönəlmiş soyqırımından tutarlı və məntiqli, hüquqi söhbətlər getmir və bu istiqamətdə fundamental tədqiqat əsərləri azlıq təşkil edir. O vaxt Şamaxıda və Bakıda, Gəncə və Naxçıvanda ermənilərin dünyanın insan ticarətinə qoşulan "Edvard" və "Petros" qruplarının rəhbərlərinin olması da maraqlı doğurmaya bilmir. Bilavasitə İngiltərədən, Fransadan gələn və uşaq alverilə məşğul olan bu qruplar haqqında hələlik məlumat verilmir. (Qarabağda,

eləcə də Dərələyöz və Zəngəzurda da baş verənlər eyni ssenarilə araşdırıldığından... biz bütün bunları dünyanın soyqırımı səhnəsinə çıxara bilmirik – **R.V.**)

Azərbaycan və azərbaycanlılar həmişə, deyək ki, yola saldıığımız bütün yüzilliklərdə xarici kəşfiyyat mərkəzlərinin, böyük dövlətlərin hərbi-sənaye kompleksləri üçün əsl mənada canlı laboratoriya olub. Məsələn, 1918-ci ildə Şamaxıya tədqiqat üçün (?) Fransa, Almaniya və İtaliya alimlərinin, həkim ekspedisiyasının gəlməsi istiqamətində maraqlı məqamlar var. Məlumata görə 1918-ci il fevralın 26-dan, martın 7-dək fransız hərbi həkim Jan-Pyer Bayrenin, alman hərbi həkim Lotar Ştoyberin (Reyn), italyan hərbi həkim Roberto və Anne Mastellaların Şamaxı qəzasını gəzmələri, səyyar laboratoriya çərçivəsində elmi tədqiqat aparmaları haqqında o vaxt Rusiya Kəşfiyyat İdarəsinin "Qırmızı arxiv"ində materiallar olub. Məsələn, araşdırmalarımıza görə 1918-ci ildə Moskvadakı Mərkəzləşdirilmiş hərbi-sənaye kompleksinin bioloji və epidemioloji şöbəsinin həkimi, professor Daniil İvanoviç Şestakov "Məxfi İdarə"yə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "...Qriqori Akuloviç Demonov cənablarına!.. Sizi məlumatlandırırım ki, gələcəkdə və bu gün də rus imperiyasının maraqlarında olan Qafqaz ərazilərində Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Almaniya və Amerikanın blavasitə bioloji və epidemioloji kəşfiyyat işlərilə məşğul olan həkim qrupları tədqiqatlar aparırlar. Bizim Yelizavetpoldakı (Gəncə) məlumat mənbəyimiz bu haqda Sizin idarəyə geniş məlumat verib..."

Qeyd edək ki, 1918-ci ildə adları çəkilən ölkələri "Virus-1" adlı epidemiya cənginə almışdı. Nəticədə, 20 milyon adam bu epidemiyadan məhv olmuşdu. Hərbi həkimlər, kəşfiyyat qrupları bu epidemiyaya qarşı əldə etdikləri vaksinləri sınaqdan çıxarmaq üçün münaqişəli zonaları, müharibə meydanlarını, baş verən etnik qarşıdurma ərazilərini... axtarırdılar. Rus polkovniki Semyon Makaroviç Leontevin Yelizavetpoldan 1918-ci ildə Moskvaya ünvanladığı məktubda göstərir ki, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliya həkimləri Azərbaycanı seçdilər. Almanlar Gürcüstanı və Dağıstanı üstün bildilər. Ermənistana heç kəs getmədi.(?) Məxfi İdarənin "Qırmızı arxiv"ində saxlanılan məktubda S.M.Leontev yazır: "... Onlar (həkimlər – **R.V.**) su quyularının, un üyüdən dəyirmanların, əkin və biçin sahələrinin ətrafında tez-tez görünür, yoxsul və kasıb, ehtiyac içində yaşayan ailələrin evlərində tədqiqat aparırdılar..."

Araşdırma materiallarına görə bütün bu əldə etdiyimiz fakt və yazışmalara Texas Universitetində (ABŞ) XX əsrin epidemiyalarını araşdıran Doktor Məhəmməd Məcid yekun vurub. Dr.Məhəmməd Məcid 2003-cü ilin iyun ayının 10-da Pentaqona - Hərbi Kəşfiyyat İdarəsinə açıqlamasında qeyd edir ki, 1918-ci il "Virus-1" epidemiyasının kodu açıldı. Bu kod altında xüsusən, Azərbaycan ərazisində ermənilərin apardıqları qırğınlar nəticəsində böyük insan tələfatı baş verib. Biz fikirlərimizi burda saxlayırıq. Qayıdırıq yenidən "Ənzəli qovluğu"na (İran) və "Qırmızı arxiv"ə (Rusiya).

Tehran Milli Arxivində qorunub saxlanılan "Ənzəli qovluğu"nun 209-cu səhifəsində 1918-ci il aprelin sonunda Şamaxıdan köç edən, əslən fars olan Əli Qayımpur qeyd edir ki, onun yaşadığı Şamaxı şəhərinin ətrafında və şəhər mərkəzində insanlar durduqları yerdəcə keçinirdilər... Hər səhər evlərdən yığılan meyitləri ermənilər yandırırtdılar... Bir yandan ermənilər qırırdı, bir yandan da xəstəlik... "Qırmızı arxiv"in sənədlərində isə o vaxt Şamaxının poçt-teleqrafına rəhbərlik edən erməni Ambarsumovun Yelizavetpol Xəfiyyə İdarəsinə göndərdiyi məktub var. Erməni etiraf edir ki, Şamaxıda əhali arasında baş verənləri yaxşı anlamır. Ambarsumov "Milli Erməni Bürosu"nun liderlərindən olan Doktor Zavriqarova isə yazırdı: "Şamaxıda əhali artıq boşalır. Bir yandan bircən-birə yayılan xəstəliklər, o biri yandan da dəstəməz... müsəlmanların axırına çıxdı. Generalımız (Stepan Lalayan nəzərdə tutulur – R.V.) xaricdən gələn həkimləri Gürcüstana yola saldı. Hər şey hörmət və ehtiramla keçdi. Yüzdən artıq sağlam hesab etdiyimiz uşaq İrana göndərildi. Erməni ailələrini isə Göyçay-Şamaxı sərhədində topladıq ki, xəstəliyə tutulmasınlar. Onlara əlavə dərmanlar paylandı..."

Araşdırma materiallarına görə ermənilər Bağırlı, Əngəxaran, Pircan, Kürd-təpəsi, Yəhyalı, Məlhəm kəndləri də daxil olmaqla, Şamaxıda on altı yerdə quyu qazımışdılar. Dərinliyinə görə su quyusunu xatırladan bu quyulardan həmişə alov qalxırdı. Öldürülən yerli əhali onlara verilən ağır işgəncələrdən sonra bu quyulara atılaraq... yandırılırdı. "Karamanovun dəstəsi" evləri gəzir, hamilə qadınları öz həyətlərində saçlarından asırdılar. Doğulan oğlan uşaqlarına aman verilmirdi. Qız uşaqlarını isə yığıb, satmaqla məşğul idilər. Səyyah və tacir Ləl Üzeyir yazır ki, bütün bunlar Şamaxıda adi hal almışdı. Mən təəssüf edirəm. Təəssüf edirəm ki, Ə.Xasməmmədovun tədqiqat materiallarında 1918-ci ildə Şa-

maxı hadisələrini izləyən Yelizavetpol Məxfi İdarəsinin İstintaq Qrupunun başçısı mayor Q.D.Demçenkonun materiallarından istifadə olunmayıb. Ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı kəşfiyyat mayorunun yeddi məktubu "Qırmızı arxiv"in (RF-sı, Baş Kəşfiyyat İdarəsinin Qafqaz bölməsi.) sənədləri arasındadır. Q.Demçenko məktublarının birində yazır: "...baş verənlərin ruslara heç bir dəlaləti yox idi..."(?) Rus hərbi kəşfiyyatının mayoru yazır: "...ermənilər Cümə məscidinin qapılarını bağlayıb, məscidə od vurdular. Sonra din xadimi Hacı Cəfər Məmmədovu (şübhəsiz, mayor Hacı Cəfərqulunu nəzərdə tutur – R.V.) məscidin qabağına sürüdülər. Onun sinəsi qırılmış, sir-sifəti qara qançul olmuşdu. Sonra onun sinəsində bənd olan saqqalına od vurub, yandırdılar. Erməni Mixail Arzumanov əlindəki süngü ilə onun gözlərini ovub çıxartdı... Rus keşişi Fyodr Ata bütün bu işlərə mane olmağa cəhd etdi. Lakin onun da sinəsindən vurub, yıxdılar... Sonra ermənilər Hacı Cəfərin qulaqlarını kəsdilər... burnunu yerindən qoparıb, üstünə neft tökdülər... Cümə məscidinin qabağında Hacı Cəfəri yandıraraq, getdilər. İki gündən sonra ermənilər rus keşişi Fyodr Atanı da dara çəkib, asdılar. Moskvanın etirazına baxmayaraq, hər şey ört-basdır edildi..."

Şamaxıda S.Lalayanın göstərişilə zərgər Meqriyanın və Qalstyanın mülklərində ermənilərin işgəncə otaqları düzəldilmişdi. Məlumatla görə Qalstyanın mülkündə daha amansız cəzalar verilirdi. Meqriyan və Qalstyan, hər ikisi İrana qaçmışdı...

Əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasının SPIH Dövlət Arxivinin sənədlərində oxuyuruq: "...yaxşı silahlanmış və hərbi təlim keçmiş ermənilər şəhərin müsəlmanların sıx yaşadığı məhəllələrində kütləvi qırğınlar törətdilər: – ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini öldürür, qılınc və xəncərlə onları kəsib-doğrayır, süngüdən keçirir, evlərə od vurub yandırır, uşaqları oda atıb yandırır, üç-dörd günlük körpələri süngülərə keçirirdilər. Evdə qalan demək olar bütün südəmər uşaqlar öldürülür, onların valideynlərinin dalınca qaçıb küçədə qətlə yetirirdilər. Şəhərin elə bir məhəlləsi yox idi ki, orada ermənilər müsəlmanları qırmasınlar, çox az sayda adam öz həyatını xilas edə bilmişdir... Ermənilər müsəlmanları öldürməklə yanaşı, onların əmlakını məhv edir, ən dəyərli şeyləri özləri ilə aparırdılar... Təkcə bir quyudan... torpağın altından qulağı, burnu kəsilmiş, qarınları cırılmış 57 müsəlman meyiti tapılmışdı..."

Başqa bir arxiv sənədində isə oxuyuruq: "...Şamaxı cənubdan ermənilər, şimal-şərq tərəfdən malakanlarla mühasirə edilmişdi. Bu dəstələr Şamaxının müsəlmanlar yaşayan aşağı hissəsini bombardman etmişdilər. Bu zaman şəhərin yuxarı hissəsində yaşayan ermənilər odlu silahlardan müsəlmanları atəşə tutmuşdular. Şəhərə girməyə nail olmuş ermənilər müsəlmanları məhv etməyə başladılar... Baş verən yanğın şəhərin bütün müsəlman hissəsinə yayılmışdı. Kişi, qadın, uşaq küçələrdə gülləbaran edilmişdi. Onlara olmazın əzab-əziyyət və işgəncələr verilmişdi. Küçələr zorlanmış, döşləri kəsilmiş, qarınları yarılmış, təhqirlərə məruz qalmış qadın cəsədlərilə dolu idi. Hətta süngülərlə torpağa sancılmış uşaq meyitlərinə də rast gəlmək olurdu..."

O vaxt dünyada baş verən qarşıdurmaları, millətlərarası çarpışmaları və nəhayət, müharibələri şərh edən "Star" (Kanada, Ontario əyaləti.) qəzeti Azərbaycanda baş verənlərə aid ardıcıl olaraq iki məqalə çap etmişdi. 1918-ci il, mayın 2-də dərc olunmuş yazılardan biri Şamaxıda baş verənləri az da olsa əhatə edirdi. Məqalənin müəllifi isə 1889-cu ildə Şamaxıdan köçüb Kanadaya gedən, əslən çuxuryurdlu olan Məlik-Qasımov Eyni Məşədi oğlu idi. O, həmin vaxt dünya mətbuatına istinadən yazırdı: **"...Bu nə fəlakət idi ki, Azərbaycanda oldu. Ermənilər yenə dirildilər. Onlar mənim doğduğum Şamaxı şəhərində fitnə-fəsad törətdilər. Mənim anadan olduğum Çuxuryurd kəndi isə başdan-başa yandırıldı. Adamlar, qohum-əqrəbam öldürüldü..."**

Azərbaycan Dövlət Arxivindəki qovluğun 14-cü vərəqəsində isə qeyd olunur: **"...Nəvahi kəndində... ermənilər kəndə soxularaq əhalini vəhşicəsinə döymüş, qaçanları güllələmiş, əllərinə keçənləri süngüdən keçirmiş, xəncərlə tikə-tikə doğramış... qadınları zorlamış, döşlərini kəsmiş və nəticədə... 140 uşağı məhv edərək, analarını yandırmışlar..."**

Tarixi mənbələrdən gətirilmiş misallardan da göründüyü kimi, Şamaxıda və qəzanın müsəlman kəndlərində müsəlmanlara kütləvi şəkildə divan tutulması S.Şaumyanın həyasızcasına bildirdiyi kimi, sovet hakimiyyətinin qurulması məqsədi deyil, millətçilik və dini qisasçılıq məqsədi daşıyırdı.

Şamaxı hadisələrinə dair Ədliyyə Nazirliyinin adına hazırladığı məruzəsində komissiyanın sədri Ə.Xasməmmədov yazırdı: "Stepan Lalayevin Samson Əmirov və Saatsazbekovla birlikdə erməni əsgərlərindən təşkil olunmuş böyük bir silahlı dəstənin başında Şamaxıya gəlişindən az sonra... şəhərin bütün müsəlman

hissəsi məhv edildi. Lalayevin əmri ilə əsgərlər gənc müsəlman qızlarını tutur, onları Şamaxıdakı evlərinə aparır, soyundurur, güclə içirir, zurnada çalınan musiqi altında rəqs etməyə məcbur edir, zorlayır, sonra isə bəzilərini yerindəcə öldürür, bəzilərini isə hündür eyvanlardan küçəyə atırdılar.”

Müsəlman əhalisinə Şamaxıda ermənilər tərəfindən divan tutulması 1918-ci ilin sentyabrına qədər davam etmişdi. Yalnız türk qoşun hissələrinin köməyə gəlməsi erməniləri insanlığa zidd olan bu vəhşi əməllərdən əl çəkməyə məcbur etmişdi.

O günlərdə “Azərbaycan” qəzeti yazırdı: “S.Lalayevin Şamaxı müsəlmanlarına tutduğu divan bizim bu müharibə dövründə üzləşdiyimiz bütün dəhşətləri geridə qoyur.” Ermənilərin vəhşilikləri o qədər dəhşətli idi ki, bunları xalqdan saxlamaq mümkün deyildi. Şamaxı dəhşətləri bütün ölkədə əks-səda vermişdi. Bolşeviklər də öz mətbu orqanlarında Şamaxı faciəsinə dair hesabat dərc etməyə məcbur olmuşdular. Lakin burada Lalayevin törətdiyi vəhşiliyə yalnız bir ifadə ilə toxunulurdu: “...və dinc əhaliyə münasibətdə ədalətsizliyə yol verilmişdir”. İctimai rəyi sakitləşdirmək məqsədilə bolşeviklər Kojemyakonun başçılığı altında fəvqəladə hərbi-istintaq komissiyası yaratmışdılar. Komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində S.Lalayevə qarşı dinc əhalinin məhv edilməsi və şəhərin yandırılması ittihamı irəli sürülmüşdü. Bu cinayətkarı həbs etmək lazım gəlirdi. Kojemyako S.Lalayevi komissiyaya dəvət edib, onun həbs edildiyini bildirəndə Lalayev ona əhəmiyyət vermədən Şaumyana zəng vurmuşdu. Şaumyan isə Kojemyakonu aparata çağıraraq bunları bildirmişdi: “Bu nə şiltaqlıqdır, Lalayevi həbs etmək düzgün deyil”. Beləliklə, “demokratiyanın ideya rəhbəri” bütün bu qətl və soyqırımın əsas günahkarı olan cinayətkarı himayə etmiş, Lalayev isə heç nə olmayıbmiş kimi Daşnaqsütyun bürosu tərəfindən ona ayrılmış cangüdənlərinin əhatəsində Velikoknyajesk küçəsi ilə sərbəst gəzməyə başlamışdı. 3-4 gündən sonra isə qəzetlərdə Fəvqəladə hərbi-istintaq komissiyasının buraxılması haqqında xəbər dərc olunmuşdu.

Şamaxıda bütün beynəlxalq konvensiyalar pozulmuşdu. Şübhəsiz, Azərbaycan Ədliyyə Nazirliyinin arxivlərində bu istiqamətdə heç bir araşdırma materialı olmayıb. Şamaxıda baş verən qırğınlarda ermənilər özlərinin mənəvi aləmlərini, əxlaqsız və ləyaqətsizliklərini... bir daha ortaya qoydular. Amma mən, düşünməyə bilmirəm. Necə ola bilər?.. belə çıxır ki, azərbaycanlılar hərə-

kətsiz, gücsüz... dayanaraq əclaf dəstələrə "buyurun, gəlin..."- deyiblər. Anlamıram. Hardan idi bizim millətdə biganəlik... onu bizim beynimizə, gen kodlarımıza ötürən kimlər idi.

...Şamaxı bütün bu ağır və qanlı çarpışmalarda öz ləyaqətini, əxlaqi dəyərlərini... ölüm bahasına da olsa, qoruya bildi. Məlumata görə ölənlər sırasında 286 nəfər azərbaycanlı qadın və qız... ən son anda intihara əl atıb. Erməni quldurları ilə üz-üzə gəlməməkdən özlərini ölümə qurban verən bu qadınlar Şamaxıda o vaxt hadisələri qələmə alan Mirzə Əli Məşədi Hüseynxan oğlu "Ənzəli qovluğu"nda yazır: "...hər yerdə qadın və qızları... uşaqları kimsəsiz, gücsüz və tənha görürdüm. Onların bir qismi ermənilərlə üz-üzə gəlməmək üçün, könüllü ölümü üstün tuturdular... Belə analar, bacılar... bir daha dünyaya gələcəkmi?.."

Bəzən düşüncələrim məni yorur və çox suallara hələ də cavab tapa bilmirəm. Necə ola bilər ki, ermənilər 1915-ci il... uydurma soyqırımını ilə bağlı beynəlxalq aləmi təmin edən sənədlər toplaya bildi, biz isə 1918-ci il... soyqırımını haqqında heç bir sənəd ortaya qoya bilmədik... beynəlxalq məhkəmələrə yollarımız bağlandı?.. Səbəb?.. Nə qədər nəticələrdən danışmaq olar?

Beynəlxalq hüququn çərçivəsində, onun bəşəri prinsipləri kontekstində Şamaxı qırğınlarına nəzər salmaq. Məsələn, İngiltərənin 1215-ci il "Böyük Azadlıqlar Xartiyası"nda, 1689-cu il "Hüquqlar haqqında Bill"də, ABŞ-da qəbul olunmuş 1776-cı il "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi"ndə, 1791-ci il "Hüquqlar haqqında Bill"də, 1789-cu ildə Fransada elan edilmiş "İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamə"də insan hüquqları və işgəncələr rəsmi ifadəsini tapmışdır. XIX əsrdən insan hüquqları dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilməyə başlandı və indi demək olar ki, bütün dövlətlərin konstitusiyaları bu cür təminatlar nəzərdə tutmuşdur.

Heç kəs insanı təbii hüquqlarından – yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, özünün həyat fəaliyyətini azad seçmək, vicdan, fikir, əqidə azadlığı və sair hüququndan məhrum edə bilməz. Müasir həyatı azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanan və universal xarakter daşıyan insan hüquqları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. **İnsan hüquqları təkə dövləti, hüququ, qanunu, qanunçuluğu, hüquq qaydasını deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin qiymətləndirilməsi kriteriyası kimi qəbul edilir.** Çünki hüquqi dövlətin inkişafı, yetkinliyi xeyli dərəcədə insan hüquqlarının vəziyyəti, bu hüquqların həcmi və həyata keçirilməsindən asılıdır.

Ona görə də insan hüquqları fərdə tək-cə dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək imkanı vermir, həm də dövlətdən aralanmaq, şəxsi həyat sahəsində özünü-təyinetmə, əqidəsini, mülkiyyətə münasibətini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

İnsan hüquqlarının təşəkkülü və inkişafı sivilizasiya növünü və onun mərhələsini aşkarlamağa imkan verir. Çünki insan və dövlət münasibətləri bu və ya digər sivilizasiyanın təbiətini, dövlətin hüquqi və ya qeyri-hüquqi olmasını xarakterizə edən mühüm əlamətdir.

Hazırda insan hüquqları sahəsində müasir dünyada qiymətləndirmə amili kimi dəyərləndirilən əsas prinsiplər formalaşmışdır. Bu prinsiplər tarixən yarənıb inkişaf etmiş, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Bu gün həmin prinsiplər bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Biz isə hələ də bu prinsiplərdən istifadə edə bilmirik. Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır.

İnsan hüquqları müasir dünyada ümumbəşəri mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Yalnız insan hüququ mədəniyyətinə nail olmaq şəxsiyyətə mövcud siyasi rejimləri qiymətləndirmək, cəmiyyətdə öz yerini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Maraqlıdır ki, elə Ermənistan Respublikasının Konstitusiyasında da eyni sözlər var...

Araşdırma materiallarına görə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi dünyada baş verən soyqırımı müharibələrində, etnik təmizləmələrdə həqiqəti üzə çıxaran ən ciddi qurumlardan biridir. Bu qurum 1998-ci ilin iyun ayının 15 - 17-də Romada keçirilən BMT himayəsi altında səlahiyyətli nümayəndələrin diplomatik konfransında qərar tutdu. Bu Məhkəmə "...keçən yüzilliklərdə milyonlarla uşaq, qadın və kişinin bəşəriyyətin vicdanını dərinədən sarsıdan düşünül-məmiş cinayətlərin qurbanlarına çevrilməsini yada salaraq.., beynəlxalq cəmiyyəti narahat edən ən ciddi cinayətlərin cəzasız qalmasını nəzərə alaraq və ağır cinayətlərin qarşısını almağa nail olmaq qətiyyətindən çıxış edərək.., beynəlxalq cinayətlər törətməyə görə məsuliyyət daşıyan şəxslər üzərində öz cinayət yurisdiksiyasını tətbiq etməyin hər bir dövlətin vəzifəsi olmasını yada salaraq..." yaradıldı.

Məlumata görə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi aşağıdakı cinayətlərə yurisdiksiyaya (yəni baxmaq və yaxud araşdırmaq hüququna – **R.V.**) malikdir:

a) soyqırımı cinayəti, b) bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər, c) hərbi cinayətlər, ç) təcavüz cinayətləri.

Bu kontekstdən Şamaxıda baş verən "soyqırımı cinayəti" nə nəzər salmaq. Məlumatla görə bu Statutun məqsədlərinə görə, "soyqırımı" qəsdən hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu bütövlükdə və ya qismən məhv etməyə yönəlmiş aşağıdakı hərəkətlərdən birini ifadə edir: 1. Bu qrupun üzvlərinin öldürülməsi.

A: Araşdırma materiallarına görə "...Şamaxıda 1918-ci il martın 21-də "Cümə məscidi"ndə fəaliyyət göstərən "Quran məktəbi" adlanan müsəlman dini qrupun 28 nəfər üzvünə divan tutuldu. Dini qrupun lideri Kərbəlayi Mustafa Hacı oğlunun iki qıçını kəsdilər. S.Lalayanın əsas qüvvələrindən sayılan Saatsazbekovun göstərişi ilə Kərbəlayi Mustafanın dilini ağzından çıxarıb, doğradılar..."

Başqa bir araşdırma materialına görə "Cümə məscidi"ndəki bu dini qrupun üzvlərindən yeddi nəfəri ömürlük şikəst edildi. Fikrimcə, 1918-ci il martın 20-dən Şirvan zonasına Novruz bayramını lentə almaq üçün Londonda nəşr edilən "Observer" ("The Observer") qəzetinin müxbiri Roy Bayridin çəkdiyi fotosəkillərə baxmaq kifayət edər. Fotosəkillərə gəlincə, həmin sənədlər hələ də RF-in MN-dəki "Xüsusi qovluq"larda saxlanılmaqdadır. R.Bayrid yazır ki, mən bu şəkillərə görə bir müddət Londondakı erməni iş adamı Q.Qarabekyanın təzyiqlərilə üz-üzə dayandım.

Dini qrupun üzvlərinə məxsus dindarların uşaqlarının zorla ailələrindən alınması və satılmaq üçün erməni tacirlərin Şərqi bazarlarına sürükləmələri maraqlı doğurmaya bilmir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin "Bəşəriyyətin əleyhinə cinayət" sənədlər toplusunun bir yerində isə (maddə 7.) qeyd edilir ki, əgər bu cür cinayətlər şüurlu şəkildə baş verirsə, hər hansı mülki şəxslərə qarşı geniş miqyas alırsa, onda bu sadaladığımız hərəkətlərdən birini təşkil edir: a) qətlə yetirmə, b) qətl, c) köləyə çevirmə, ç) deportasiya, yaxud əhalinin məcburi köçürülməsi, d) həbsxanaya salma, yaxud beynəlxalq hüququn müddəalarına zidd olaraq, fiziki azadlıqlardan məhrum etmə, e) işgəncələr, ə) mülki əhaliyə qarşı edilmiş hücum, f) qəsdən adam öldürmə, g) bioloji eksperimentlər də daxil olmaqla, işgəncələr, qeyri-insani davranışlar, ğ) qəsdən güclü istiraba, yaxud ciddi bədən xəsarətlərinə səbəbolma, və ya sağlamlığa ziyan vurma, h) 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının

ciddi şəkildə pozulması, x) qəsdən hərbi məqsədlər daşımayan dini, təhsil, incəsənət, elm və ya xeyriyyəçilik məqsədləri üçün təyin olunmuş binalara, tarixi abidələrə, xəstəxanalara və ya xəstələrin və yaralıların cəmləşdikləri yerlərə zərbələrin endirilməsi, 1) zorlama, insan ləyaqətinin alçaldılması...

Biz araşdırma materiallarında ermənilərin Şamaxıda bütün bu aspektlərdə törətdikləri cinayətlərin şahidiyik. Məsələn, 1918-ci il martın 27-nə keçən gecə Q.Simonyan (o, Livandakı erməni terror qruplaşmalarından sayılan "Məslək"çilərin cərgəsindən qovulmuşdu – R.V.) "Milli Erməni Birliyi"nin liderlərindən olan yepiskop Merona ünvanladığı məktubda qeyd edirdi: **"...dediyinizi etdik. Məsləhətinizə qulaq asdıq. Biz Şamaxıda insanları, daha dəqiq, eynilə siz deyən kimi... əsl şamaxılıları kökündən qoparıb, atırıq..."**

S.Lalayanın dəstəsində insanların diri-diri yandırılmasında bilavasitə iştirak edən "Uçitel Qriqoryan" (təəssüf ki, bu şəxsin adı istintaq materiallarından hansı səbəbə görə, çıxarılıb – R.V.) "Büro"ya ünvanladığı məktubda etiraf edir: **"...cənablar! Mən daha Şamaxıda qala bilmirəm... Mən bu adamların (Şamaxılıların – R.V.) ləyaqətləri, abır və kəskin iti bıçaq kimi qəlbimi dağıdan vicdanları, şərəf və həyələri qarşısında dizlərimi yerə qoydum. Mənə verdiyiniz silahı sizə qaytarıram..."** Məlumata görə "Uçitel Qriqoryan"ın məktubundan sonra onun meyitini tapırlar.

Araşdırma materiallarına görə Şamaxıda ən ağır işgəncələr uşaqlara verilib. Məsələn, erməni siyasətçisi, ümumiyyətlə, türklər tərəfindən öldürülən ermənilərin siyahısını, daha dəqiq desək "ensiklopediya"sını tərtib edən politoloq A.Aloyan yazır ki, "Milli erməni bürosu"nun əsas tapşırıqlarından biri Şamaxıda on yaşına qədər uşaqların birdəfəlik məhv edilməsi idi. Bunun üçün "Büro"nun Şamaxıdakı fəaliyyətilə bağlı erməni milli qəhrəmanı Stepan Lalayan üçün xüsusi "İş planı" olub. Yelizavetpol Məxfi İdarəsində (Xüsusi İdarə) və Tiflisdəki bütün Qafqaz regionlarını əhatə edən "Siyasi Mərkəz"də toplanmış fakt və sənədlərdə bu istiqamətdə arayışlar, teleqramlar var. Qeyd edim ki, o vaxt bilavasitə Rusiya İmperiyasının ən gizli kəşfiyyat mərkəzi hesab edilən "Siyasi Mərkəz" haqqında, onun fəaliyyət dairəsi haqqında çox az məlumatımız var. Bu mərkəz Romanovlar sülaləsinin süqutundan sonra da öz fəaliyyətini "Böyük Rusiya üçün" davam etdirir. "Siyasi Mərkəz" Rusiyanın Qafqazda həm gözü, həm qulağı, həm də düşünən beyni və vuran əlidir...

Kəşfiyyat generalı, uzun müddət bu idarədə millətlərarası münaqişələri araşdıran və təhlil edən qrupun başçısı Lev Adayeviç Gerasimov yazır ki, bu "Siyasi Mərkəz" Rusiyanın Qafqazdakı "Qızıl Açı" dır... L.A.Gerasimov daha sonra yazır: "...biz istədiyimiz vaxt topladığımız materiallarla... (lazım olan vaxt) erməniləri, gürcüləri, çeçenləri, ləzgiləri... diz çökdürə bilərik..."

1918-ci il martın 23-də Şamaxıdan Ambarsumovun "Büro"ya - Doktor Zavriqazova ünvanladığı teleqramda qeyd edir: "...bu gün axşama yaxın Saatsazbekovun adamları S.Lalayana məlumat verdilər ki, onlar şəhərin mərkəzində küçəyə çıxan iki oğlan uşağını öldürdülər. Hər iki uşağın boğazına qaynadılmış isti yağ tökdülər..."

Araşdırmalara görə, bu hadisənin, baş verən bu qətlin səhəri Yepiskop Mesrop Tiflisdən Şamaxıya gəlir. O, S.Lalayanın əlləri qana bələnmiş qatil və cinayətkar dəstəsi qarşısında kiçik bir nitq edir. Bu zaman onu müşayiət edən fransız yazarı Jan-Jak Roland yepiskop Mesropun ermənilər qarşısında çıxış edərkən fotoqrafını çəkir. Həmin vaxt fransız yazarı Lionda çap olunan "Le Progres" ("Progre") qəzetində çalışırdı.

Şamaxıda yepiskop Meron üçün kef məclisi düzəldilir. Yepiskopun şərəfinə açılan süfrəni təsvir edən, əslən Təbriz kürdlərindən olan Sərdar Baray adlı bir səyyah yazırdı: "...Şamaxıda hər şey darmadağın edilmiş, altı üstünə çevrilmişdi. Mən yepiskop Meronla Poti limanında tanış oldum. Onu çox ciddi şəkildə əhatəyə almışdılar. Hər ikimiz Türkiyədən qayıdırdıq... Şamaxıya gəldik. Küçələrdə, ensiz dalanlarda, həyət-bacalarda meyitlərin sayı bilinmirdi. Əsl müharibə idi. Nə qədər çalışdımsa, gözdən yayınıb buraları tərk edəm, yepiskop Meronun adamları qoymadı. Gecəni qalmalı oldum. Səhərə qədər oyaq qaldım. Mən soruşanda ki, nə üçün bu qırğınlar olub? O, hiyləgər gözlərini qıyıb, dedi ki, bu məsələni nəinki yepiskop Meron, heç onun babası Suren də bilmir... Fransız da bir neçə fotoqraf çəkib, gözdən itdi. Onu daha görmədim... O biri otaqda isə, içi közlə dolu manqal var idi. Uzun, bir tərəfi əyilmiş maşanı da qızarmış közün içinə soxmuşdular. Gecədən xeyli keçmiş süfrə açılmış otağa biri-birindən fərqli, üç gözəl balaca qız gətirdilər. Yaşları, ancaq on-on bir olardı... Boya-boy düzülmiş bu üç müsəlman balasının qışqırığı və harayları hələ də qulaqlarımdan getmir. Yepiskop Meron mənə şərab süzdü və tapşırırdı ki, sən belə şeylərə baxma... Qızları soyundurub, otağın bir küncünə sıxdı. Mən özümü itirmişdim. Mən həyanın, abır

və ismətin nə olduğunu, ləyaqətin nə olduğunu, şərəfin nə olduğunu bir daha bu üç balaca, Şamaxı qızlarının sifətində gördüm... Yepiskop Meronun göstərişilə manqalı otağa gətirdilər... O vaxt qızlardan biri artıq keçinmişdi. Tələm-tələsik uşağın meyitini bayıra atdılar. Bütün bu işləri adına Sedrak, Moru, Manaşa, Mixay deyilən ermənilər görürdü. Sonra gördüm ki, yepiskop Meron manqalın içində qızarmış maşaya əl atdı. Divara qısılmış qızların əllərinə, ayaqlarına, alın və yanaqlarına dağ basıldı. Axırda o, əlindəki isti maşanı qızların çılpacaq sinələrində gəzdirib, xaçladı... Səhərə qədər yepiskop Meron bu iki qızın cəsədi ilə oynadı... Mən o gündən ermənilərlə dostluğa son qoydum..."

Araşdırma materiallarına görə kürd Sərdar Barayın adlarını qeyd etdiyi Sedrak (Sedrak Vlasov), Moru (Mari Petrosyan), Manaşa (Manaş Qurgenoviç Sakyakyan), Mixay (Mixay Aleksandranyan)... istintaq materiallarında əvvəl olub, sonra ingilis generalı Tomsonun xahişilə sənədlərdən çıxarılıb. Arxiv materiallarında təkcə Sedrak Vlasovun adı çəkilir.

Bütün bunlar bizim taleyimiz olaraq qalır. Rəsmi sənədlərə görə işgəncələrdən azad olmaq hüququ beynəlxalq hüquq çərçivəsində həmişə tam dəqiqliylə müəyyən edilmişdir. İnsan haqları üzrə Ümumi Bəyannamə, Vətəndaş və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Razılaşma, İşgəncə və digər Qəddar, Qeyri-İnsani və Açıq Rəftar üzrə Konvensiya birmənalı şəkildə işgəncələri qadağan edirlər. Eynilə, bir neçə regional sənəd işgəncədən azad olmaq hüququnu müəyyən edir. Amerika İnsan Haqları üzrə Konvensiyası. Afrika İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Xartiya və İnsan Haqlarının və Fundamental Azadlıqların qorunmasına dair Konvensiya işgəncələrin qadağan edilməsi barədə müddəaları özündə əks etdirir.

Araşdırma materiallarına görə dünyanın heç bir beynəlxalq qurumlarında (BMT-də, AŞ də daxil olmaqla) 1918-ci il mart qırğınlarında ermənilərin Şamaxıda törətdikləri qanlı olaylarla, kütləvi qətləmlərlə, soyqırımını ilə bağlı... heç bir sənəd yoxdur. "Известия" qəzetinin (RF) verdiyi məlumata görə ölkənin arxivlərindən bilavasitə Qafqazda törədilmiş soyqırımını hadisələrilə bağlı tarixi sənədləri əks etdirən 120 qovluq oğurlanıb. Onun böyük bir hissəsi "...erməni. azərbaycanlı..." münasibətlərini əhatə edirdi.

Mart qırğınları ərəfəsində rus Milli Şurasının Cənubi Qafqazın xristian əhalisinə müraciəti elan edildi. Müraciətdə mart ayının 11-dən 18-nə qədər 19-

25 yaşında olan bütün rus gənclərinin hərbi səfərbərliyə alındığı bildirilirdi. Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində vətənə qayıtmalı olan rus alaylarının əsgər və zabitləri silah və sursatları dəyər-dəyməzinə rusalara (malakanlara) və daha çox ermənilərə satırdılar. Müharibədən məğlub çıxan və Oktyabr çevrilişindən sonra xarabazara dönmüş Rusiyada onların heç bir yaxşı şey görmədiyini bilən hərbcilər çox vaxt bir qarın çörəyə görə Bakıda qalmağı üstün tuturdular. Sonralar S.Şaumyan və əlaltıları bu qüvvələrdən çox məharətlə müsəlman əhalisinə qarşı istifadə etdi. Bakıda erməni və rus şovinist siyasi qüvvələrinin silahlandığını görən yerli əhali 1918-ci ilin fevralında şəhəri tərk etməyə başladı. Mart qətlərindən hələ bir həftə əvvəl "Daşnaqsütyun" partiyası, Bakıdakı vəziyyətdən guya "narahat" olaraq, hakimiyyəti ələ almağın zəruriliyini bildirmişdi, Müsəlman cəmiyyətləri bu təhlükəni qabaqcadan gördükləri üçün tezliklə özünümüdafiə qüvvələri yaradılmasını zəruri hesab edirdilər. Onların təşəbbüsü ilə Gəncə, Bakı və Lənkəranda müsəlman hərbi hissələrinin yaradılması və Bakı Kadet Məktəbində müsəlmanlardan zabit hazırlanmasına başlandı. Lakin bütün bu işlər düşmən qüvvələrin qurduğu maneələrə rast gəldiyi üçün çox ləng gedirdi. Digər tərəfdən isə Qafqazda xristian əhalinin silahlanmasına Antanta ölkələri də ciddi maraq göstərirdilər. Çünki ingilislər Mesopotamiyadan Qafqaza gələnə qədər burada Türkiyə ordusunun irəliləməsini dayandıрмаq məqsədinə nail olmaq üçün yerli xristianlara böyük ümid bəsləyirdilər. Rus imperiyası dağıldıqdan sonra erməni siyasətçiləri ingilispərəst təbliğat aparır və onlardan müəyyən dəstək alırdılar. Buna görə də müsəlman qəzaları fevral ayının axırlarında Zaqafqaziya Seyminə ingilis ordusunun Qafqaza müdaxiləsinin əleyhinə olduğunu bildirir və ingilislərlə aparılan danışıqların kəsilməsini tələb edirdilər.

Lakin Antanta qüvvələri nə qədər ki, uzaqda idi, ermənilər öz məqsədlərinə bolşeviklərin əli ilə nail olmaq istəyirdilər. Onların dəyişkən mövqeyini tənqid edən N.Nərimanov yazırdı ki, "Böyük Ermənistan" xülyalarını həyata keçirmək üçün daşnaqlar hər cür maska geyməyə, hər sifətə girməyə hazırdılar. N.Qolitsin dövründə onlar özlərini inqilabi partiya hesab edirdilər, sonra V.Vorontsov-Daşkovun ayaqlarını öpüb qatı əksinqilab cəbhəsinə keçdilər, indi Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulsa, daşnaqlar o dəqiqə maskalarını dəyişib, bu dəfə kommunist maskasını geyəcəklər.

Uzun müddət bolşevik adı altında maskalanan və 20-ci illərdə sovetləşdirmə adı altında Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı "proletariat diktaturası"nın ən qatı terror hərəkətlərinə fitva verən L.Mirzoyan sonralar yazırdı ki, bir çox yoldaşlar belə fikirləşirlər ki, guya 1918-ci ildə Bakıda, Sovet hakimiyyəti daşnaqlardan öz məqsədləri üçün istifadə edib. Belə "səhvlərə" tez-tez S.Şaumyanın da yazılarında rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi, milli-azadlıq carçısı olan "Müsavat"ın nüfuzunun artması "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan daşnaqları ciddi narahat edirdi. Daşnaqlar mart qırğını törətməklə "Müsavat"ın sosial baxışını, şəhərin müsəlman əhalisini məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Bu məqsədlə təxminən 5 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi. Beləliklə, "Qırmızı qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70 faizi erməni idi. Əsasən ruslardan ibarət olan Xəzər Donanması içərisində xüsusi təbliğat işi aparılmışdı. Həmçinin, Şamaxı və Muğanda ehtiyat rus-malakan silahlı dəstələri də yaradılmışdı.

Qırğınları həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Z.Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuşdu, müsəlman alayının zabitləri onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini görən ermənilər gizli şəkildə rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şeyiə yaydılar ki, guya "Evelina" ilə gedən zabitlər tapşırıq almışlar ki, Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-malakan kəndlərini məhv etsinlər. Bu təxribat xarakterli şeyiə öz nəticəsini verdi. Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin tərkisilah edilməsinə tərəfdar oldu.

Şamaxı qəzasında baş verən hadisələr "Qanlı mart təqvimi"ndə xüsusi səhifə təşkil edir. 1918-ci ilin yazından qəzada hakimiyyət artıq müsavatçıların başçılıq etdikləri yerli Milli Şuranın əlində cəmləşmişdi. Bunu öz hakimiyyəti üçün ciddi təhlükə hesab edən Bakıdakı bolşevik-daşnaq Soveti Şamaxını ələ keçirmək üçün ciddi cəhd göstərirdi. Artıq bu zamana qədər mövcud olmuş, erməni-

lər və malakanlardan ibarət hərbi qarnizon yerli Milli Şura tərəfindən tərksilah edilmiş və onun əvəzində azərbaycanlılardan ibarət yeni qarnizonun təşkilinə başlanılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, bolşevik və daşnaqların Azərbaycanın bütün ərazisini ələ keçirmək və öz hakimiyyətini qurmaq planlarında Şamaxı xüsusi strateji yer tuturdu.

Martın birinci yarısında Şamaxıya məlumat gəldi ki, Bakıdan Şamaxıya toplar, pulemyotlar və böyük miqdarda hərbi sursatla iki mindən üç minədək erməni qoşun dəstəsi gəlir. Dəstəyə S.Şaumyandan bilavasitə təlimat almış S.Lalayev başçılıq edirdi.

Lakin həmin dəstə gətirdiyi sursatı və silahı Şamaxı qarnizonuna verməkdən imtina etmiş və bildirmişdi: “Onların məqsədi Şamaxı qəzasını quldur dəstələrindən təmizləmək, qəzada anarxiyaya son qoyub normal həyat bərpa etməkdir”.

Martın 15-də səhərcə S.Lalayevin dəstəsi Şamaxıya ilk dəfə hücum edərək, şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini top atəşinə tutdu. Bu atışma nəticəsində dinc əhali arasında çoxlu sayda tələfat oldu. Yalnız axşama yaxın şəhərdə bir qədər sakitlik yarandı.

Şamaxı gecə ikən cənubdan ermənilər, şimal-şərqdən isə malakanlar tərəfindən mühasirəyə alındı. Onlar şəhərin müsəlman hissəsini bombalamağa başladılar. Müsəlmanlar topların qarşısında dayana biləcək vəziyyətdə olmadıqlarından geri çəkildilər. Dəhşətli qarışıqlıq baş verdi. Ermənilər və malakanlar axşama yaxın şəhərin ən varlı hissəsi “Piran-Şirvan”a daxil oldular. Evlər yandırılır, yanan evlərdən qaçan kişilər, qadınlar, uşaqlar və ümumiyyətlə, küçədə görünən hər kəs güllələnirdi. Dəstənin quldur üzvləri evlərə soxularaq, sakinləri öldürüb qarət edirdilər. Şəhərin küçələrində müsəlman meyitləri üst-üstə qalaqlanmışdı.

Bu vəhşiliklər Gəncədən silahlı müsəlman dəstəsi Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası əhalisinin köməyinə gələne qədər bir neçə gün davam etmişdi. Gəncəlilərin gəlişindən sonra ermənilər və malakanlar Şamaxıdan malakanlar yaşayan Qozlu kəndinə çəkildilər. Müsəlman qoşunları onları təqib edərkən aydın oldu ki, ermənilər və malakanlar sayca onlardan qat-qat üstündür və buna görə də onlar geri çəkilməli, şəhərin, demək olar ki, bütün müsəlman əhalisini də özləri ilə aparıb Şamaxını tərk etməli oldular.

Müsəlman qoşunları gedəndən bir neçə gün sonra ermənilər və malakanlar şəhəri ikinci dəfə zəbt etdilər.

Nəticədə, Şamaxı şəhəri və qəzasının 72 kəndi Bakı Sovetinin bolşevik-daşnaq qoşunları tərəfindən dağıdılırdı. Şamaxı qırğınlarında 8 min nəfərə qədər azərbaycanlı öldürüldü, onların 1.653 nəfəri qadın, 965 nəfəri uşaq idi. Şamaxıda yerli əhaliyə dəyən maddi ziyan o dövrün qiymətləri ilə bir milyard rubldan çox idi.

1918-ci ilin mart qanlı hadisələrindən sonra Şamaxı şəhəri uzun müddət özünə gələ bilmədi. Həmin hadisələr ərəfəsində 15 min əhalisinin 80 faizdən çoxu azərbaycanlılar olan Şamaxıda, 1921-ci ildə cəmi 1700 nəfər yaşayırdı.

Quba qəzasında qırğın törədən quldur cəza dəstəsinə S.Şaumyanın xüsusi səlahiyyətlər verdiyi Hamazasp rəhbərlik edirdi. Aprel ayında qəzanın 122 müsəlman kəndi dağıdılmış, yüzlərlə azərbaycanlı və dağlı, o cümlədən ləzgi məhv edilmişdi.

Göyçay, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran bölgələrinin əhalisi də erməni cəza dəstələrindən ciddi ziyan çəkmişdi. 2 min nəfərlik sovet qoşununun Lənkəranda baş alıb gedən qanlı terror və vəhşi soyğunçuluğunun qarşısını Zaqafqaziya Seyminin bu zaman bölgədə olan gürcülərdən ibarət silahlı dəstələri almışdı.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında kütləvi qanlı qırğınlar törətmək məqsədilə "Sovet hakimiyyəti"nin daşnaq-bolşevik dəstələri Bakı quberniyasından sonra Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək fikrində idi. Bakı, Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Quba, Lənkəran şəhərlərini zəbt edib hədəfi Yelizavetpolu (Gəncəni) ələ keçirmək idi. Bunu S.Şaumyan may ayında Xalq Komissarları Sovetinə məlumatında da etiraf etmişdi. Onun fikrincə, Sovet qoşunları Yevlax körpüsünü ələ keçirib Kür boyunca müdafiə xətti tutduqdan sonra onları tez Yelizavetpola (Gəncəyə) yeritmək lazımdır ki, orada, sonra isə başqa yerlərdə ermənilər üsyan etsinlər.

* * *

Çoxsaylı araşdırma materiallarına görə, Azərbaycana qarşı bütün dövrlərdə biri-birindən fərqli olan qanlı cinayətlər törədən, günahsız insanları qətlə yetirən, uşaqları və hamilə qadınları diri-diri yandıran... "Erməni Milli Bürosu" ak-

tiv rol oynayıb. “Dənizdən-dənizə” siyasəti yürüdən, “Böyük Ermənistan” ideyası ilə ortaya atılan bu təşkilat Qafqazda və Türkiyədə erməniləri müdafiyyə məqsədilə “könüllü dəstələr” yaratdılar. Məlumata görə “Büro” Bakıda, 1912-ci ildə, indiki Amerika Səfirliyinin ərazisində, təsadüfən tapılan bir uşaq qəbrinin üstündə yaradılıb. Ermənilər iddia edirdilər ki, bu uşaq guya erməni olub və azərbaycanlılar tərəfindən qətlə yetirilib. Ərazi isə o vaxt Bakı neftində 5% payı olan erməni milyonçusu Gülbekyanın olub. Bu qanlı təşkilat yaradılanda heç bir məramnaməsi olmayıb. Proqramsız və nizamnaməsiz qondarma bir uşaq qəbrinin üstündə qurulan bu erməni təşkilatının qanlı izləri 1918-ci il Şamaxı qırğınlarında daha qabarıq görünür. (Nə qədər qəribə də olsa, bu qanlı təşkilat Bakıda qurulmuşdu. Hələlik bu istiqamətdə ciddi bir tədqiqat işi görülməyib. - **R.N.**)

“Milli Büro”nun üzvlərinə nəzər salmaq: 1. Yepiskop Mesrop–Qafqazdakı erməni burjuaziyasının başçısı, çar Nikolayın Qafqazdakı canişini Vorontsov - Daşkovun arvadının məşuqu, təşkilatın rəhbəri, 2. “Daşnaqsütyun” partiyasının liderlərindən olan, 1918-1920-ci illərin ən qanlı cinayətkarlarından biri, Şamaxı qəzasına S.Lalayanın hücum taktikasını işləyib, hazırlayan, bir müddət çarın xəfiyyə idarəsində çalışmış polkovnik A.Xatisov, 3. E.Zavriyev–ixtisasca uşaq həkimi olan bu qatili “Doktor Zavriyev” çağırırdılar. O, həmçinin “Daşnaqsütyun” partiyasında xaricdə yaşayan ermənilərlə əlaqə yaradan şöbənin başçısı idi. 4. S.Arutyunov – “Silahlı azadlıq sevərlər” (əslində qatillər – **R.N.**) qrupunun, “DRO” – erməni silahlı birləşməsinin rəhbəri, ona “Hibanet”, dəstə üzvlərinə isə “hibanetçilər” deyirdilər. 5. Andranik – Qafqazda erməni silahlı birləşmələrinin komandanı. Böyük Britaniyanın “Mİ-6” Kəşfiyyat Mərkəzinə xidmət edib.

Məlumata görə 1915-ci ilin əvvəllərində Bütün Ermənilərin Katalikosu V Gevorq “Milli Büro” adından çar Nikolaya ünvanladığı məktubda qeyd edirdi: “...ermənilər sizin ən inanılmış övladlarınızdır.” V Gevorq daha sonra qeyd edirdi: “...bizə şərait yaradın ki, biz Türkiyə və Azərbaycanda öz qardaş-bacılarımızı onların əsarətindən xilas edək. Bizə yardım və köməklik edin ki, “könüllü dəstələr” yaradaq.

Ermənistanda 1965-ci ildə rus və erməni dillərində çap olunan (Qocizdat Armenii, 1965 q.) “Daşnaqsütyun əvvəl və indi” kitabında tarixçi-diplomat Q.Abov(yan) isə yazır: “...məktubdan sonra, Doktor Zavriyev tələsmədən Tiflissə gedir. Çarın canişini Vorontsov-Daşkovla görüşür. Ona çoxsaylı vədlər verə-

rək, regionda "könüllü erməni dəstələri"nin yaradılmasını əks etdirən sənədlərə imza atdırır. Bundan sonra yepiskop Meronla, S.Arutyunovla, A.Xatisovla görüşlər təşkil edən canişin Vorontsov-Daşkov xatırladır ki, onun imza atdığı sənədlər 150 il qüvvədə qalacaq. Ermənilərə, həmçinin məsləhət görülürdü ki, həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın yuxarı eşelonlarında çalışıb mövqe tutsunlar və ən çox "kəşfiyyatçı işlərlə" məşğul olsunlar..."

Məlumata görə, 1915-ci ilin ortalarında "Büro"nun liderlərindən olan Doktor Zavriyev Rusiyanın xarici işlər naziri Neratovun xüsusi məktubu ilə İngiltərədə və Fransada olur. Doktor Zavriyev İngiltərədəki Rusiyanın səfiri Bengendorfla və Fransadakı Rusiyanın səfiri İzvolski ilə görüşür. Nazir Neratov xüsusi məktubunda həm Londondakı, həm də Parisdəki nümayəndəsinə yazırdı: "...Zavriyev çox nüfuzlu adamdır. Rusiyanın siyasi dairələrində məşhurdur. Ona imkan yaradın ki, ermənilərlə görüşlər keçirib, məlum siyasi məsələləri həll etsin. Ona qəyyumluq edin."

Araşdırma materiallarına görə, "Büro"nun London və Paris görüşlərindən sonra Avropaya yeni qapıları açıldı. Məlumata görə Şamaxı Bakı kimi London və Paris üçün çox önəmli strateji ərazi hesab olunurdu. Həmin vaxt İngiltərə hərbi sənaye komplekslərində Qafqaz xalqlarının genetik kodları araşdırılırdı. İngilis alimləri genetik kodlar arasında uzun ömürlülüyn və dözümlülüyn sirlərilə yanaşı, xüsusən Naxçıvan və Şamaxı ərazisində uran, qızıl və neft yataqlarının axtarışında idilər. Digər tərəfdən ingilislərin "Mİ-6"sının məlumatına görə Şamaxıda bir neçə yerdə "...qızıl və digər qiymətli sərvət anbarları" mövcud idi.

..."Milli Erməni Bürosu" xüsusən Azərbaycanda ciddi qırğınlara hazırlaşır-
dı. Əlavə olaraq təlim üçün Parisdən, Londondan və ABŞ-dan xüsusi hərbi emis-
sarlar yola salınmışdı. Çar ordusundan tərxis olunanların 450 nəfəri artıq "Mil-
li Erməni Bürosu"na daxil olmuşdu. Ən maraqlısı bu idi ki, ermənilər əllərində
silah və hərbi geyimdə "Büro"ya üzv yazılırdılar. Tərxis olunan ermənilərdən si-
lah geri alınmırdı. Məsələn, kəşfiyyat polkovniki S.O.Qolikov iddia edirdi ki,
belə bir əsnə ermənilər üçün Sovet Ordusunda da davam edirdi. Sovet Ordu-
sundan tərxis olunmuş erməni əsgər və zabiti xəlvəti yolla istədiyi silahı özü ilə
aparmaq ixtidarında idi. (?)

..."Milli Erməni Bürosu" 1916-cı ildə Şamaxıda, Qubada, əsasən şərq və
qərb istiqamətində özəklərini yaratmağa müvəffəq oldu. Fransızların və ingilis-

lərin istəyini nəzərə alaraq, ermənilər birinci olaraq hər iki qəzada milliyyətçə yəhudi olan ailələrin siyahısını tərtib etdilər. Həmin ildə Şamaxıda 16, Qubada isə 9 tüfəng qeydə alınmışdı. Yelizavetpol qəzasının çar xəfiyyəsinin məlumatlarının birində yazılırdı: "...Məlumata görə, Şamaxı və Quba qəzalarına gələn tacirlər özlərilə birgə silah gətirirlər. Əsasən, Şamaxı qəzasında bu məsələ aktiv baş verir..." Əslində isə belə deyildi. Bu saxta və uydurma məlumatı qoşanların özləri də, elə, Şamaxı qəzasında ardı-arası kəsilmədən evlərə soxulur, qeyd-şərtsiz axtarışlar aparırdılar. Şamaxı ilə Bakı arasında tədricən əlaqələr qırılırdı, gediş-gəliş azalırdı. Qəzada əsas vəzifələrə, icraedici orqanlara ermənilər irəli çəkiliirdi. Şamaxı qəzası faktiki olaraq 1916-cı il dekabrın sonlarında ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdu. Şamaxı ziyalılarının bir qismi artıq, dərk etməyə başladılar ki, qəzada baş verənlərin sonunda yaxşı bir şey dayanmır. "Milli Erməni Bürosu"nda cəmlənmiş erməni könüllü dəstələrinə qarşı, hansısa bir iş görülməli idi. Şamaxı qəzasında baş verən hadisələrlə, ərazidəki siyasi-içtimai mühitlə bağlı Bakıya ötürülən məktub və teleqramlar cavabsız qalırdı. 1916-cı ilin dekabrında "Milli Erməni Bürosu"nun şəxsi məktubuna əsasən, rus dilini yaxşı bilən, milliyyətçə erməni olan, L.Ambartsumov Şamaxı qəzasının poçt-teleqraf işləri üzrə "cavabdeh şəxs" təyin edilir. Onsuz heç bir teleqraf açılmırdı. Məktub isə Tiflisdəki canişin tərəfindən imzalanmışdı.

Araşdırma materiallarına görə, 1917-ci il yanvarın 6-da L.Ambartsumov "Milli Erməni Bürosu"nun (o, həm də "Büro" kimi oxunurdu – R.V.) xarici əlaqələr şöbəsinin başçısı, bilavasitə çar Nikolayın dəftərxanası ilə sıx əlaqəsi olan Doktor Zavriyevə xüsusi bir teleqram göndərir. L.Ambartsumov yazırdı ki, Şamaxıda bir qrup ziyalı ermənilərə qarşı təşkilat yaradıblar. Amma nə qədər maraqlı da olsa bu təşkilatın adı yox idi. L.Ambartsumovun saxta teleqramından sonra, əsasən ermənilərdən ibarət olan kiçik bir dəstə Şamaxıya göndərildi. Doktor Zavriyev cavab teleqramında bildirirdi ki, L.Ambartsumov ona təşkilat haqqında geniş məlumat versin. Nəticədə, Şamaxıda məxfi qaydada fəaliyyət göstərən "Büro"nun S.Lalayanın başçılıq etdiyi silahlı birləşməsi Cümə məscidinə hücumu keçdi. Cümə məscidi yandırıldı. Məsciddə olan on bir adamdan beş nəfəri öldürüldü, altı nəfəri isə ağır bədən yarası aldı. Şamaxı qəzasında baş verən bu hadisə yerli əhalinin qəzəblənməsinə səbəb oldu. Lakin adamlar silahsız və köməksiz idilər.

Araşdırma materiallarından aydın olur ki, İran ərazisindən Azərbaycan istiqamətində (eləcə də regionda islam dinini parçalamaq üçün – R.V.) ingilislərin xeyir-duası ilə hazırlanmış vəhhabi dəstələri, daha doğrusu, şiə müsəlmanlarına qənim kəsilmiş ərəb karmatları (vəhşi ərəblər) və yaxud “Karmat birlikləri” yo-la salınmışdı. Onların bir qrupu məhz Şamaxı ərazisində “Büro”ya, S.Lalayanın rəhbərlik etdiyi silahlı dəstələrə yardım göstərir, şiə müsəlmanlarının evlərini qarət edir, din xadimlərini öldürür, quran kitablarından tonqallar qururdular. İngilislərin Bəhreindən qovub gətirdikləri bu ərəb karmatları-vəhhabi dəstələri həmçinin Təbrizdə, Tehranda, Ərdəbildə də şiə müsəlmanlarına qarşı ermənilərlə birgə qanlı cinayətlər törətmişdilər. Bilavasitə regionda islamın parçalanmasına xidmət edən ərəb karmatları Azərbaycanda ermənilərin apardıqları etnik təmizləmə siyasətində ən başlıca amillərdən biri olub.

Qeyd: Araşdırma materiallarına görə, bu gün işğal olunmuş Qarabağ ərazilərində Bəhreindən gələn ərəb karmatları üçün kiçik qəsəbələr salınır, onlara torpaq sahəsi verilir. Onların bir qismi işğalçı rejimin ordusunda – silahlı terror birləşmələrində xidmət edir.

Araşdırmalarımıza görə, bütün bunlar ermənilər üçün Londonda hazırlanmış “İngilis direktivləri”nin tərkib hissəsi olaraq qalır.

Doktor Zavriyev məktubların birində soruşurdu: “...Cənab Leon! (Ambartsumov) Mənə Şamaxıda müsəlmanların yaratdıqları “Şeyx Şamaxı Məclisi” haqqında məlumat ver. Bu nə təşkilatdır? “Büro”dan yanına xüsusi nümayəndə gələcək...” Doktor Zavriyev narahət idi. Bu narahətçilik 1917-ci il fevral inqilabından sonra daha da artdı...

Erməni könüllü dəstələrini təlatüm və nigarançılıqda saxlayan Şeyx Şamaxı haqqında yetərincə materialımız yoxdur. Toplanmış materiallar Yelizavetpol (Gəncə) Xəfiyyə İdarəsinin arxiv müdiri O.Ağacanyan tərəfindən məhv edilib. Təkcə Yelizavetpol Xəfiyyə İdarəsinin istintaq qrupunun başçısı Q.D.Demçenkönun Moskvaya göndərdiyi sorğu məktubunda qeyd olunur ki, Şamaxı qəzasında millətlərarası münaqişə və yaxud qarşıdurma genişlənir. Münaqişədə maraqlı olan “Milli Erməni Bürosu”nun üzvlərinə yardım edib, köməklik edirik. Müsəlmanların yaratdıqları “Şeyx Şamaxı Məclisi”ni isə yaxşı tanımırıq. Şeyx Şamaxıya gəlincə o, sadə, ortayaşlı bir din xadimidir. Hazırda onun məclisində 20 nəfər gənc var... Onlar da, bizim adamların nəzarətindədir.

Həmin vaxt isə məlumata görə Şeyx Şamaxı haqqında kiçik rəvayətlər dolanmaqda idi. Bütün bunlar erməniləri qorxudur və səksəkə içində saxlayırdı.

Araşdırma materiallarına görə Şamaxıdakı qırğınlar 1918-ci ilin aprel ayında başlamalı idi. Ermənilərin planına görə Şamaxı və Quba qəzalarına gözlənilən hücum eyni gündə olmalı idi. Lakin Şamaxıda artıq getdikcə formalaşan "Şeyx Şamaxı Məclisi" – partizan hərəkatı genişlənməkdə idi. Qazax yaşayış məntəqəsində "Salehin dəstəsi" deyilən doqquz nəfərlik bir qrup, Yelizavetpoldan "Alməmmədin dəstəsi" – on üç nəfərlik kiçik bir dəstə "Şeyx Şamaxı"ya tərəf gəlirdi.

S.Ambartsumyan Doktor Zavriyevi, Doktor Zavriyev də S.Şaumyanı tələsdirirdi. Şamaxı qəzasında ermənilərin qırılması, məhv olması təhlükəsi haqqında şayiələr genişlənirdi.

Şamaxı qəzasında baş verən hadisələr "Qanlı mart təqvimini"ndə xüsusi səhifə təşkil edir. 1918-ci ilin yazında qəzada hakimiyyət artıq müsavətçilərin başçılıq etdikləri yerli milli şuranın əlində cəmləşmişdi. Bunu öz hakimiyyəti üçün ciddi təhlükə hesab edən Bakıdakı bolşevik-daşnaq Soveti Şamaxını ələ keçirmək üçün ciddi cəhd göstərirdi. Artıq bu zamana qədər mövcud olmuş, ermənilər və malakanlardan ibarət hərbi qarnizon yerli milli şura tərəfindən tərksilah edilmiş və onun əvəzində azərbaycanlılardan ibarət yeni qarnizonun təşkilinə başlanılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, bolşevik və daşnaqların Azərbaycanın bütün ərazisini ələ keçirmək və öz hakimiyyətini qurmaq planlarında Şamaxı xüsusi-strateji yer tuturdu.

Martın birinci yarısında Şamaxıya məlumat gəldi ki, Bakıdan Şamaxıya toplar, pulemyotlar və böyük miqdarda hərbi sursatla iki mindən üç minədək erməni qoşun dəstəsi gəlir. Dəstəyə S.Şaumyandan, bilavasitə təlimat almış S.Lalayan başçılıq edirdi.

Lakin həmin dəstə gətirdiyi sursatı və silahı Şamaxı qarnizonuna verməkdən imtina etmiş və bildirmişdi: "Onların məqsədi Şamaxı qəzasını quldur dəstələrindən təmizləmək, qəzada anarxiyaya son qoyub normal həyat bərpa etməkdir".

Martın 15-də səhərcə S.Lalayanın dəstəsi Şamaxıya ilk dəfə hücum edərək, şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini top atəşinə tutdu. Bu atışma nəticəsində dinc əhali arasında çoxlu sayda tələfat oldu. Yalnız axşama yaxın şəhərdə bir qə-

dər sakitlik yarandı. Şamaxı gecə ikən cənubdan ermənilər, şimal-şərqdən isə malakanlar tərəfindən mühasirəyə alındı. Onlar şəhərin müsəlman hissəsini bombalamağa başladılar. Müsəlmanlar topların qarşısında dayana biləcək vəziyyətdə olmadıqlarından geri çəkilməli oldular. Dəhşətli qarışıqlıq baş verdi. Ermənilər və malakanlar axşama yaxın şəhərin ən varlı hissəsi "Piran-Şirvan"a daxil oldular. Evlər yandırılır, yanan evlərdən qaçan kişilər, qadınlar, uşaqlar və ümumiyyətlə, küçədə görünən hər kəs güllələnirdi. Dəstənin quldur üzvləri evlərə soxularaq, sakinləri öldürüb qarət edirdilər. Şəhərin küçələrində müsəlman meyitləri üst-üstə qalaqlanmışdı.

Bu vəhşiliklər Gəncədən silahlı müsəlman dəstəsi Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası əhalisinin köməyinə gələndə qədər bir neçə gün davam etmişdi. Gəncəlilərin gəlişindən sonra ermənilər və malakanlar Şamaxıdan malakanlar yaşayan Qozlu kəndinə çəkildilər. Müsəlman qoşunları onları təqib edərkən məlum oldu ki, ermənilər və malakanlar sayca onlardan qat-qat üstündür və buna görə də onlar geri çəkilməli, şəhərin, demək olar ki, bütün müsəlman əhalisini də özlərilə aparıb Şamaxını tərk etməli olublar.

Müsəlman qoşunları gedəndən bir neçə gün sonra ermənilər və malakanlar şəhəri ikinci dəfə zəbt etdilər.

1918-ci il martın 16-da dağlara və meşələrə çəkilən Şeyx Şamaxının partizan dəstəsi qəzanın mərkəzində qətlərdə adları çəkilən üç erməniyə edam etdilər. Bu, artıq ilk xəbərdarlıq idi.

Doktor Zavriyev S.Ambartsumova yazırdı: "...Mənə əlavə məlumat verin. Ərəb karmatlarına, Əbu Sana salamlarımızı çatdır. Müsəlmanların silahlı dəstəsi haqda məlumat ver. Onların nə qədər silahı var? Hardan alırlar? Stepana xüsusi qəhrəmanlıq salamlarımızı yetir..."

Məlumata görə bütün yazışma və teleqraf mətnlərinin surəti Yelizavetpol Məxfi İdarəsinə göndərilirdi. Çünki araşdırma materiallarından aydın olur ki, uzun müddət Yelizavetpol Teleqraf Mərkəzində çalışan Samuel Aleksandroviç Ambartsumov 1915-ci il avqustun 3-dən etibarən çar Rusiyasının Məxfi İdarəsinə işləyirdi...

Şamaxıda əsl partizan hərəkatı başlamışdı. Araşdırma materiallarına görə bu hərəkat Azərbaycanda erməni quldur dəstələrinə qarşı ilk və son partizan hərəkatı idi. Qəfil hücumlardan qorxuya düşən S.Lalayan biri-birinin ardınca Ba-

kıya – S.Şaumyana xəbərlər göndərirdi, əlavə kömək istəyirdi. Cavab isə verilmirdi. Ermənilər girdikləri hər evdə Şeyx Şamaxını axtarırdılar. S.Lalayan onun yerini nişan verənə ənam da ayırmışdı.

Şamaxıda döyüşlər səngimirdi. Törədilən qanlı və dəhşətli qırğınların səsi-sədası artıq Azərbaycanın hüduqlarından kənara çıxırdı. Şeyx Şamaxının partizan dəstəsi iki qrupa bölünmüşdü. Birinci dəstə yerlərdən xəbərlər gətirir, ikinci dəstə isə həmin xəbərlərə uyğun hərəkətə keçirdilər. Partizan dəstəsinin qanlı döyüşləri nəticəsində əsir və girov götürülmüş, xarici bazarlarda satılmaq üçün seçilib, ayrılmış uşaqların azad edilməsi və onların Göyçay qəzasında yerləşdirilməsi... xəbəri də həmin vaxt geniş yayılmışdı.

Əsasən, yerli əhalidən ibarət Şamaxının kiçik partizan dəstəsi əlləri qan içində olan, qorxudan gecələri oyaq qalan, silahı əldən qoymayan Stepan Lalayanın quldur dəstələri ilə üz-üzə dayanmışdı. Şəhərin Çaylı, Sündü, Çuxanlı istiqamətində formalaşan "Milli Erməni Birliyi"nin silahlı özəyi martın 17-də Şamaxı partizanları tərəfindən dağıdıldı. Elə həmin gün də Mədrəsədən əlavə silahlı dəstələr S.Lalayanın köməyinə gəldi. Ələ keçən dəstə üzvləri camaatın gözü qarşısında diri-diri yandırıldı. **Arxiv materiallarından məlum olur ki, martın 18-də ermənilər ələ keçirdikləri dörd nəfəri: 1. Məlikçobanlı Həsən Qulam Əli oğlunu, 2. Qonaqkəndli Fəraməz Mir Haşım oğlunu, 3. Sarıtorpaqlı Balamirzə Yusifcan oğlunu, 4. Zərxili Nəhmətulla Məşədi Musa oğlunu – "partizan" adı ilə Meysəri yaşayış məntəqəsində yandırdılar. Məlumata görə hər gün Doktor Zavriyevə Şamaxıdan məlumatlar gedirdi.**

Araşdırma materiallarına görə, 1918-ci il, martın 30-dan 31-nə keçən gecə silahlı erməni-rus birləşmələri Şamaxının mərkəzinə yaxın yerdə, daha dəqiq desək, Kürdtənəsində Kərbəlayi Dadaşın evində yığışan partizan dəstəsinə qəflətən hücum edildi. Hadisələrin sonrakı gedişindən heç bir xəbər verilmir. Amma bəzi mənbələrdə edilən qeydlərə görə, dəstənin 12 üzvü dar ağacından asılır. Şeyx Şamaxı – qırx bir yaşlı Hacı Mehdi Qəhrəman oğlu "Yeni hökumətin düşməni" kimi həbs olunaraq, Yelizavetpol həbsxanasına göndərildi. Onun sonrakı taleyindən heç bir xəbər verilmir. Lakin ingilis generalı Tomson Doktor Zavriyevə açıqlamasında: "...“Şeyx Şamaxı” adlı silahlı qrupun başçısı Hacı Mehdi Qəhrəman oğlunun nəslı də kəsildi. İnanmıram bundan sonra Şamaxıda belə bir adam dünyaya gəlsin. Ermənilər rahat davam edə bilərlər..."

Araşdırma materiallarına görə, Şamaxının 15 min nəfər əhalisindən cəmi 1.700 nəfər adam salamat çıxdı. Az müddət ərzində ermənilərin bu qədər adam qırmaları hələ də tarix üçün müəmmalı bir məsələ olaraq qalır. Bu günə qədər Şamaxıda 10 min nəfərdən çox adamın qırılması məsələsi hələlik tam mənada araşdırılmayıb, tədqiq olunmayıb. Bizim çoxillik araşdırmalarımız isə bu günə qədər tarixə qaranlıq qalan məqamlardan xəbər verir.

Fikrimcə, bu məsələ, yəni Şamaxıdakı qırğınların strateji-məxfi planları açılarsa, tədqiq olunub, ciddi şəkildə araşdırılarsa... biz görürük ki, Azərbaycan xalqının ən böyük fəlakət – insanların kütləvi şəkildə qırılması, məhv olması Şamaxıda baş verib. Dünyada ikinci bir məkan yoxdur ki, Şamaxı olaylarını yaşasın. Şamaxıda ən mübariz, ən ləyaqətli, vətənpərvər... 27 nəsil başdan-başa qırılıb, məhv edilib. Üstündən yüz il keçsə də həmin nəsillər haqqında tarix susur, heç kəs, heç nə bilmir.

Araşdırma materiallarına görə, mart qırğınlarında Şamaxı qəzasında tamam məhv edilmiş 27 nəsil bizi düşündürməyə bilməz. Məsələn, rusiyalı demoqraf professor A.M.Petrovski "Müharibələr... millətlər və böyük yerdəyişmələr" əsərində qeyd edir ki, məqsədli aparılan silahlı münaqişələrin ağır nəticələrindən biri də böyük insan nəsillərinin bilərəkdən birdəfəlik məhv edilməsidir.

Profesör keçmiş İttifaq ərazisində baş verən kütləvi insan qırğınlarından danışarkən tarixə müraciət edir və Mart qırğınlarını qeyd edərək, Şamaxı qəzasında ermənilərin törətdikləri cinayətləri xatırladır. Göstərir ki, itirilmiş nəsillər gələcək Şamaxının həm mənəvi, həm fiziki, həm psixoloji və həm də genetik cəhətdən dəyişməsinə güclü təsir edəcək.

Tehran Milli Arxivində saxlanılan "Ənzəli qovluğunda" isə Məhəmməd Kərbəlayi Sultan adlı birisi isə qeyd edir ki, ermənilər Şamaxıda cavan, sağlam və ağıllı nəsilləri sıraya düzüb, güllələdilər... sonra meyitləri biri-birinin üstünə qoyub, yandırdılar.

Məlumatda bu da bildirilir ki, bu ağır və insanı dəhşətə gətirən səhnələri həm ingilislər, həm də fransızlar lentə alıblar.

Demək, əgər Fransanın və İngiltərənin arxivlərində bu istiqamətdə araşdırmalar aparılarsa, kifayət qədər material əldə etmək mümkündür. Rusiyanın Baş Kəşfiyyat Arxivinə gəlincə, orada isə qırğınlar vaxtı Şamaxının poçt-teleqrafına başçılıq edən S.Ambartsumovun 1918-ci il martın 23-də, saat 16-da "Milli Er-

məni Bürosu”nun rəhbəri Doktor Zavriyevə ünvanlanmış teleqramı var. Artıq, erməni S.Ambartsumov Şamaxıda qırılan nəsilərin siyahısını və sayını göstərir. O, həm etiraf edir, həm də sevinclə bildirir ki, qırılan müsəlman nəsilərin sayı 27-dir. Arxivdə toplanmış sənədlərdə Yelizavetpol Məxfi İdarəsində də bu faktları təsdiq edən əlavə sənəd var. İki səhifəlik məlumat – arayışını isə kəşfiyyat mayoru, bilavasitə “Milli Erməni Bürosu”nun Şamaxı özəyi ilə əlaqələr quran O.S.Aleksandrov-Nikolayev imzalayıb.

Məsələn, Şamaxının mərkəzində yaşayan Məşədi Kamran Məşədi Əliağa oğlu Hüseynovlar nəslidir. Bu nəsilə böyüyən altı nəfər İraq, İran və Rusiyada təhsil almışdır. Ziyalı bir nəsil idi. Üst-üstə bu nəsil 32 nəfərdən ibarət idi. Onlar biri-birinə yaxın ərazilərdə yaşayırdılar. Məşədi Kamran özü Türkiyədə təhsil almış, Ankarada həkimliyi bitirmişdi... Nəslin sonuncusu Cəmil Məşədi Əliağa oğlunun qız nəvəsi Gövhərin doqquz yaşı olacaqdı...

Kərbəlayi Qulu Bəşirovlar nəslidir (51 nəfər), əslən Kürdtənəsi.

Möhsünovlar nəslidir (76 nəfər), əslən Qonaqkənd.

Qədimovlar nəslidir (35 nəfər), əslən Dədəgünəş.

Qəniyəvlər nəslidir (29 nəfər), əslən Məlikçoban.

Ağamalı Məşədi Hənfə oğlunun nəslidir (42 nəfər), əslən Çuxuryurd.

Camal (Hüseynxan) Hacı Qasım oğlunun nəslidir (?), əslən Qacarlı.

Uzun müddət çar Rusiyasının ordusunda xidmət etmiş Məhəmməd Məşədi Dadaş oğlunun nəslidir (?), əslən Kələkanlı.

Qeyd: Məhəmməd Məşədi Dadaş oğlunun nəvələrindən olan 25 yaşlı Rəfi Məşədi Murad oğlu “Şeyx Şamaxı”nın silahlı qrupunda (partizan dəstəsində – R.V.) döyüşüb. S.Lalayanın göstərişilə Şamaxının mərkəzində edam olunub.

Şübhə etmirəm ki, biz bu məsələlərə yenidən qayıdacağıq. Amma hələ də anlamaq olmur. O vaxt Şamaxı qəzasında olan 18 min əhalidən cəmi 1.700-ü sağlam çıxdı. Məxfi qovluqlar Şamaxıda, həmçinin kütləvi şəkildə zəhərlənmiş adamlardan, insanı bir göz qırpımında məhv edən un və sudan bəhz edir... Hiss olunur ki, Şamaxıda ermənilər, həmçinin maraqlı ölkələrin hərbi-sənaye komplekslərində hazırlanmış bir sıra dərman preparatlarını da sınaqdan çıxarıblar...

Araşdırma materiallarına görə, o vaxt elə bir vaxt idi ki, insanları kütləvi şəkildə hansısa silah növü ilə qırıb, məhv etmək, külünü göyə sovurmaq qeyri-mümkün idi. Azərbaycan XX əsr Şamaxı faciəsilə başladı, Xocalı faciəsilə başa

vurdu. Bir faciənin başında Doktor Zavriyev (icraçı S.Lalayan) dayanırdı, o biri faciənin başında polkovnik Zarviqarov (icraçı S.Ohanyan) dayanırdı. Bu tarixi oxşarlığın özü də ermənilərin qanlı planlarının tərkib hissəsi olaraq qalır. (Bizim Zavriyev - Zavriqarov, Lalayan - Ohanyan arasındakı qohumluq əlaqələri istiqamətində də maraqlı araşdırma nəticələri var – R.V.)

Məlumata görə, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ermənilərin ilk "Direktivlər planı" Londonda, 1893-cü ilin əvvəllərində Böyük Britaniyanın Baş naziri olan Uilyam Qladstounun mənzil-qərargahında hazırlandı. Həmin vaxtdan etibarən iki istiqamətdə ermənilər hücum taktikasını işlədilər. Qafqazda və Türkiyədə olan fransız diplomatı F.D.Kambon yazırdı: "...Erməniləri kütləvi şəkildə iki mühüm, lakin sadə olan ideyalarla tərbiyə etmək lazım idi. Birincisi, milli özünü dərk etmə. İkincisi, erməni azadlığı... hiss edirdim ki, Avropa bu ideyalar altında xəritədə "Ermənistan" deyilən bir yer axtarır. Amma bilinmirdi ki, bu "Ermənistan hardan başlayıb, harda qurtaracaq..." İngilislərin "Direktivləri" nə görə, qurulacaq Ermənistan ikiye bölünmüş, nəticədə, gücsüz olan, qüvvədən düşən Azərbaycan torpaqlarından başlamalı idi. Uilyam Qladstounun məxfi "Direktivləri"nin icrasına Fransa, Avstriya, Amerika da qoşuldu. Onları isə, Londondan fərqli olaraq Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin pozulması, baş verə biləcək qarşıdurmada hər iki dövlətin gücdən düşməsi, parçalanması idi. Hər iki cəbhədə ermənilər lazımlı faktor kimi, hadisələrin nüvəsi kimi diqqət mərkəzinə çəkilirdi. Həmin vaxt Parisdə və Londonda "Erməni Manifesti" deyilən bir Manifest yayıldı. Ondan cəmi iki gün sonra, 1917-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycanın Dərələyəz və Zəngəzur ərazilərinə böyük bir qrupda ingilis emissarları gəldilər. İngilis kəşfiyyat polkovniki Yum Robertin başçılıq etdiyi bu qrup ərazidəki "Erməni Milli Birliyi"nin hmbapetlərilə (silahlı dəstələrilə) görüşür, onlarla birlikdə Dərələyəz və Zəngəzur ərazilərinin strateji və həssas nöqtələrini araşdırırdılar. Göyçə gölünün yaxınlığında ilk ingilis-erməni hərbi düşərgəsi salındı. Rusiya və Türkiyə hadisələrə etinasız yanaşırdı. Çünki hər ikisinin potensial imkanları azalmışdı. Azərbaycan müdafiəsiz və tənha qalmışdı.

Araşdırma materiallarına görə, 1918-ci il martın 1-də polkovnik Yum Robert kiçik bir dəstə ilə Dərələyəzdən Bakıya gəlir. Həm Londonu, həm də Vaşinqtonu Bakı nefti çox düşündürürdü. Londonda nəşr olunan "Daily Mail" (Deyli mayl) qəzeti 1918-ci il martın 10, 11, 12-də biri-birinin ardınca Bakı nef-

ti haqqında materiallar çap edirdi. Nəticədə, ilk dəfə olaraq ingilis mətbuatı, "Mİ-6" ya yaxın olan, "Lonro" neft şirkətinə məxsus "The Observer" qəzeti 1918-ci il, mart ayında Böyük Britaniyanın "Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə" neft layihəsini ortaya qoydu (daha dəqiq desək, "Bakı–Tbilisi–Ceyhan" – R.N.).

Məlumatla görə, Bakıya mart ayında ermənilər üçün ilk silah sursatı Göyçə gölünün yanında salınmış ingilis-erməni hərbi düşərgəsindən göndərilmişdi. Bakıda isə bu silahların bölünməsi və yerlərdə paylanması işinə Yum Robert özü baxırdı. Qafqazda müsəlmanları müdafiə məqsədilə yaradılmış Müvəqqəti Fövqəladə Komissarlığına isə Bakı Sovetinin sədri S.Şaumyan rəhbər təyin olundu. Eser Saakyan, daşnaq Arakelyan, Nuricanyan, Melik-Bolçyan, eləcə də polkovnik Avetisov, briqada komandiri Amazasp, polkovnik Kazarov, Əmiryan, Yum Robert və s. Şaumyanın göstərişilə silah və digər hərbi sursatın bölüşdürülməsi işilə məşğul oldular.

Məlumatla görə, 1918-ci il mart ayının 12-də ingilis Yum Robertin dəstəsində Bakıya gələn ixtisasca həkim olan Edmond Henri və Test Kansell S.Şaumyanın otağında Stepan Lalayanla görüşdülər. Mart ayının 13-də isə Doktor Zavriyev və əlavə digər xarici qonaq Bredinq və Sind davam edən görüşdə iştirak etdilər. Digər araşdırma materiallarından aydın olur ki, T.Kapsell və Bredinq Şamaxı qırğınlarında S.Lalayanın yanında olublar. Bu haqda çar Rusiyasının süqutundan sonra bir müddət işini davam etdirən Yelizavetpol Məxfi İdarəsinin xüsusi məlumatları var və həmin məlumatlar da indiki Rusiyanın Baş Kəşfiyyat İdarəsinin arxivində qorunmaqdadır. Uzun müddət arxivdə çalışan, istifadə olan polkovnik, kəşfiyyatçı A.A.Belov 1918-1920-ci illərlə bağlı Azərbaycanda erməni silahlı birləşmələri tərəfindən törədilmiş qırğınlarla bağlı xüsusi qovluqların olduğunu bildirir...

Araşdırma materiallarında göstərilir ki, 1918-ci ilin mart qırğınlarında Amerika tərəfi də öz maraqlarını gizlətmədi. Nəticədə, "The Vashington Post" (Vashington Post) qəzeti 1918-ci il martın 14-də Bakı neftilə bağlı iqtisadçı Pollun açıqlamasını verir və gələcəkdə çəkilməsi ehtimal edilən "Azərbaycan–İran–Fars körfəzi" neft layihəsini təklif edir.

1918-ci il azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarında erməni polkovniki Amazaspın bəyanatı yayıldı. O deyirdi: "...Mən erməni xalqının oğluyam və bu xalqın da maraqlarını qoruyacam. Mən ölən və öldürülən ermənilərin qisasını ala-

cam. Mənə əmr verilib... Xəzər dənizindən Şah Dağa qədər bütün müsəlmanları qırıb, məhv etməliyəm..."

Təəssüf ki, Azərbaycan tərəfi hələ də "Əmr verəni" axtarıb, tapmayıb. Nəticədə "Əmr verən", növbəti əmrini Qarabağda, Xocalıda verdi...

Araşdırma materiallarına görə, 1918-ci ilin Mart qırğınlarında Şamaxıda on bir yaşayış məntəqəsində əsir götürülən, öldürülən əhəlinin yandırılması haqqında məlumatlara gəlincə, həmin məlumatlar da Rusiya arxivlərində qorunmaqdadır. Erməni tərəfi həmişə ehtiyat edir ki, Rusiya həmin materiallara günün birində aydınlıq gətirə bilər. Məlumatə görə, ermənilər Şamaxının Kələxana, Baharlı, Dədəgünəş, Qaraməmmədli, Bəklə, Məlikçobanlı, Quşçu, Poladlı, Göylər, Xocaman, Ləngəbiz yaşayış məntəqələrində insanları diri-diri yandıraraq, məhv etmişlər. Hərbi həkim, professor L.S.Popov 1976-cı il, "Pravda" qəzetinin 14 iyul tarixli nömrəsində törədilmiş soyqırımı hadisələri ilə bağlı verdiyi açıqlamada iddia edir ki, insan külü torpaq qatında 150 ildən artıq qala bilər...

Məlumatə görə, 1919-cu ildə noyabrın 2-də Zaqafqaziya Ali Komissarının müavini amerikalı Zəngəzur və Dərələyəzin verilməsində iştirak edən C.Rey Gəncədə olarkən xahiş edir ki, onu Gəncənin fəxri vətəndaşı seçsinlər. Gəncə Bələdiyyə rəisi Ə.Xasməmmədov bu təklif ilə Şəhər Dumasına rəsmi müraciət edir. Şəhər Duması noyabrın 4-də həmin məsələyə baxaraq qərara alır: "Polkovnik C.Rey, Ceymz bəy adı ilə Gəncə şəhərinin fəxri vətəndaşı seçilsin."

Başqa bir araşdırma materialında isə Qarabağda, Zəngəzurda və Dərələyəzdə olmuş infilis jurnalisti Skotland-Liddel Londona məlumat verirdi: "Londonda "Erməni Bürosu" var. Buna bənzər təşkilatlar Fransada və ABŞ-da da var. Onların ən çox sevdiyi metod ən alçaq reklam üçün, xristian sözündən istifadə etməkdir. Azərbaycanda həqiqəti bilirlər. Əgər ingilis ictimaiyyəti bilmirsə də, ingilis nazirlikləri bilməlidirlər."

Nə qədər ki, bu qırğınların əsl mahiyyəti açılmayıb, Azərbaycan tərəf həmişə itirən tərəf olaraq, qalacaq...

Ərəb tarixçiləri, Azərbaycanı mərd və cəsur bir dövlət kimi sevən, azərbaycanlıların tarix boyu sədaqətli və qürurlu xalq olduğunu deyən alim dostlarım vaxtilə rus imperiyasının Birinci Dövlət Dumasındakı azərbaycanlı deputat Məhəmmədağlı Hacı Əbdülsəməd oğlu Əliyevi xatırlatdılar. İraqlı alim Məcid Süleyman ötən əsrin 80-ci illərində rus Dövlət Duması ilə bağlı araşdırmalarında

M.Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlı materiallara rast gəldiyini deyirdi. Bağdad Milli Kitabxanasında "Dünyanın müsəlman parlamanları (deputatları) siyahısı"nda onun da adı ilə bağlı məlumatların olduğunu vurğulayan ərəb alimi onun haqqında daha çox bilmək istədiyini arzuladı.

Mən isə qərara gəldim ki, hökmən Bakıda olarkən Şamaxı qətliamının qurbanı olan M.Əliyevi soraqlayım... Əslində mən Şamaxıya qədim daş parçalardan hansı birində neçə illər öncə laxtalanıb qalmış bir damcı qan üçün gəlmişdim. Tarixə çevrilmiş bu daşların sinəsində gizlənmiş həmin qan ləkəsini oxumaq istəyirdim. Çünki bəlkə də bu mənim üçün hələ çoxlarının eşidə bilmədiyi "Azərbaycan simfoniyası"nın özü idi, başlanğıcı idi. Mənim olsaydı, tariximi bu qan damcısı ilə başladım. 1918-ci il mart qırğınlarında Şamaxının altını üstünə çevirən erməni Stepan Lalayanın "Döyüş mirzələri"ndən olan Qavril Baxçaçıyan həmin vaxt yazırdı: "...Lalayanın əsgərləri onu döyə-döyə meydanın ortasına sürüdülər. Sonra onu ağaca bağlayıb, başına saxsı bir vedrə keçirdilər... Qəhrəmanım Stepan günlüklü şapkasını başına qoyub, yaxın gəldi. Diqqətlə ağaca bağlanmış adama baxdı. Hə - cənab deputat - dedi, erməni millətini söymək olmaz. Sən isə söyürdün. Gah Kremldə, gah Fransada, gah Almaniyada dünyanın dibindən çıxanı ünvanımıza dedin... İndi buyur, danış. Bizim nəyimiz pisdir?.. Camaat, əsgərlərim səni gözləyir. De ki, mən də erməniyəm, sizlərdənəm. Allahıma, Quranına and olsun, mən deyənləri də, səni buraxım... Deputat isə bizim millətə lənət yağdırırdı... Güllə açıldı. Ətrafa qan damcıları çiləndi... O isə can vermirdi. Yaralı canını dişinə tutub, yaşamaq istəyirdi..." Bax, mən bu yerlərə hardasa bir parça torpağa baş qoyan, daşların, ağacların sinəsində gizlənib qalan... yol gözləyən bir damcı quruyub qalmış, yüz ilin şaxtasına, qarına dözüb qalan bir damcı qan üçün gəlmişdim. Amma hələ də tapa bilmirdim. Axtarsan bəlkə də bu qədim Azərbaycanın yurd yeri Şamaxı elə, o bir damcı qanın üstündə qurulub, binə olub.

Mən onun sorağında Şirvan elini başdan-başa gəzib dolandım. Qədim qəbiristanlıqlarda bir böyrü üstə düşüb qalan, böyür-başını yosun tutan sinə daşlarındak, nəzərdən düşən, çöküb bata b, ətrafını kol-kos bürüyən qəbirlərə, uçulub dağılmış, gediş-gəlişi olmadığı üçün ot-ələf basmış cığırlardan keçdim... dostdan-tanışdan soruşdum... aradım, amma "bildim", – deyən, "gördüm" – deyən olmadı. Şamaxı torpağı... bütün Şirvan əhli özünün sağlığında adı dillərdən düşməyən, ən yüksək kürsülərdən erməni separatizmini ifşa edən, erməni başbi-

lənlerini ittiham edən, Azərbaycanın başına min bir "hiylə çələngi" hörən, onun camaatına divan tutan, kəndləri viran qoyan, uşaqları, qocaları... ailələri, ən nəhayət, nəsilləri qırıb çatan, yandıran... erməni qırğın və terror dəstələrinə, cinayətkar qruplarına qarşı amansız olan Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş ilk azərbaycanlı deputatını, millət vəkili tanımadı... Mən bütün bunları anlamadım. Şirvan oylağı... Şamaxı əhli öz qəhrəman övladını tanımadı.

Kiçik arayıf: Əliyev (zadə) Məhəmmədağlı Hacı Əbdülsəməd oğlu 1858-ci il yanvar ayının 10-da Şamaxıda, kənd müəllimi ailəsində anadan olub. İctimai-siyasi xadim, iqtisadçı alim, publisist kimi fəaliyyət göstərmiş. Birinci Dövlət Dumasına (1906) Azərbaycandan seçilən ilk deputat kimi tanınmış. 1918-ci il martın 25-də Şamaxıda erməni quldur dəstələrinin başçısı Stepan Lalayan tərəfindən qəddarcasına öldürülüb, ailəsinə divan tutulub.

Araşdırma materiallarına görə, ilk təhsilini Şamaxı məhəllə məktəbində alıb, dörd il (1864-1868) həmin məktəbi bitirib. Sonra atası onu Tiflisə aparıb. Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin nəzdindəki altıillik məktəbdə təhsilini davam etdirib (1868-1874). Tiflisdən qayıtdıqdan sonra, təhsilini Bakı realnı məktəbində davam etdirir (1874-1878). M.Əliyev ağıllı və düşüncəli olduğu üçün, hadisələrə fərdi və daha məqsədyönlü, planlı yanaşdığı üçün, o vaxt Realnı Məktəbdə dərs deyən, ixtisasca iqtisadi məsələləri araşdıran Boris Eynşteynin təşəbbüsü ilə, Moskvaya oxumağa göndərilir... Amma Rusiya təhsilindən sonra, ona Moskvada qalmağı, Petrovsk-Razumovsk kənd təsərrüfatı və meşəçilik akademiyasında təhsilini davam etdirməyi məsləhət bildilər. Bir neçə ildən sonra həmyerlimiz həmişə diqqətdə olan iqtisadiyyat fakültəsini bitirdi. Akademiyanın o vaxtkı rəhbərlərindən olan professor Dmitri İvanoviç Aleksandrov onun haqqında çar Rusiyasının "siyasi şöbə"sinin sorğusuna 1879-cu ildə verdiyi məlumatda yazırdı: "...Sizin maraqlandığınız tələbəmiz, milliyyətçə türk olan Azərbaycandan gəlmiş Məmməd Əliyev Əbdülsəməd oğlu çox istedadlı, vicdanlı və ədalətli insandır. O, çalışqan bir tələbə olmaqla yanaşı, akademiyanın işlərində bizə yaxından köməklik göstərir. Onun ciddi iqtisadi layihələri var və bu layihələr şübhə etmirəm ki, Rusiya üçün çox əhəmiyyətlidir..."

Şamaxını viran qoyan Stepan Lalayan (ortada əyləşmiş halda) "Haybun" erməni terror təşkilatının üzvləri arasında. "Ənzəli qovluğu"ndan

Məlumata görə, həmin iqtisadi layihələrin birində Məhəmmədağlı Əlizadə qeyd edirdi: "...Mən sadəcə təhlillərimin nəticələrini anlatmaq fikrindəyəm. Yer üçündə nə qədər insan yaşayışı varsa, orada həmişə iqtisadi böhran ola bilər və heç bir dövlət bu böhrandan kənar qala bilməz... Təkliflərimdən biri belədir ki, çaylar və dənizlər, göllər arasında iqtisadi körpülər qurulsun. Məsələn, Xəzər dənizini Qara dənizlə, Aralıq dənizilə birləşdirmək mümkündür. Ümumiyyətlə üç dənizi birləşdirmək mümkündür. Belə olarsa üç dəniz arxasında yaşayan Avropa, Asiya camaatı gələcək iqtisadi fəlakətlərdən azad olmuş olurlar..."

İrəli sürülən təkliflər həm dövr üçün, həm içtimai-siyasi mühiti getdikcə mürəkkəbləşən Rusiya üçün çox vacib bir məsələ idi. Nəticədə, 1880-ci il aprelin 14-də çar Rusiyasının İqtisadi məsələlər üzrə məxfi idarəyə (İqtisadi Kəşfiyyat İdarəsi) dəvət alır. Bu vaxt ona idarənin rəisi general O.D.Pontelevevin təklifini çatdırırlar. Akademiyanı yenidən bitirən Məmməd Əliyev çar Rusiyasının Avropa ölkələri üzrə iqtisadi əlaqələrinin kəşfiyyat və məxfilik prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən yenidən qurulması layihəsini təklif edir. Çünki həmin vaxt Dünyanın İqtisadi Siyasətində Rusiya qədər çətin vəziyyətdə qalan ikinci dövlət yox idi. İqtisadi böhran Rusiyanı sarsıdırdı. Hər il məlumata görə ölkədən təqribən 50-100 ton dəyərində qızıl və digər qiymətli metal məmulatları, aşkarlanmamış brilyant daşları qeyri-qanuni aparılır, orduda və elmdə kəşf

olunmuş və istehsalı nəzərdə tutulan qiymətli preparatların və silahların layihələri, sxemləri oğurlanırdı. Bütün bunlara qarşı Məmməd Əliyev tərəfindən verilən təkliflər həmişə öz bəhrəsini verirdi. 1881-ci ilin fevralında M.Əliyev ideyalarını, fikir və düşüncələrini, iqtisadi bilik və bacarığını təkmilləşdirmək üçün Avropaya göndərilir. Fransa və Almaniyada çalışır. Həmin ölkələrin iqtisadi akademiyalarında dərs deyir, araşdırmalarını aparır, Rusiya–Fransa, Rusiya–Almaniya iqtisadi münasibətlərin inkişafında xidmət göstərir.

Fikrimcə o, bu vaxt çox qəribə bir taleyi yaşayırdı. Bir vaxt onun doğulub, boya-başa çatdığı Şamaxının ziyarətinə Fransadan məşhur yazıçı, filosof (ata) Aleksandr Düma gəlmişdi. Məşhur A.Düma (ata) Şamaxıya 1858-ci il noyabrın 11-də gəlmişdi. Bununla bağlı A.Düma yazırdı: "...Biz Şamaxı bazarında gəzərkən çoxlu fransız dilində danışan adam gördük. Bu bizə çox xoş təsir bağışladı. Bildik ki, bu şəhər təkcə Şirvanda deyil, bütün Qafqazda məşhurdur..." Və yaxud 1636-cı ildə məşhur Almaniyalı səyyah, alim-tədqiqatçı Adam Olsari Şamaxı haqqında yazırdı: "...Şamaxıda hər addımda müdrik və ağıllı adam görürdük. Adamlar..., onlara çörək verənin əlindən iki əlli yapışır... Şamaxının belə olması, məni heyretləndirdi."

M.Əliyev indi həmin dahilərin yurduna ezam olunmuşdu. Fransız, alman və rus dillərini mükəmməl bilən şamaxılı Məhəmmədağlı Əliyev bu dəfə dahilərin – A.Dümanın və A.Olsarinin vətənlərini gəzirdi. İndi söz və təəssürat onunki idi. Həmin vaxt Parisdə nəşr olunan "İqtisadiyyat və Maliyyə Agentliyi" ("Agence Economique et financiere") bülleteni belə bir xəbər verirdi: "...Fransanın şəhər və yaşayış məntəqələrini iqtisadi böhran bürüməkdədir. Parisdə dünyanın tanınmış iqtisadçılarından ibarət "Beynəlxalq İqtisad qrupu" yaranıb... Dünən Rusiyadan gəlmiş akademik iqtisadçı M.Əliyevin fikirləri bəyənilib..." (Bax: eyni adlı bülleten)

Araşdırma materiallarına görə, M.Əliyev üç ay Strasburqda (Fransa) yaşayıb. Vaxtilə Bakıdan köçüb gedən erməni zərgəri, Stanislav Ter-Akopyanın evində yaşayır. "Strasburqa yardım komissiyası"na başçılıq edən qrupda Rusiya nümayəndəsi kimi çalışır. Lakin həmin il iyulun 13-də Rusiya "Məxfi İqtisadi Məsələlər İdarəsi" erməni S.Ter-Akopyandan məktub alır. General Pontelevevə ünvanlanan həmin məktubda erməni yazır: "Cənab General! Sizin əmrinizdən çıxma bilmədim. Göndərdiyiniz Əliyev burda Rusiyanın mənafeələrindən çox, doğulduğu Şamaxının mənafeələrinə xidmət edir. Rusiya İmperatorluğu onun xoşuna gəlmir. Rus millətinə qarşı fikirləri dumanlıdır..."

Lakin araşdırmalar göstərir ki, həmin ildə azərbaycanlı akademik M.Əliyev Strasburqun "Seçilmiş adamları siyahısı"na daxil edilmişdi (bu şübhəsiz, "Strasburqun fəxri vətəndaşı" kimi bir ad idi... R.V.). Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya M.Əliyevi iqtisad qrupundan çıxarıb, onu Almaniyaya göndərir. Həmin vaxt M.Əliyevin fransız dilində "Fransanın əraziləri arasında iqtisadi əlaqələrə dair fikirlər" kitabı çap olunur. Paris İqtisadi Akademiyasında müzakirəsi nəzərdə tutulan həmin əsərlə bağlı yığıncaq təxirə salınır. Nəticədə, M.Əliyev Fransa ilə vidalaşmalı olur... Sonra Almaniyanın İqtisad Akademiyasına məruzələr oxumaq üçün göndərilir. Yüksək intellekt səviyyəsi olan, bilik və bacarığına görə sayıb-seçilən M.Əliyev yenidən Rusiyaya çağırılır və bu vaxt ona ölkənin maliyyə nazirinin müavini vəzifəsi tapşırılır. O vaxt Rusiya İmperiyasının maliyyə naziri S.Rixten şamaxılı M.Əliyev haqqında həmişə yüksək fikirlər söyləsə də, onun yenilik yaradan iqtisadi analitik təhlillərini ya qəbul etmirdi, ya da bütün bunlara şübhə ilə yanaşırdı. 1888-ci ildə M.Əliyev istefa verərək, Azərbaycana qayıdır... Bir müddət müsəlman dünyasının ziyarətinə çıxır. Avropanın ən güclü ölkələrini keçib gələn M.Əliyev İran, İraq, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Küveyt, Suriyə, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan... kimi qədim yerləri gəzir. Həmin ərazilərdə bir sıra həm dəyərli, həm də diqqəti cəlb edən elmi -iqtisadi kitablar və məqalələr yazıb, çap etdirərək, yayılır. Bu vaxt dünya miqyaslı elmi araşdırmalar aparən akademik M.Əliyev iqtisadi məsələlərlə bağlı səkkiz kitabın müəllifi idi. Amma tale onu yenidən Rusiyaya çağırırdı. Dünyanın göz dikdiyi ən böyük kürsülərdə söz demək üçün bəxti onu yenidən Rusiyaya gətirdi...

M.H.Əliyev 1906-cı ildə Şamaxıdan, Rusiyanın I Dövlət Dumasına deputat seçilir. O, Şamaxıdan Rusiya Dövlət Dumasına seçilən ilk azərbaycanlı deputat idi. Bu, onun həyatında yeni bir içtimai-siyasi səhifə açmışdı. O, özünün yeni bir tarixini yazırdı. Amma bu tarixin son səhifələrindən xəbərsiz idi. Rus İmperiyasının başında dayanan çar II Nikolay üçün Qafqaz, xüsusən Azərbaycan çox incə və həssas bir məsələ idi. Bu ərazilərdə tez-tez törədilən qırğınlar, süni və məqsədli şəkildə yaradılmış müharibə və qarşıdurmalar hamını çaşdırmışdı.

1905-ci il dekabrın 11-də Rusiyada Dövlət Dumasına seçkilər haqqında yeni qanun nəşr olundu. Seçki hüquqlarının genişləndiyini bəyan edən bu qanun fəhlələrə qismən, kəndlilərə cüzi seçki hüquqları verilməsini nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan quberniyaları da Dövlət Dumasında təmsil olunmaq hüququ qazandı. 1906-cı il aprelin 27-də açılmış I Dövlət Duması fəaliyyətə başladı.

Dumada təmsil olunmuş ən müxalifətçi siyasi qurum kadetlər partiyası idi. Onlar fəal seçkiqabağı təşviqat aparmaq və əhalinin əksər təbəqələrinin mənafeyini mövcud şəraitdə çox dolğun əks etdirən öz platformalarını geniş təbliğ etmək hesabına seçkilərdə qalib gəlmişdilər. Onlar "Rusiyanın birliyinə və bölünməzliyi" nə yalnız tərəfdar olduqlarını söyləmir, həm də ona nail olmaq yollarını hər vasitə ilə asanlaşdırmağa çalışırdılar. Hökuməti buna güclə

nail olmaqda təqsirləndirən kadetlər bildirirdilər ki, "süngülər və güllələrlə Rusiyanın birliyinə nail olmaq olmaz" və "hər bir tabe xalqın adət-ənənələri, dili və dininə" hörmət bəyan edilməlidir. Daha sonra bu xalq azadlığı partiyası seçiciləri inandırır ki, o, özünəməxsus milli həyat keçirən bütün yerlərdə geniş özünüidarənin, muxtar quruluşun, "ümumi, pulsuz, məcburi təhsilin" və s. tərəfdarıdır. Bütün bunlar müsəlman ucqarlarında, o cümlədən də Azərbaycanda bütün yuxarı sosial təbəqə nümayəndələri üçün kifayət qədər cəlbedici idi.

Amma bütün bunlarla yanaşı, Şamaxı sək-səkə içində idi. Hər gün bir ailədən ən azı iki-üç adam erməni gülləsinə tuş gəlirdi.

Rusiya Dövlət Dumasına seçilən Məhəmmədağlı Əliyev deputat səlahiyyətindən istifadə edərək, Duma kürsüsündən ilk müraciətini edir. O, Duma kürsüsündən ermənilərə silahı yerə qoymağı, insanlığa və vicdana yaraşmayan ləyaqətsiz işlərdən əl çəkməyi, Azərbaycan torpaqlarında onlara yaradılmış əvəzsiz şəraitdən istifadə edərək sülh və əmin-amanlıq içində yaşamağa çağırırdı. Ermənilər isə öz antiazərbaycan tədbirlərini genişləndirməkdə davam edirdilər. Erməni deputatı S.M.Davidyan 1906-cı il martın 4-də azərbaycanlı deputat M.Əliyevə xəbərdarlıq məktubu göndərir, onu çıxışlarından əl çəkməyə çağırır. Dumanın sədrindən istəyir ki, Yalızavetpol (Gəncə) quberniyasının "siyasi idarəsi"nin əməkdaşı Madlen Qriqoryeviçi dinləsinlər. Həqiqəti ancaq o deyə bilər. Onun bu sahədə xüsusi arayışı var.

Madlen Qriqoryeviçə gəlincə onun bir tərəfi çar Rusiyasında, sərhəd qoşunları komandanlığında çalışan general O.D.Ambartsumova gedib çıxırdı. Daha dəqiq, onun qardaşı qızı ilə ailə qurmuşdu. Maraqlı idi ki, Dumanın sədri Paşkov Madlen Qriqoryeviçə arayışı oxumağa imkan yaradır. Dumada oxunan arayışdan sonra, mayın 5-dən 6-na keçən gecə Şamaxıda iki ruhani ailəsinə sui-qəsd edilir. Həmin ailələrdən biri Kərbəlayi Əhmədağa Əli oğlu məhz, deputat Məhəmmədağı Əliyevin əmisi idi.

Araşdırma materiallarına görə, M.Əliyev, Qafqazda gedən əsl həqiqətləri II Nikolaya, dostu, İqtisadi Kəşfiyyat İdarəsinin başçısı olmuş, sonradan İmperatorun dəftərxanasında səlahiyyət sahibi olan Oleq Ponteleyevin yardımı ilə çatdırmağa müvəffəq olur. Ondan cəmi iki gün sonra Dumanın sədri Paşkov öz səlahiyyətlərindən uzaqlaşdırılır və "...hərəkətləri nəzarətə götürülür..." Bütün məsələlərin içərisində ən dəyərli məlumat bu idi ki, general O.Ponteleyev keçmiş dostuna -M.Əliyevə "...nəyin bahasına olursa-olsun onu – Dövlət Dumasının azərbaycanlı nümayəndəsini imperator II Nikolayla görüşdürməyi söz vermişdi..." Bu dövrü və zamanı üçün, milli maraqlar baxımından çox vacib və gərəkli bir məsələ idi. Lakin bu təşəbbüs baş tutmadı. 1906-cı il mayın 14-də general O.Ponteleyev öz iş otağında... şərəbdən zəhərlənib öldürülür.

Birinci Dövlət Duması az yaşadı. Lakin Azərbaycan tərəf verilən məhdud vaxtdan istifadə edərək, dünyanın aparıcı dövlətlərinin Moskvadakı diplomatik korpuslarına, beynəlxalq cəmiyyət və təşkilatlara xatırlatdılar ki, Azərbaycan Qafqazda ən güclü və nüfuzlu ərazidir. Onun müharibə ilə, qırğınlarla, terror və basqınlarla heç bir işi yoxdur... Birinci Dövlət Duması buraxıldıqdan sonra Məhəmmədağı Əliyevin dostları məsləhət bilirlər ki, Moskvada qalsın, akademik kimi iqtisadi-elmi araşdırmalarını davam etdirsən. O isə, qalmadı. Yenidən Şamaxıya qayıtdı.

Akademik M.Əliyev bilirdi ki, ermənilər günü-gündən öz qanlı nəticələrini verən fəaliyyətlərini genişləndirməkdə davam edirdilər. Əlavə olaraq Şamaxıya 36 erməni ailəsi köçürülmüşdü. İlkin məlumata görə bu ailələr İrandan gəlmiş ermənilərdir... Onu da bilirdi ki, bu köçürmələrin önündə və arxasında rus imperiyasında bu işlərə məsul olan İnsaf Sarıçanyan adlı birisi və onun qrupu idi. Bakı bütün bu işlərin önündə aciz qalmışdı. Əksinə, gələn erməni ailələrinə ən yaxşı torpaq sahələri verilir, işlə, yemək və geyimlə təmin olunurdular...

Erməni qulduruna andiçmə mərasimindən sonra verilən biletin üz qabığı

Rusiyada 1917-ci ilin fevralında baş verən ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycana həm iqtisadi, həm mənəvi-psixoloji, həm də ictimai-siyasi cəhətdən təsir etdi. Azərbaycanın demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrində həyat öz axarından çıxdı. Fevral inqilabı təkcə inqilab yox, o, həm də adama kiçik müharibə meydanlarını xatırladırdı. Moskvalı dostları akademik M.Əliyevə xəbər göndərmişdilər ki, Moskvada Azərbaycan üçün böyük bir bəlanın planı hazırlanır. Məsləhət görürdülər ki, Moskvaya qayıtsın. Amma akademik öz doğulduğu, boya-başa çatdığı Şamaxıdan çıxmadı, o, baş verə biləcək böyük qanlı qırğınların ilk

işartısını görürdü. Bu qırğınların körüyünü basan əllər isə görünmürdü. Dirijor artıq öz çubuğunu qaldırmışdı. Və bu gözəgörünməz dirijor çubuğu altında ermənilər açıq-aşkar hücumla keçirdilər. Onlar Şamaxının ayrı-ayrı məhəllələrində yığıncaqlar düzəldir, şəhərdəki ziyalı ailələrinə gözlənilməz hücumlar edirdilər. Martın 19-dan 20-nə keçən gecə isə Şamaxıda erməni Rum İsakoviç qonşusu dəmirçi Əlibala Quluzadənin iki qızını ov tufəngilə vurub öldürdü... Artıq hər şey göz qabağında idi. Bakı baş verən hadisələrə susurdu.

1917-ci il fevralın 13-də fransız iqtisadçı alimi Jak de Paskual adlı birisi M.Əliyev üçün Şamaxıya təşrif gətirir, onu Fransaya aparmaq üçün rəsmi qaydada dəvətli olduğunu bildirir. Alim Jak de Paskuala gəlincə, məlum olur ki, o, Məhəmmədağlı Əliyevin Parisdə nəşr olunmuş "Dünya iqtisadiyyatındakı böhran və onun səbəblərinin araşdırılması" kitabının redaktoru olub.

Könlünü torpağından ayırmayan M.Əliyev Fransaya getmək üçün aldığı dəvətdən imtina edir. Şamaxıda qalmağı, Şamaxıda yaşamağı, Şamaxıda ölməyi hər şeydən üstün tutur. Gecələrin birində, daha doğrusu, məlumata görə 1918-ci il yanvarın 10-da onun ad gününü təbrik etməyə gələn, el-obada Şeyx Şamaxı kimi tanınan din xadimi Şeyx Məcid Axundoğlundan xahiş edir ki, Şamaxıda "...qanı

coşan azərbaycanlı balalardan ibarət" bir döyüş dəstələri yaratsın (partizan dəstələri – R.N.). Başqa xilas yolu görünmədiyindən Şeyx bu təklifi qəbul edir...

Ad günündən heç bir ay ötməmiş, toplu-tüfəngli ermənilər Şamaxıya soxuldular. Bu, qəfil hücum idi... Hər yer od tutub yanırdı. Kimisi qaçır, kimisi əldə-ayaqda qalan uşağını axtarır, kimisi evinə düşən alovu söndürməyə cəhd edir, kimisi də aldığı güllə yarasından can verirdi...

Şamaxı yanırdı. O, can üstündə idi. Erməni quldur dəstəsinə başçılıq edən Stepan Lalayanın əmrilə müsəlman ailələrinə divan tutulurdu. Yol-yolaq, dönm-döngələr qana bələndi... Cənab Stepan Lalayanın "qəhrəmanlıqlarını" gələcək erməni nəsilləri üçün qələmə alan (?) bədnam erməni mirzəsi Baxçaçıyan yazır: "...əvvəlcə Stepan əmr etdi ki, Duma deputatı Məmməd Əliyev diz çöksün... O isə diz çökmədi. Stepanın işarəsilə birinci gülləni onun övladlarına vurdular. İki qızı öldürüldü. Böyük oğlu da güllələndi. Kiçik oğlu isə həmin vaxt tapılmadı... Lalayanın əsgərləri M.Əliyevi döyə-döyə meydanın ortasına sürüdülər. Sonra onu ağaca bağlayıb, başına saxsı bir vedrə keçirttilər... Güllə açıldı. Ətrafa qan damcıları çiləndi..."

O, yaşamaq istəyirdi. Hələ görüləsi çox işi vardı. Mənə elə gəlir ki, məşhur "Şamaxı şikəstəsi" bəlkə də bundan sonra yaranıb. Akademik, Rusiya Dövlət Dumasına seçilən ilk azərbaycanlı deputat, Şamaxıdan olan Məhəmmədağlı Hacı Əbdülsəməd oğlu Əliyev öldürülən gün...

Araşdırma materiallarına görə, Şamaxını qan içində boğmağa çalışan, günahsız və silahsız insanlara qarşı qırğınlar törədən, dövlət xadimlərini terror edən "DRO" terror təşkilatının Bakı Bürosunun üzvü Stepan Lalayan ingilis generalı Tomsonun əmrilə 1918-ci il noyabrın 21-də həbs olunur... tələm-tələsik mühakimə olaraq, Gəncə həbsxanasına göndərilir. Arxiv materiallarına görə S.Lalayan noyabrın 23-də Gəncə həbsxanasında ürək çatışmazlığından ölür.

Başqa bir arxiv materialında isə qeyd olunur ki, S.Lalayan noyabrın 27-də Gəncə həbsxanasından ingilis generalı Tomsonun məxfi planı əsasında qaçırılır, xaricə aparılır. Məlumatlara görə S.Lalayan ingilis generalı Tomsona Şamaxıdan əldə etdiyi qızıl və başqa zinət əşyalarını, qədim Şamaxı xalçalarını "hədiyyə" edir. Bəzi mənbələrə görə, general Tomsonun Şamaxıdan əldə etdiyi xəzinənin bir hissəsi Böyük Britaniyanın Kral ailəsinə bağışlanıb. 1918-ci il Azərbaycanda baş verən bu qırğınları araşdıran keçmiş İttifaqın Baş Kəşfiyyat İdarəsi-

nin polkovniki Yuri Vasilyeviç Popov xatırladır ki, bu gün İngilis Kraliçasının bu gün də istifadə etdiyi zinət əşyaları həmin xəzinədəndir.

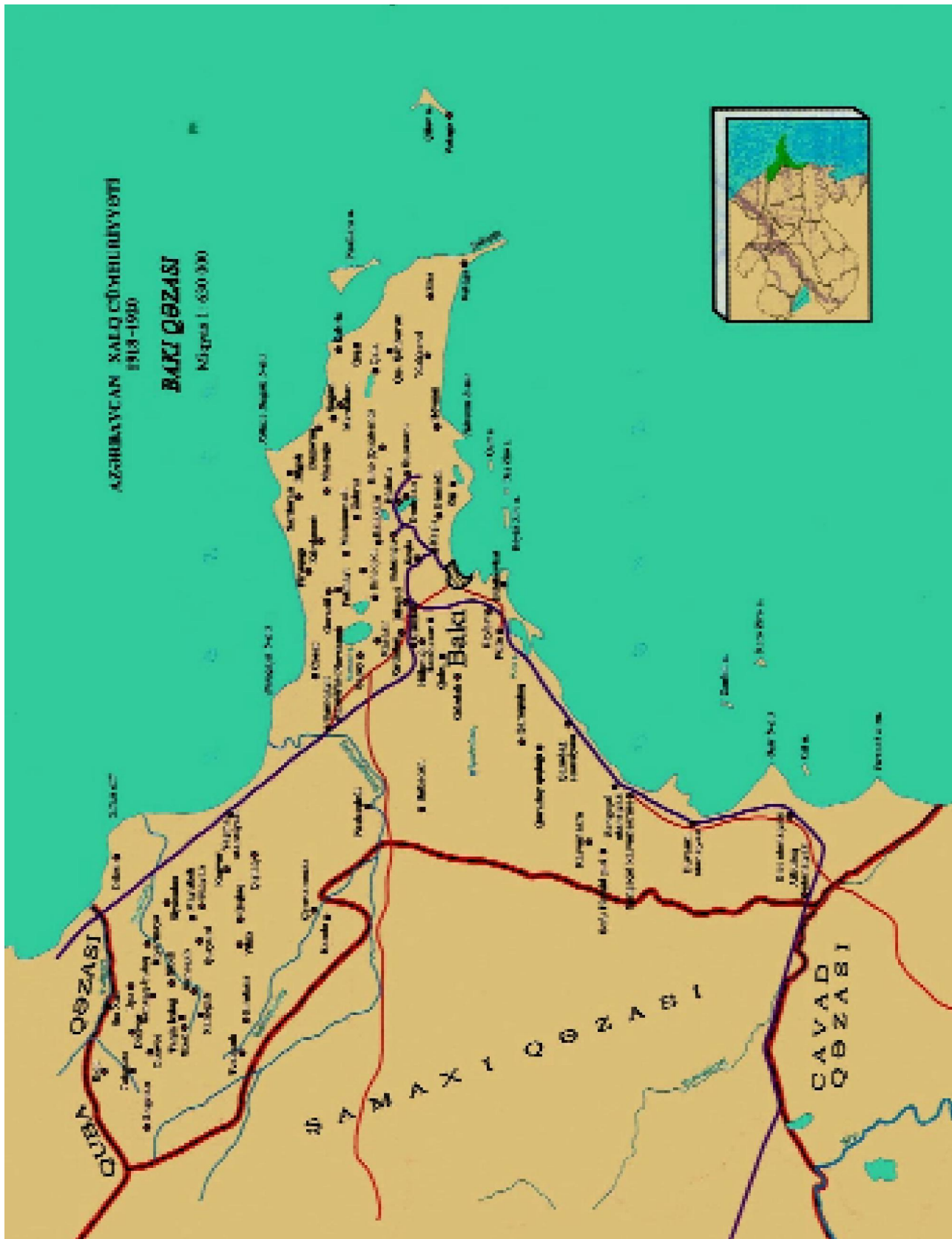
Maraqlı məlumatlardan biri də budur ki, o vaxt Xorasanda vərəqə şəklində buraxılan "Ostan" qəzeti yazırdı: "Şamaxıda 1918-ci ildə ermənilər bizim tacirləri soyub taladılar, mallarını əllərindən alıb özlərini də öldürdülər. Həmçinin Misirin, Rusiyanın, Əfqanıstanın, Hindistanın və digər ərəb ölkələrindən gələn karvanlara da hücumlar edilirdi."

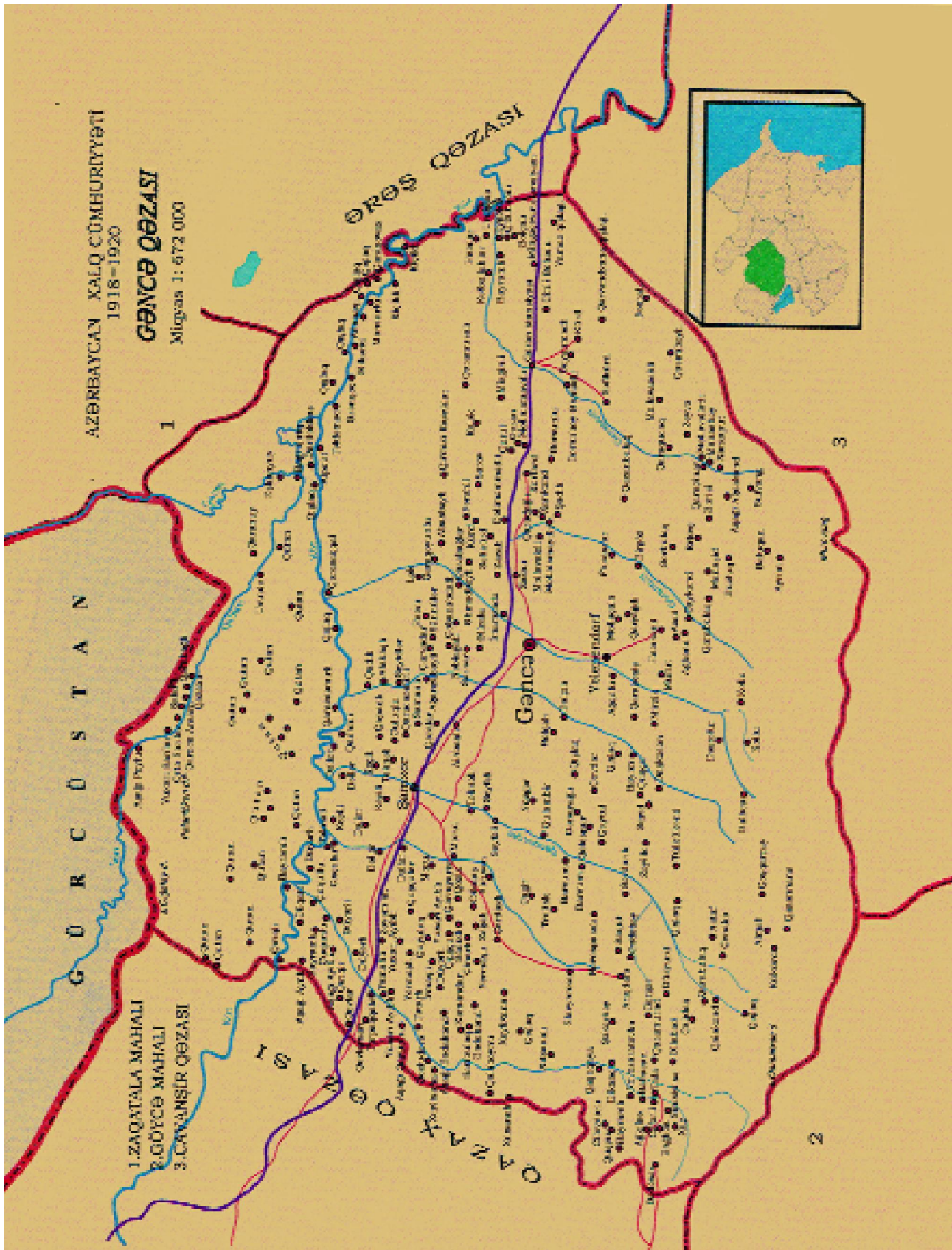
Qəzətdə Lalayanın ələ keçirdiyi qənimətlərdən də söhbət edilir. Qəzet yazır ki, ermənilər həmin vaxt Şamaxıya gələn ingilislərə, italyanlara, fransızlara 124 kq-dan artıq zərgərlik məmulatını, tonlarla qızıl külçələri, 2500 qədim xalça satıldı. İngilislər yer üzündə ancaq Şamaxıda bitən Hənəfə otunu çox baha qiymətə almaqda maraqlı idilər. Çünki bu otun qara bazarda bir qramı ağlagəlməz qiymətə satılırdı. Bu ot ancaq matəm mərasimlərində işlənirdi. Lalayan Şamaxıda vaxtilə onların qonşuluğunda yaşayan Mahmudovlar, Talibovlar, Həsənovlar ailəsini nəsillikcə qırıb məhv etdi. On bir yəhudi ailəsini isə öz evlərində, azərbaycanlı uşaqlarla bir yerdə diri-diri yandırdılar.

Bütün bunlardan sonra yadıma fransız sosioloqu Şarl Luinin sözləri yadıma düşdü. O yazırdı: "...dünyanın heç bir xalqı fəthlik şöhrəti və əzəməti ilə müsəlmanlarla yarışa bilməz. Bu xalq kainatın əsl hökmranıdır. Bütün başqa xalqlar sanki onlara qulluq etmək üçün yaranıb. Bu xalq eyni zamanda həm imperialar yaradır, həm də onları dağıdır. Amma bu müzəffər xalqın tarixçiləri onların ağlasığmaz qələbələrinin şöhrətini yaymaqda çətinlik çəkiblər. Müsəlman cəngavər xalqı öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb..."

Bax, mən bu yerlərə ətrafa çilənmiş bir damcı qan üçün gəldim. Yüz ilin qanı üçün... Bu məğlubedilməz fikirlə də bu yerlərdən ayrılıram.

**SOYQIRIMINA MƏRUZ
QALAN ƏRAZİLƏR**

KİLSƏNİN GİZLİ ARXİVLƏRİNDƏKİ SOYQIRIMI SƏNƏDLƏRİ...

Qeyd: Tarixdə ermənilərin qalası olmayıb. Onlar həmişə kilsəyə sığınıb, kilsədə məşvərət keçirib, kilsədə hökm çıxarıb,.. icra edib. Kilsə ermənilər üçün ən böyük kəşfiyyat mərkəzi, informasiya və məlumat bazası olub... Bu baxımdan kilsə mənim üçün həmişə maraq dairəsinə çevrilib. İyirmi iki gün (2004–2006-cı illəri əhatə edir) İrandakı, Suriyadakı, İraqdakı və nəhayət, Livandakı erməni kvartallarındakı kilsələrə baş çəkdim.

Biz erməni kilsələrini az öyrənmişik, az tədqiq etmişik. Məsələn, məşhur erməni təhlükəsizlik generalı S.M.Markaryan etiraf edir ki, ermənilərin kəşfiyyatı və tarixi onların kilsəsindən başlayır.

Tədqiqata görə ötən yüzilliklərdən başlayaraq erməni kilsələrində “Böyük Ermənistan” xəritələri cızılıb, yetişən yeni erməni nəsillərinə “qəhrəmanlıq dastanları” söylənilib, mahnılar, nəğmələr qoşulub. “Kim daha çox türk öldürüb...” - devizi ilə gecələr keçirilib, konfranslar qurulub, kitablar vərəqlənib, əlyazmalar oxunub...

Mən erməni kilsələrində baş verənləri, gördükcə düşünürdüm: Türk dünyasının... Azərbaycanın başına gətirilən faciələrdə təsadüf axtarmaq bizim üçün günah olardı. Ermənilərin törətdikləri irili-xırdalı terror hadisələrinin hər biri məqsədli şəkildə həyata keçirilib.

Dəməşqdəki (Suriya) erməni kvartalındakı erməni kilsəsində eşitdim ki, keşişlər hər gecə erməni uşaqlarına bu günədək işğal etdikləri torpaqlarımızda şəhid olan (?) ermənilər haqqında ağız dolusu danışır, erməni ailələrində dünyaya göz açan uşaqlar üçün gecə dinləmələri, məktəbləri təşkil olunur, “Adqoydu” mərasimləri keçirilir. Maraqlıdır ki, bizlər gecələr öz uşaqlarımıza qədim nağıllarımızdan söz açanda, onlar azərbaycanlılara qarşı vuruşan, özgə torpaqları hesabına saxta vətən və dövlət yaradan, “Böyük Ermənistan” quran... Andrianikdən, Lalayandan, Amazaspdan, Meloyandan, Dəllək Ambarsumdan, keşiş Qramyandan, onların “qəhrəmanlıq dolu” cinayətlərindən danışirlar. Məsələn,

Ermənistanın bu gün Dağlıq Qarabağda törədilən soyqırımında iştirak edən 92 nəfər dövlət və hökumət strukturlarında çalışan məmuru ilk təhsilini məhz Suriya, İran, Livan, Rusiya, İraq, Avstriya, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Türkiyə kilsələrində alıblar. Bütün bunlar isə araşdırılmayıb.

Mənim üçün az-çox şərait yaradan, erməni kilsələrində baş verən pərdəarxası oyunlardan danışan müsəlman alimlərinə həmişə minnətdar olmuşam. Bütün bu olaylar içində 1918–1920-ci illər Mart soyqırımı hadisələri məni ən çox düşündürən problemlərdən olub. Azərbaycan arxivlərində istintaq materiallarından savayı elə bir ciddi şey yoxdur. Amma fikrimcə, bu gün dünyanın sülh və təhlükəsizlik istiqamətində düşünən, araşdırmalar aparan elmi-tədqiqat mərkəzlərini, dövlət başçılarını, parlament nümayəndələrini və diplomatları bu istiqamətə yönəltmək, onları düşündürmək vacibdir. Məsələn, erməni kilsələrində Şamaxı hadisələri ilə bağlı uzun axtarışların nəticəsi olaraq həm eşitdiyim, həm oxuduğum və həm də gördüyüm... hadisələrlə bağlı maraqlı bir qənaətə gəldim. Bu ssenari deyil, bu sadəcə ayrı-ayrı milliyyətçə erməni olan xarici müəlliflər tərəfindən qələmə alınmış və gecələr erməni uşaqlarına oxunan, 1918-ci ildə Şamaxıda əsl soyqırımı cinayətlərini törədən Stepan Lalayanın iyrenc və cinayət dolu həyatını göstərən kitablar, arxiv sənədləri əsasında yazılan əsərdir... Mən bütün hadisələri ümumiləşdirməyə çalışdım.

* * *

Araşdırma materiallarına görə XX əsrin əvvəllərində qurulan “Dünya institutları”nda (belə institutlar Böyük Britaniya, Fransa, İsrail və ABŞ-da fəaliyyət göstərir) yer kürəsində formalaşan millətlərin və xalqların mövcud olan, “ölüb-dirilən” xəstəliklərə, epidemiyalara qarşı immunitetləri, yəni ölüm-dirim məsələləri tədqiq edilir. Ötən əsrin sonunadək hərbi kəşfiyyatın (ABŞ) elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yekun sənədlərinə görə dünyada 112 millət və yaxud xalq, dil, adət-ənənə məhv olub, sıradan çıxıb. Eləcə də bir sıra xalqların və millətlərin yaşaması üçün kiçik millətlər və xalqlar, onların əraziləri, adət və ənənələri, işarə və əlamətləri, musiqisi, etdiyi ixtiralar, genetik mühit... ən vacib amillərdən birinə çevrilib. İnsan və onun taleyi haqqında araşdırmalar aparan məşhur danişmarkalı alim Nils Nerqor əlyazmalarının birində yazırdı: “...görünən və bəlli

olan amillər məcmusu bu gün Böyük dövlətlərin, millətlərin və xalqların yaşaması üçün əsas bazalardan birini, canlı laboratoriyalarını təşkil edir...”

Eramızdan əvvəl 388-ci ildə vəfat etmiş Böyük yunan sərkərdələrindən olan Frasibul isə qeyd edirdi: “...Ələ keçirdiyim qənimətlər içərisində ən qiymətli cüssəli, güclü və gözəl, bütün əzaları diqqəti cəlb edən əsirlər idi. Yerli varlılar bu əsirləri çox baha qiymətlərə alaraq onlara kimisi qızlarını ərə verir, kimisi də yenedən evlənidilər. Səbəb aydın idi. Nəsilləri patoloji, genetik cəhətdən dəyişmək, doğulacaq uşaqların immunitetlərini möhkəmləndirmək, onları baş verən epidemiya və xəstəliklərə qarşı hazırlamaq idi...”

Məşhur müasir rus filosofu A.İ.Doronin “Краткая историческая справка” əsərində yazır: “Великий полководец и мудрый правитель Александр Македонский в 328 году до н.э. захватил цветущий край Согдиану (территория современных Узбекистана и Таджикистана), вызвал из Македонии и Грузии 100 статных и красивых юношей высшего сословия, имевших хорошее образование и обладавших значительными умственными способностями. Своей властью сразу по прибытии он женил их на девушках из местной знати, лично выступив в роли свата и руководителя свадебных торжеств. Официальная идеология этой акции, на первый взгляд, может показаться весьма гуманной: сделать все, чтобы дети двух породнившихся народов никогда уже не воевали друг против друга. Но на самом деле истинные цели этой акции были весьма далеки от декларируемых – Александр Македонский осуществлял свой стратегический замысел, создавая властную структуру новой знати, обеспечивающей коренные интересы греко-македонской империи...”

Məni öz millətimin taleyi bu aspektdə daha çox maraqlandırır. Üstündə “Tam məxfi” surğulu qayiməsi olan qovluqlar bəzən məni bu sahədə çaşdırsa da, təmkinli və səbrli olmağım hər şeyi həll edib. Məsələn, Vatikanda hazırlanmış 35 səhifəlik “Yaşamaq uğrunda vuruşan millətlərin və dinlərin Doktrinası” bu baxımdan mənim üçün maraqlı idi. Vatikanın Baş ideoloqu kimi tanınmış Yozef Ratqinçer tərəfindən hazırlanmış bu tarixi sənəddə ancaq immuniteti möhkəm və davamlı olan millətlərin, xalqların... adları xatırlanır. Y.Ratqinçer böyük dövlətlərə və millətlərə xəbərdarlıq edir: “...Gələcəkdə yazılacaq tarix üçün indidən düşünün. Gücünüz çatacaqmı? Məsələn, artıq ən ciddi elmi-tədqiqatlar aparan genetik institut və laboratoriyalar... nəticəyə gəliblər ki, vaxtilə dünyaya meydan oxuyan almanların genetik

defektləri var. Orduya çağırılan almanların boyları ildən-ilə kiçilir və onların əksəriyyəti baş verəcək hər hansı bir epidemiyanın qarşısında duruş gətirə bilmir. Fransızları isə qan xərçəngi başına götürüb. Bu xəstəliyə qarşı heç bir güclü immunitet yoxdur. İngilislərə gəlinə, Böyük Britaniyanın ərazilərində ciddi şəkildə mənəvi və dağıdıcı aşınmalar gedir. Millət cılızlaşır, yeni doğulan uşaqlarda yaşamaq həvəsi azalır və hələ vaksinləri tapılmayan xəstəliklər meydan sulayır. Yaponiyada orta yaş həddi sürətlə azalmağa doğru gedir. Yəhudilərə gəlinə, onlar xəstəliklərə görə başqa millətlərlə ailə qurmaq məsələsini qadağan edirlər. Hələlik bu xəstəliyin adlarını açıqlamaq qeyri-mümkündür. Ruslar demoqrafik parçalanmalardan əziyyət çəkir, ailə prinsipi sürətlə pozulur, insanlar təkliyə, tək yaşamağa can atırlar. Getdikcə valideyn-övlad, ər-arvad, ailə "piramida"ları dağılıb, "Rus ailəsi" fenomenini sıradan çıxıb, unudulur. Amerikaya isə artıq orada əmələ gələn yeni nəsillər cəngəllik qanunları ilə yaşamağı daha üstün sayırlar. Vaxtilə dünyanı fəth edən monqol-tatarların yunan, Makedoniya, fars, Roma imperiyalarını... düşünün... Tarix onları elə parçalayıb, didib tökdü ki, heç "tikəsi" də ələ gəlmir. Onların məhvinə birinci olaraq getdikcə zəiflənən immunitetləri, güclü epidemiya oldu."

Bütün bu nəticələrin səbəbləri müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılsa da heç bir proqram və yaxud layihə özünü müsbət yönümdə təsdiq etmədi. Tədqiqatçılar düşünürlər: Necə başa düşək? XXI əsrdə adlarını qeyd etdiyimiz və sonradan gah "Səkkizlər" və yaxud "İyirmilər" adı altında yığışan iri dövlətlərin bir qismi tarixdən tədricən silinib, itə bilərmə? Baş verən sürətli iqlim dəyişmələri, dənizlərin, göllərin, çayların quruması, kütləvi immiqrasiyalar, yeni kiçik dövlətlərin yaranması artıq, bizə diktə edir: Bu mümkündür.

Araşdırma materiallarına görə bu dövlətlərin tez-tez həyəcan təbili altında yığışmasının leytmotivini də elə bu təşkil edir.

Məlumata görə, artıq iri, hegemon, tarixdə nəyin bahasına olursa-olsun yaşamaq hüququ qazanmağa səy edən mövcud dövlətlərin bir qismi kiçik, lakin həmişə ziddiyyətli kontingentdə yaşayan dövlətlərin bir qisminə canlı laboratoriyalar kimi baxırlar. Bir dövlət yaşamaq üçün özündən kiçik, qat-qat zəngin olan dövlətləri udur, "yeyir", xəzinəsini iliyinədək sovurub, onun canını alır. Müəyyən vaxtdan sonra onun yaşamaq hüququnu əlindən alır.

Ermənistan böyük dövlət deyil. Amma Yerevan digər xristian dövlətlərin yaşaması üçün, genetik cəhətdən qorunması üçün donor dövlətlərdən birinə çevrilib.

Azərbaycana gəlincə, onun 13 yaşayış məntəqəsi, artıq NATO-ya, Aİ-yə, AB-yə, BMT-yə... digər qurum və təşkilatlara üzv olan dövlətlərin məxfi sənədlərində "həyati laboratoriyalar" siyahısındadır.

Məsələn, 1876-cı ildən Böyük Britaniya elmi-tədqiqat mərkəzlərində məlum olub ki, Azərbaycanın Naxçıvan, Abşeron, Şamaxı, Gəncə, Gədəbəy, Dağlıq Qarabağ, Dərələyəz, Zəngəzur, Lənkəran, Qazax, Şəki, Lerik, Qəbələ və Zaqatala yaşayış məntəqələri... ingilislər üçün ən ciddi laboratoriyalardan biridir. Adları qeyd olunan ərazilərə ingilislər həmişə erməni alimlərilə nüfuz ediblər, onların əlilə də istədiklərini qazanıblar. Yetişən yeni ingilis nəslinin genetik cəhətdən formalaşmasında, qan qruplarının "virus"lardan təmizlənməsində... Azərbaycanın Abşeron, Zaqatala, Şəki, Şamaxı yaşayış məntəqələri böyük rol oynayıb. Fransız araşdırıcısı, həkim Cak Dyuba yazırdı ki, XVIII və XIX əsrlərdə ingilislər Qafqazın Azərbaycan hissəsini özləri üçün laboratoriya kimi müəyyən etmişdilər. Varlı ingilis və yəhudi ailələri tez-tez Azərbaycana gəlirdilər. Onlar özlərilə bərabər öz nəsillərində görünən genetik xəstəlikləri və həmin xəstəliklərə tutulanları da gətirməli olurdular. Xəstə ingilislər yerli qızlarla ailə qurduqdan sonra, xəstəlikləri təbii qaydada müalicə olunurdu. Londona sağlam döən ingilislər qayıdarkən regionun onlarla gözəl və sağlam qadın və qızlarını da pulla alıb, aparırdılar. Yeni ingilis nəslə yetişdirirdilər...

Bu yolu almanlar da, fransızlar da, amerikalılar da, ispanlar da, italiyanlar da... yəhudilər də gəlirdilər. Araşdırma materiallarına görə fransızlar Azərbaycana iflic olan bədən toxumalarını, almanlar isə sümük xəstəliklərindən canlarını qurtarmaq üçün gəlir, adlarını qeyd etdiyimiz yaşayış ərazilərində bəzən ölümlə nəticələnən təcrübələr aparırdılar. Yer kürəsini bürüyən epidemiyalara qarşı güclü immunitet səbəblərini araşdırırdılar. Bütün bu məsələləri də icra edən və həm də ciddi qaydada nəzarətə götürən kəşfiyyat mərkəzləri idi.

I Pyotr dövründə çar Rusiyasının "Elmi-tədqiqatın nəticələri saxlanılan arxiv idarəsi" yandırılır və sənədlərin bir qismi yoxa çıxır. Həmin idarənin rəhbəri, səhra həkimi, milliyətcə erməni olan Araqun Ter-Akopyan və onun əlli nəfərə yaxın tanışi həbs olunur. Amma sənədlər tapılmır.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra həmin sənədlər erməni alimlərinin arxivlərindən çıxır. Akademik A.Petrosyan, H.Saakyan, D.Baqdasaryan və di-

gər 18 nəfər həmin elmi nəticələri xarici dövlətlərə satdıqları üçün güllələnirlər. Nəticədə, ermənilər həmin şəxslərin adlarını, kitablarını öz tarixlərindən, elmi mənbələrdən yığışdırıb, ləğv edirlər. (?)

Sənədlərdən birində göstərilirdi ki, dünyada ən immuniteti aşağı olan və ildən-ildə azalan və nəticədə tarixdən tədricən silinib itmə təhlükəsi olan millətlər sırasındadır erməni milləti də var. Araşdırma materiallarına görə həmin məxfi sənədlərdə yaşamaq üçün çıxış yolları da göstərilirdi.

Çıxış yolları isə Azərbaycan torpaqları, Azərbaycan iqlimi, Azərbaycan suyu idi... Tədricən qırılıb sıradan çıxan və demoqrafik xəritəsini itirən ermənilər özlərinin genetik kodlarını təmizləmək, yaşamaq üçün 1919-cu ildə Dərələyəz, Zəngəzuru işğal etdilər. Azərbaycanlılarla mövcud olan qonşuluq əlaqələrinin üstündən xətt çəkildilər. Həmin ildən sonra erməni milləti özlərinə xas olan genetik xəstəliklərdən, o cümlədən qan xəstəliyindən, sonsuzluqdan, beyin xəstəliklərindən canlarını qurtardılar. Zəngəzur və Dərələyəzdə ingilislərə, yəhudilərə, fransız və almanlara, amerikalılara məxsus iyirmiyə yaxın elmi-tədqiqat mərkəzləri açıldı. Zəngəzur-Dərələyəzin işğal olunmasında adlarını qeyd etdiyim dövlətlər aktiv olublar.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində həmin elmi-tədqiqat mərkəzləri ləğv edildi. Ondan əvvəl isə ermənilər Şamaxını, Qubanı, Abşeronu susdurmaq fikrində idi. O da fakt idi ki, ermənilərin bir qismi məhz ingilis əsgərlərinin səyilə vuruşurdular... Məsələn, erməni səyyahı (onu XIX əsrin ortalarında Bağdad erməniləri edam etdilər) S.O.Muradyan-Kapilyan qeyd edirdi ki, ermənilər bir ildə təqribən 500-ə yaxın həddi-bülüğa çatmayan qızlarını zorla azərbaycanlılara ərə verdilər. Yeni erməni nəslini yetişdirmək üçün.

Bu gün ermənilər işğal etdikləri Dağlıq Qarabağ ərazilərini də eyni məqsədlə əllərində saxlayırlar. "Böyük Ermənistan" saxta layihədir. Ortada XXI əsr üçün, gələcək XXII əsr üçün nəyin bahasına olursa-olsun, erməni millətini yaşatmaq strategiyası var. Erməni millətinin yaşaması üçün ona Azərbaycanın suyu, havası ilə yanaşı... onun genefondu... nəhayət, embrionu, qan hüceyrəsi lazımdır.

Elə bunun nəticəsidir ki, araşdırma materiallarına görə ermənilərin bu gün baş verə biləcək epidemiyaya və xəstəliklərə immunitetləri 6 dəfə artıb. Halbuki bu işğalçılıq siyasətlərindən öncə, məsələn, XIX əsrdə bu göstərici 17 dəfə aşağı olub.

Bu gün Şamaxıdan danışırıq. 1918-ci ildə erməni Stepan Lalayanın və ona

dəstək olanların siyasətindən, bağlı qalan, hələlik insanlara məlum olmayan həqiqətlərdən danışıyıq. Şamaxı dünyanın "genetika siyasəti"ndə ən güclü immuniteti olan aktiv zonalardan biri olub. Ermənilər XX əsrdə yaşamaq üçün, bir millət kimi formalaşmaq üçün, XXI əsrin tarixində, eləcə də üzümüzə gələn yeni yüzilliklərdə yaşamaq üçün, ən güclü immunitet sahibi olmaq üçün... Azərbaycan torpaqlarını hissə-hissə işğal edirlər. Məhkəmədə qəddar Stepan Lalayanın dediyi: "...biz Şamaxıdan nə lazım idi, xalqımız və millətimiz üçün götürdük... Şamaxı olmasaydı bizim genefondumuz şikəst olardı... Mən öz xalqımın və millətimin qəhrəmanıyam..." (?)

Şamaxı hadisələrinə baxmaq, bağlı qovluqları oxumaq, fikrimcə maraqlı olar.

Qeyd edim ki, erməni arxivlərinin özünəməxsus gizli və yaxud qapalı xüsusiyyətləri var. Məsələn, Bağdadın Mərkəzi Arxivindən təqribən iki yüz metr irəlində qədim ikimərtəbəli binada (ona tacir Əbdüləzimlə tacir Nasiryanın müştərək binası da deyirlər. Bu bina İraqda baş verən olaylardan öncə "Davalı bina" kimi məşhur olub) ermənilərin "Arxiv idarəsi" deyilən bir mərkəzi var. Ora tək vasitəçi olmadan girmək qeyri-mümkündür. Arxivin strukturu ən müasir kəşfiyyat idarələrindən birini xatırladır.

...Arxivin üçüncü rəfində saxlanılan qovluq 1918-ci il Şamaxı qırğınları ilə bağlıdır. Arxivdə belə rəflərə ermənilər "Vətən və erməni salnamələri" deyirlər.

Sənədlər bizə xatırlatdı ki, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin törətdikləri bütün cinayətlər "Ermənilərin qəhrəmanlıq dastanları" adı ilə qələmə alınıb. Məsələn, 1918-ci ilin Bakı hadisələrini əslən erməni taciri olan Saud Fazilyan adlı birisi qələmə alıb. Şamaxı hadisələrini isə coğrafiyaşünas iranlı şair Mahmud Sərdəşt yazıb. Səyyah Mahmud, həm də xəbərdarlıq edirdi ki, gəlmələr Şamaxını sakit buraxsınlar. Şamaxıda və Göyçayda heç bir qazıntı işi aparmasınlar. Şamaxının torpağı çökər, sürüşüb dağılar...

Mahmud Sərdəşt özü haqqında qeyd edir ki, on altı il Ermənistanda yaşayıb və erməni dilini bildiyindən Stepan Lalayanın hadisələrini rahat qələmə ala bilib. Şamaxı ilə bağlı dəftəri o vaxt Bakıya ticarətə gələn iraqılı bir erməniyə satıb.

Erməni ideoloqları vaxtilə belə bir strateji proqrama malik olublar: yəni, ermənilər hər hansı ciddi bir iş görməyə başlarkən, ilk növbədə həmin işi (istər siyasi olsun, istər iqtisadi) qələmə ala biləcək mirzələri təlimatlandırırıdılar. Özlərilə həmin mirzələri müharibə meydanlarına çəkib, aparırdılar. Qədim

müharibə ənənələrinə əsasən heç bir tərəf həmin mirzələri öldürmək, həbs etmək iqtidarında deyildi. Mirzələrə gəlincə, döyüş meydanlarında onlar yaxaları və qolları xüsusi rəngli iplərlə toxunmuş paltarlar geyər və bununla da başqalarından seçilərdilər.

Araşdırma materiallarına nəzər salanda gördük ki, Dərələyəz-Zəngəzur hadisələrini erməni mirzəsi Surencan ləqəbli bir adam yazıb. Bakı qırğınlarını Eman Sanyan, Gəncə qırğınlarını Tadevan Ambarsumyan, Naxçıvan qırğınlarını Edika Surenxanyan adlı şəxslər qələmə alıb və s.

Amma maraqlısı odur ki, nə Azərbaycan mətbuatında, nə Azərbaycan tarixində və ədəbiyyatında bu istiqamətlərdə axtarışlar, araşdırmalar aparılıb. Deməkdir ki, nə qədər ki, bu istiqamətdə, xüsusən, Şamaxı istiqamətində baş verən erməni qırğınlarını araşdırma saydım... şübhəsiz, bu adamların adları mənim üçün də qaranlıq qalardı. Başqa bir faktı deyim. Məsələn, erməni-türk münasibətlərində, 1915-ci il hadisələrində 26 nəfər erməni mirzəsi iştirak edib. Qeyd edirəm ki, ermənilər "Genosid" fərziyyələrilə bağlı tarixi əsərlərini yazarkən, Türkiyəni ittiham edərkən həmin iyirmi altı nəfər erməni mirzəsinin hazırladıqları qovluqlardan istifadə edirlər və özü də əsas tarixi mənbə kimi. Belə bir taktiki gediş isə bizlərdə olmayıb. Məsələn, Bakı qırğınlarını əyləşib qələmə alan və onu dövlət arxivinə verən, bugünkü və yaxud gələcək nəsillər üçün hədiyyə edən kimimiz var? Bu əvəzsiz və qiymətsiz işi görən olmadı. Bir nəfərin adına rast gəldim. Dərələyəz-Zəngəzur hadisələrini bir tərəfə çəkilib qələmə alan, din xadimi dərələyəzli Molla Salman Pənahzadə Şahsevər oğlu. Bu din xadimi qırğınların ilk günündən qələmə sarılıb baş verənləri "Nədən və kimdən ötrü?" adı ilə qələmə alırdı. O da yarımçıq qaldı. Müsəlmanlar özləri Molla Salman Pənahzadə Şahsevər oğlunu tutub, erməni əsgərlərinə təhvil verdilər ki, bu adam (yəni Molla Salman Pənahzadə Şahsevər oğlu) "...Xalqlar arasında, iki dost-qardaş millət arasında nifaqçılıq, ədavət toxumu səpir..." (Bax: A. Ehtişami: "Bir qırğın səhnəsi..." İran, İsfahan. 1959-cu il). Nəticədə, hadisələri tarix üçün qələmə alan, həqiqəti yazaraq, erməni qırğın və vəhşiliklərini yazan bir azərbaycanlı din xadimi camaatın gözü qarşısında özümüzünkülərin əlilə dar ağacına çəkildi. Hərdən düşünüb götür-qoy edirəm. Nədən belə olur? İçimizdəki bu bəlanın kökləri hiss edirəm ki, çox dərinədir. Bu kök artıq bizim ürəyimizdə, gözlərimizdə, içimizdə və çölümüzdə, fikir və düşüncələrimizdə, deyəsən, rişələnib. Mən bütün bunlara isə təəssüf edirəm.

Bu məsələlərin üstündən xeyli ötsə də, rəqəmlər nə azalır, nə də artır. (Ermənilər isə, məsələn, 1915-ci il Türkiyə-Ermənistan qarşıdurmasına, yəni "Erməni genosidi" məsələsinə hər il, ən azı 10 müxtəlif sənədlərlə dolu olan qovluq əlavə edirlər). Digər tərəfdən, bu məsələlərin üstündən illər ötsə də... heç bir əlavə tədqiqat işi aparılmayıb. Azərbaycanda heç bir tarixçi, ədəbiyyatçı, araşdırıcı, jurnalist, alim, tədqiqatçı... deyək ki, yeni bir tədqiqat toplusu hələlik ortaya qoymayıb. (Qeyd edim ki, Dağlıq Qarabağla əlaqəli fakt və sənədlərdə də heç bir dəyişiklik, yenilik yoxdur. Köhnə, məlum faktları oxumaq isə maraqlı olmur.)

Ermənilərin Dağlıq Qarabağın yaşayış məntəqələrində törətdikləri növbəti terror və qırğın hadisələrində də geniş və ətraflı yeni tədqiqat əsərlərinə ehtiyac çoxdur. Çap olunmuş bütün kitablardakı fakt və rəqəmlər, məsələlərin qoyuluşu eynidir. Sadəcə dəyişən kitabların rəngləri və müəlliflərin adlarıdır. Mən yenidən qayıdıram Şamaxı qırğınları ilə bağlı düşüncələrimə. Və bütün bunlardan sonra düşünməyə bilmirəm: - biz, nədən başlamalıydıq, başlamadıq...

Şamaxıda bu gün, sabah dünyaya göz açan və yetişən, böyüyən nəsillər üçün hələlik xeyli sual cavabsız qalıb.

Mən Livandakı, Suriyadakı, İrandakı, İraqdakı erməni kilsələrində, 1918-ci il Şamaxı faciəsilə bağlı oxuduğum qeydlərin, məktublarnın, kitabların, nəticəsi olaraq "Kilsə arxivlərindəki Şamaxı" adlı düşüncələrimi də bitirdim. Bu düşüncələri yazarkən, həmçinin Şamaxı soyqırımını törədən erməni terrorçusu Stepan Lalayanı qəhrəman kimi təqdim və təbliğ edən bədnam qələm sahiblərinin, Annabdan olan (Əlcəzair) tarixçi Əbdüləziz Səədinin, hind jurnalisti Barxanın, ingilis yazarı Mark Tereyranın və Bembe Melanın, ispan yazarı Solbes Fernandesin, Kanada yazarı Martin Pinin... kitablarına da nəzər saldım. Bütün bu gördüklərimi, oxuduqlarımı nəzərə alaraq, fikirlərimi yekunlaşdırdım. Məni ən çox düşündürən isə, erməni kilsələrində din xadimlərinin erməni uşaqlar üçün təşkil etdikləri "Gecə oxumaları" idi.

**SOYQIRIMINA MƏRUZ
QALAN ƏRAZİLƏR**

AZƏRBAYCAN DÜŞMƏNİN GÖZ YAŞLARINA DAHA İNANMIR...

Cənubi Qafqazdakı ziddiyyətlər, ərazi mübahisələri hələ 1918-ci ildə Transqafqazda (Zaqafqaziya) üç milli dövlətin meydana gəldiyi zaman başlamışdı. Qafqazda o qədər də böyük ərazi əldə etməyən (təxminən 9,3 min kv. km əraziyə malik idi) Ermənistan “Böyük Ermənistan” yaratmaq xəyalı ilə qonşu Azərbaycan torpaqları üzərinə hərbi ekspansiyaya keçdi. İlk öncə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti sərhədləri daxilində yerləşən (əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olan) Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur, Dərələyəz, Qarabağ və Qazaxın dağlıq hissələrinə ərazi iddiaları sürməyə başladı. Sonra isə bu bölgələrə nizami qoşun hissələri yeridərək, əhalidən Ermənistan hökumətinə tabe olmağı tələb etdi. Bu tələbi qəbul etməyən dinc əhaliyə amansız divan tutuldu. Onların əksəriyyəti daşnaqlar tərəfindən məhv edildi, sağ qalanlar isə öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur oldu. Ümumiyyətlə, 1918–1920-ci illərdə daşnaq hökumətinin soyqırımı siyasəti nəticəsində 500 mindən artıq Azərbaycan türkü məhv edilmiş və didərgin salınmışdır (MDƏYTA, f. 28, siy. 1, iş 42, səh. 20-35).

Tədqiqatçı-alim İ. Musayev araşdırmalarında göstərir ki, Azərbaycanın IX rus ordusu tərəfindən zəbt edilməsi nəticəsində baş vermiş aprel çevrilişindən istifadə edən Ermənistan öz hərbi ekspansiyalarını daha da genişləndirdi. Daşnaq qoşunları Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur və digər bölgələrdə qanlı döyüş əməliyyatları aparmağa başladılar. Sovet Azərbaycanı bu ərazilərdə elan edilməmiş müharibəni dayandıрмаğı və qoşunlarını öz sərhədlərinə doğru geri çəkməyi Ermənistan-dan ultimatum şəklində tələb etdi (MDƏYTA, f. 28, siy. 1, iş 99, səh. 26).

1920-ci ilin aprelindən sonra Sovet Rusiyasının təsiri altına düşən Azərbaycan Ermənistan ilə münasibətləri bu dövlət vasitəsilə qurmağa başladı. ESFSR Azərbaycan sovet dövləti adından Ermənistan ilə danışıqlar aparır və müqavilələr bağlayırdı. Buna misal olaraq, 1920-ci il oktyabrın 28-də Sovet Rusiyası ilə daşnaq Ermənistanı arasında bağlanmış müqavilədə Azərbaycan sovet dövləti-

nin rəyi nəzərə alınmadan Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana güzəşt edilmişdir (История государство и право Азербайджанской ССР, Баку, 1973, стр. 96).

1920-ci ilin noyabrında Ermənistan sovetləşdikdən sonra Azərbaycan ilə münasibətlər nəinki yaxşılaşdı, əksinə daha da kəskinləşdi. Hakimiyyət başına gələn daşnaq-kommunistlər əvvəllərdə olduğu kimi, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə başladılar. Onlar ilk növbədə Azərbaycan torpaqlarını qarış-qarış qoparmaq planı həyata keçirərək, 1918–1920-ci illərdə işğal etdikləri bir sıra əraziləri öz sərhədləri hüduduna saxladılar. Bundan sonra isə Naxçıvan və Zəngəzur uğrunda ASSR ilə mübarizəyə başladılar. Sovet Ermənistanı Moskvanın ermənipərəst emissarlarının təzyiqi ilə yuxarıda adı çəkilən ərazilərin Azərbaycan tərəfindən güzəşt edilməsinə, Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyin etməsinə nail oldu (Azərbayc. Respub. SPIHA, f. 1, siy. 74, iş 124, səh. 58-59).

Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana hədiyyə edilməsi Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində parçalanmış Azərbaycanın bir də bölünməsinə səbəb oldu. Naxçıvanın Sovet Ermənistanına verilməsi ilə razılaşmayan naxçıvanlılar 1921-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın tərkibində qalması barədə referendum keçirdi. Əhalinin 90 faizi bu referenduma iştirak edərək, ASSR-in tərkibində qalmasına səs verdi. Bunu əsas tutan Türkiyə dövləti 1921-ci ildə sovet respublikaları ilə bağladığı Moskva və Qars müqavilələrində Naxçıvanı “üçüncü dövlətə verməməklə” Azərbaycana güzəşt etdi. Beləliklə, Naxçıvan ASSR-in tərkibində qaldı.

Bu dövrdə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında Qarabağ ətrafında mübarizə özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Sovet Ermənistanı Qarabağın dağlıq hissəsində erməni əhalisinin çoxluq təşkil etməsini əsas götürərək, buranı Moskvanın köməkliyi ilə Azərbaycandan qoparmağa səy edirdi. Uzun sürən mübarizədən sonra Qarabağın dağlıq hissəsinin Aran Qarabağda iqtisadi əlaqələri nəzərə alınaraq ASSR-in tərkibində saxlandı. Buradakı erməni əhalisinə isə özünü idarəetmə hüququ verildi (MDƏYTA, f. 379, siy. 1, iş 7481, səh 14).

Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına mane olan səbəblərdən biri də qaçqınların yerləşdirilməsi idi. 1918–1920-ci illərdə daşnaq hökumətinin azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi soyqırım siyasəti nəticəsində onların bir hissəsi öz doğma yurdlarından didərgin düşmüşdü. Azərbaycan və İran ərazisində müvəqqəti sığınacaq tapmış didərginlərin geri qayıtmasına Sovet Ermənistanı etiraz edir və hər vasitə ilə maneçilik törədirdi. Azərbaycanlılar tə-

rəfindən tərک edilmiş ərazilərdə Ermənistan sovet hökuməti Türkiyə və İrandan gəlmiş erməni əhalisi yerləşdirilirdi (MDƏYTA, f. 379, siy. 3, iş 10, səh. 6-7a).

Beləliklə, yuxarıdakı bəzi faktları nəzərdən keçirdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, 1920–1922-ci illərdə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münasibətlər ziddiyyətli və kəskin xarakter daşmışdır. Bu dövrdə Ermənistan iddiasında olduğu Azərbaycan torpaqlarının Moskvanın köməkliyi ilə əldə etmiş və öz ərazisini 9,3 min kv.km-dən 28 min kv-km-ə kimi genişləndirmişdir (Vse o Zakavkaze. Tiflis, 1923, səh.4).

Amerika hökuməti baş verən hadisələrdən istifadə edərək özünün bir sıra emissarları: müttəfiqlərin Ermənistana ali komissar təyin etdikləri polkovnik B.H.Haskel, onun Azərbaycan üzrə müvəkkili C.S.Rey, Bakıdakı vitse-konsul C.Randolf və b. vasitəsilə Naxçıvan bölgəsinə nüfuz etməyə girişdi.

Qafqazda nüfuz dairəsi qazanmaq uğrunda İngiltərə ilə rəqabətə girən, Şimali Azərbaycanın, xüsusilə də Naxçıvan bölgəsinin strateji mövqeyinə, yəni onun vasitəsilə bir sıra ölkələrə çıxma bilmək imkanına mühüm əhəmiyyət verən, ermənilərin bu mahalı ələ keçirmək niyyətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə edən ABŞ müxtəlif vasitə və üsullarla bölgədə möhkəmlənməyə çalışırdı. Buna görə də 1919-cu ilin ikinci yarısında ingilislərin bölgədəki mövqelərinin zəiflədiyini görən Birləşmiş Ştatlar burada daha fəal siyasət yeritməyə başladı. Paris Sülh konfransında Milli Şurasının əlilə Qafqaz mandatına yiyələnməyə cəhd göstərən ABŞ-a bu dövrdə hələlik Ermənistan üzərində mandat təklif olunmuşdu.

Haskelin 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi məktub (Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Yeni Tarix Arxivi, f. 970, siy. 1, iş 93, v. 3-4), 1919-cu il 27 sentyabr tarixli bəyanatı (MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 92, v. 7) onun bölgəyə dair planının mahiyyətini açıqlamağa imkan verir, 20 maddədən ibarət olan bu məktubda (onu Haskelin birinci layihəsi adlandırırlar) və 12 maddəlik bəyanatda (bu isə ikinci layihə hesab olunur) Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz torpaqlarını əhatə edən bitərəf zona yaradılacağı, onun Haskel tərəfindən təyin olunan Amerika qubernatoru tərəfindən idarə ediləcəyi bildirilir, bölgənin həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı məsələlərə toxunulurdu. Bax: "Tarixi keçmişimiz..." Bakı, "Azərneşr", 1995, səh. 228.

Burada ADR hökumətinin Haskelin layihələrinə münasibətini də aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə bir fikri sübut etmə-

yə çalışmışlar ki, guya ADR-in rəhbərliyi Haskelin bölgəyə dair planını qeyd-şərtsiz qəbul etmiş, oranın müsəlman əhalisinin Amerika-erməni siyasəti və qüvvələri qarşısında tək qoymuşdur. Əslində isə 1) ADR hökuməti 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı (MDƏYTA, f. 894, siy. 2, iş 102, v. 2) ilə xüsusi Naxçıvan General-Qubernatorluğunu (ona Cənub-Qərbi Azərbaycan General-Qubernatorluğu da deyilir) yaradaraq əvvəlcə Bəhram xan Naxçıvanskini, sonra isə Haşım bəyovu oraya qubernator təyin etməklə, 2) ABŞ-ın, Haskelin layihələrində ifadə olunan, planlarına və ermənilərin qəsbkarlıq cəhdlərinə qarşı apardığı siyasi-hərbi mübarizə ilə bölgənin ərazi toxunulmazlığına nail ola bildi. Xarici işlər naziri M.Cəfərovun Haskelə göndərdiyi 1919-cu il 29 sentyabr (MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 93, v.8) və 4 oktyabr (MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 92 v. 8) tarixli teleqramlarında ali komissarın təzyiq və şərtlərinə cavab olaraq hökumətin bu məsələdəki prinsipial mövqeyi bir daha göstərilir, bitərəf zona ideyasına qəti etiraz olunur, bölgənin yalnız Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Amerika General-Qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verilirdi.

Hadisələri təhlil edən, başqa bir tədqiqatçı-alim M.Əliyev isə maraqlı nəticələrə gəlir. Onun fikrincə, Naxçıvan mahalını Azərbaycandan qoparmağa çalışan Ermənistan və bölgədəki əhalinin əksəşriyyətini təşkil edən azəri türklərinin Haskelin planına olan münasibətlərinin araşdırılması da olduqca mühüm məsələdir. Ermənistanın Baş naziri A.Xatisyan Haskelə yazdığı 1919-cu il 23 oktyabr tarixli 279 sayılı məktubda bildirirdi ki, strateji, təsərrüfat-iqtisadi, ərazidə erməni əhalisinin mövcudluğu, tarixi şərait və s. mülahizələrə görə Şərur-Naxçıvan bölgəsinin Qafqazdakı İngilis Ali Komandanlığı tərəfindən Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsinə baxmayaraq həmin rayonun müvəqqəti olaraq Amerika qubernatoru vasitəsilə idarə olunmasına razıdır. "Daşnaqsütyun" partiyasının orqanı olan "Haystani Aşxatavor" qəzeti isə Haskelin guya Azərbaycanın tələsinə düşdüyünü, onun təkliflərinin Ermənistanın mənafeələrinə, ilk növbədə isə "ərazi bütövlüyünə" toxunduğunu yazırdı ("Azərbaycan" qəzeti, 1 oktyabr, 1919-cu il, №-209).

Diyarın azərbaycanlı əhalisi qətiyyətlə Haskelin planına qarşı çıxdı. 1919-cu il oktyabrın 1-də Rəhim xan Naxçıvanskinin mənzilində Səmədbəy Cəmilin-skinin, Xəlilbəyin və Kalbalı xan Naxçıvanskinin Haskelin nümayəndəsi general Robenzonla birgə müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Şərur və Naxçıvan əra-

zisində Amerika General-Qubernatorluğu yaradılması məsələsi müzakirə edildi, 12 maddədən ibarət cavab yazılı surətdə Robenzona təqdim olundu ("Azərbaycan" qəzeti, 14 noyabr 1919-cu il, №-246). Həmin sənəddə bölgənin Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğu, həmin rayonların ADR-in qanunları ilə azərbaycanlılar tərəfindən idarə edildiyi, bu torpaqların xalqın idarəsinə zidd olaraq kiminsə vasitəsilə ermənilərə verilməsinin qeyri-mümkünlüyü, Amerikanın burada öz general-qubernatorunu yox, nümayəndəsini saxlamağa razılıq və s. bildirilirdi.

Əvvəlcə şəraiti düzgün qiymətləndirə bilməyən C.Rey 1919-cu il noyabrın 16-da Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının məktubunda bölgənin müttəfiqləri idarəçiliyində qaldığı və ABŞ ordusunun mühəndisi, polkovnik Edmond D.Dellinin isə oraya qubernator təyin olunduğunu bəyan etdi. Lakin oktyabrın 24-də Naxçıvana gələn və səhərişi gün yerli əhali ilə görüşən C.Rey xalqın güclü müqaviməti nəticəsində öz mövqeyini dəyişərək Dellinin burada Amerikanın qubernatoru yox, nümayəndəsi kimi saxlandığını bildirdi. Bir az sonra Delli, onun ardınca isə 1920-ci ilin yanvarında bütün amerikalı zabitlər Naxçıvanı tərk etdilər (MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 65, v. 121).

1918-ci ildə Qafqazda yaranmış gərgin siyasi-hərbi vəziyyətdən istifadə edən ermənilər Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və s. bölgələrinə ərazi iddiaları sürərək onların ələ keçirilməsinə girişdilər. Qərb dövlətləri və Rusiyanın müəyyən qüvvələri tərəfindən müdafiə olunan erməni-daşnaq silahlı dəstələri Azərbaycanın müxtəlif yerlərində saysız-hesabsız qırğınlar, talanlar və s. törətdilər. Bölgələr ətrafındakı erməni-azərbaycanlı münacişəsi daha da genişlənərək iki dövlət arasında müharibəyə çevrildi.

Bu müharibənin gedişində – 1919-cu il noyabrın 23-də amerikalıların vasitəsilə Azərbaycanla Ermənistan arasında saziş imzalandı. Sazişi Azərbaycan tərəfdən hökumətin başçısı N.Yusifbəyli, Ermənistan tərəfdən Nazirlər Şurasının sədri A.Xatisyan, habelə təminatçı sifətilə ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri R.Gekeçkori imzaladılar. Beş maddədən ibarət olan bu sazişdə (Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Yeni Tarix Arxivi, f. 970, siy. 1, iş 190, v. 9) aşağıdakı şərtlər razılaşdırılmışdı:

1. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri hazırda baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silahın gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürlər.

2. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərətək üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar.

3. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri sərhədlər haqqında məsələlər də daxil olmaqla bütün mübahisəli məsələləri dinc sazişlər yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc saziş əldə etmək qeyri-mümkün olduğu halda, hər iki hökumət üçüncü, hakim sifətilə bitərəf şəxs seçməyi və onun qərarlarını məcburi qəbul etməyi razılaşdırırlar. Hazırkı dövrdə belə bir bitərəf şəxs kimi polkovnik Rey tanınır.

4. Erməni-azərbaycanlı konfransını 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda açmaq qərara alınır.

5. Bu saziş imzalandığı gündən həqiqi sayılır və respublikaların parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduğu vaxtdan isə qüvvəyə minir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu saziş müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Çünki o qarşıdakı erməni-azərbaycanlı konfransına qədər qüvvədə idi və iki dövlət arasındakı mübahisəli məsələlərin bütün kompleksini yalnız bu konfrans həll etməli idi.

Bu müvəqqəti sazişin nəticələrinə gəldikdə isə o, Azərbaycan tərəfi üçün heç də faydalı olmadı, əksinə, onun siyasi-hərbi mənafe və mövqələrinə xələl gətirdi. Belə ki, əvvələn, bu saziş öz məzmunu etibarını ilə mövcud vəziyyətdə elə bir ciddi dəyişiklik yaratmadı. O, mübahisəli ərazi məsələlərini də həll etmədi və iki respublika arasındakı ixtilafın gələcək həlli üçün dəqiq və aydın prinsiplər müəyyənləşdirə bilmədi.

İkincisi və ən əsası isə, Azərbaycan hökuməti bu müvəqqəti sazişə inanaraq və aldanaraq tezliklə öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı. Bundan dərhal istifadə edən Ermənistan isə həmin sazişin mürəkkəbi qurumamış onu pozaraq öz nizami qoşun hissələrini Zəngəzura yeritdi. Erməni hərbi qüvvələri tərəfindən Zəngəzurun və Dərələyəz mahalının dinc müsəlman əhalisinə divan tutuldu. Zəngəzur qəza rəisinin 24 noyabr 1919-cu il, 2809 nömrəli məlumatında ("Azərbaycan" qəzeti, 30 noyabr 1919-cu il, № 260), ADR Xarici İşlər Nazirliyinin Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi 29 noyabr 1919-cu il tarixli notada (MDƏYTA, f.970, siy. 1, iş 190, v. 18), Qarabağın general-qubernatoru X.Sultanovun Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə göndərdiyi teleqramda ("Azərbaycan" qəzeti, 3 dekabr 1919-cu il, № 262) və N. Yusifbəylinin

ali komissar Haskelə, Britaniyanın baş komissarı Uordropa teleqramında ("Azərbaycan" qəzeti, 16 dekabr, 1919-cu il № 272) qeyd olunurdu ki, Ermənistan hökuməti müvəqqəti sazişi pozaraq öz hərbi hissələrini Zəngəzura yeritmişdir və onlar altı kəndi dağıtmış, iyirmidən çox kəndi mühasirəyə almış, mindən çox azərbaycanlıyı öldürmüşlər və s. Sözləşmə qeyd edək ki, baş nazir ona göndərdiyi teleqrama cavabında ermənilərin törətdikləri qırğınları danaraq bildirdi ki, Ermənistan heç vaxt Zəngəzur və Naxçıvan rayonlarında nizami qoşun hissələrinə malik olmamış, həmin yerlərə silahlı dəstələr göndərməmişdir və sazişə əməl edir ("Azərbaycan" qəzeti, 18 dekabr, 1919-cu il, № 274).

Göründüyü kimi, Azərbaycan hökuməti bu müvəqqəti sazişə arxayın olaraq öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxarmaqla çox ciddi səhvə yol verdi. Nəticədə isə xeyli azəri türkünün daşnaqlar tərəfindən məhv edilməsi ilə bərabər, Ermənistan Zəngəzur torpaqlarının bir hissəsini işğal edərək orada möhkəmləndi. Bu isə, fikrimizcə, sonralar Zəngəzurun bir hissəsinin Azərbaycanın kommunist daşnaq hökuməti tərəfindən rəsmi surətdə Ermənistana verilməsində öz mənfi rolunu oynadı.

Üçüncü, 1919-cu ilin dekabr ayında keçirilən erməni-azərbaycanlı konfransının uğursuzluğu, amerikalıların 1920-ci ilin əvvəlində regionu tərk etmələri və s. də Azərbaycanın həmin sazişə bəslədiyi ümidlərin boşa çıxmasına təsir göstərdi.

1919-cu ildə Azərbaycanla Ermənistan arasında imzalanan saziş ikinci tərəfin diplomatik oyunu olduğundan nəinki regionda sülhü və əmin-amanlığı təmin edə bilmədi, əksinə, iki dövlət arasında siyasi ziddiyyətlər və hərbi münaqişə daha da dərinləşdi.

Naxçıvana dair erməni planları bütün XX əsrə ahatə edir. Ramkavar və Daşnaqsütyun partiyalarının rəsmi sənədlərində bədnam "Böyük Ermənistan" dövlətinin nəzəri sərhədlərinə Naxçıvan da daxil edilmiş, erməni xadimlərinin çıxışlarında Naxçıvanla bağlı xüsusi qəsbkarlıq planları açıq vurğulanmışdır. Bütün bunlar sübut edir ki, ermənilərin təcavüzkar planları yalnız Dağlıq Qarabağla məhdudlaşmır.

Bu baxımdan 1905-1907-ci illərdə və 1918–1920-ci illərdə Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində baş vermiş soyqırımının öyrənilməsi böyük elmi-əməli və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvana qarşı erməni iddialarının bəhs olunan tari-

xi dövrdə ermənilərin törətdiyi qanlı cinayətlərin araşdırılması, həmin hadisələrin Naxçıvanın tarixində buraxdığı izlərin qiymətləndirilməsi də mühüm tələyüklü məsələlərdəndir.

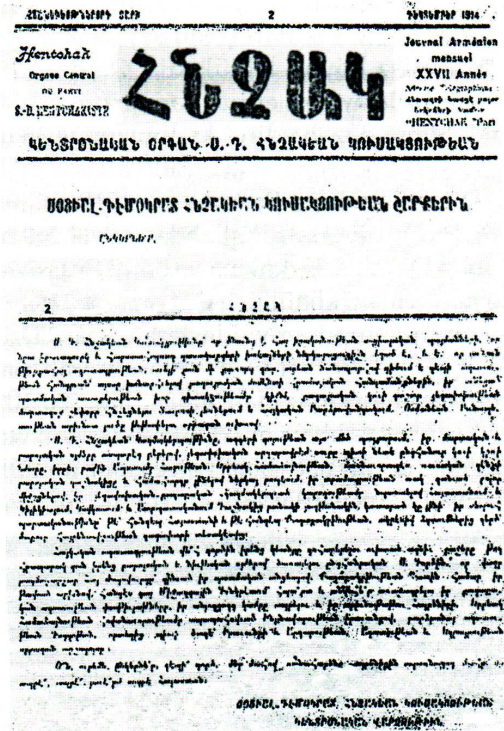
Müəyyən edilən tarixi mərhələdə erməni-azərbaycanlı münasibətləri, onun formalaşması, xarakteri, ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdikləri soyqırımının ilkin mərhələləri tədqiqatın obyektini kimi müəyyən edilmişdir. Torpaqlarımıza qarşı erməni təcavüzünün müasir dövrdə də davam etməsi ermənilərin qəsbkarlıq planlarında başlıca yerlərdən birini tutması tədqiqatın obyektinin seçilməsində əsas götürülmüşdür.

Bir sıra rus qafqazşünaslarının XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri üçün bölgənin tarixi demoqrafiyası barədə məlumatları ermənilərin Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana köçürülməsi və onların milli münasibətlərin subyektinə çevrilməsi prosesinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir. V.İ.Veliçko, İ.N.Kanadpev, İ.Q.Çavçavadze kimi dövrün tanınmış ziyalıların əsərləri, habelə bəzi məqalə və nəşrlər Qafqaz xalqlarının həyatına dair maraqlı mənbələr olmaqla, milli münasibətlərin ziddiyyətli cəhətlərinin kökünün araşdırılmasına imkan verir.

Son illərdə azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımına dair tədqiqatlar artmışdır. Bəzi elmi araşdırmalarda Naxçıvanla bağlı soyqırımı probleminin müəyyən cəhətlərinə toxunulsa da, bölgədəki qırğınlarda erməni terrorçu təşkilatlarının fəaliyyəti, xarici dövlətlərin yürütdükləri siyasətin mahiyyəti və nəticələri, bölgə əhalisinin düşməyə qarşı mübarizəsi, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunması uğrunda diplomatik mübarizə və s. aspektləri kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Qarabağ münaqişəsi ölkə ictimaiyyətini öz uzaq və yaxın keçmişinin Qarabağla bağlı tarixinə nəzər salmağa, tədqiqatçılarımızı tariximizin açılmamış səhifələrini araşdırmağa sövq etdi. Ərsəyə gələn bir sıra nəşrlər torpaqlarımıza qarşı əsassız iddiaların üzərindəki pərdələri götürdü. Aydınlaşdırıldı ki, uzun illər bir çox erməni "tarixçiləri" Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarını özlərininki kimi qələmə vermişlər. Tədqiqatçılarımızın ermənilərin azərbaycanlılara qarşı deportasiyası və soyqırımı həqiqətləri haqqındakı araşdırmalarının məhsulu olan sonrakı əsərlər problemin geniş spektrdə təhlilinin nəticəsi idi.

Tarixi Azərbaycan ərazilərinin–Zəngəzurun, Naxçıvanın, Qərbi Azərbaycanın yaxın və uzaq tarixi keçmişi, ermənilərin bu ərazilərdə törətdikləri vəhşiliklər barədə tədqiqatlar onların illərdən bəri yürütdüyü siyasətin işğalçılıq mahiyyətini və nəticələrini ortaya çıxartdı.

Son dövrlərdə nəşr olunan bir sıra əsərlər və məqalələr ermənilərin Naxçıvanda həyata keçirdikləri soyqırımını, Naxçıvan əhalisinin düşməne qarşı inadkar mübarizəsi, ermənilərə havadar çıxan qüvvələrin fəaliyyəti, bölgədə mövcud olmuş idarəçilik qurumları, Türkiyənin bölgənin müdafiəsinə göstərdiyi kömək, beynəlxalq müqavilələrdə Naxçıvan məsələsi və problemin bu kimi ayrı-ayrı aspektlərini əhatə edir.

Xüsusən, bizim tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı araşdırma aparmış azərbaycanlı tədqiqatçılar ermənilərin bilavasitə Naxçıvan bölgəsindəki cinayətkar

Suriyada, Livanda nəşr olunan erməni qəzetləri 1918-ci il Şamaxı hadisələrini həvəslə çap edirdilər

fəaliyyətlərinə dair Türkiyədə keçirilən beynəlxalq tarix simpoziumlarında çıxışlar etmiş və bu ölkədə mövzuya aid nəşr olunmuş toplularda məqalələr nəşr etdirmişlər.

Türkiyədə, XIX əsərin ikinci yarısında erməni xəyanətinin ağrısını yaşayan bir ölkə kimi, saxta erməni iddialarına qarşı onlarca kitab nəşr olunmuşdur. Lozanna sülh müqaviləsi danışıqlarında (1922) türk nümayəndə heyətinin üzvü olmuş E.Urasın əsas erməni qaynaqlarını təhlil edərək yazdığı kitab son dərəcə dəyərli və bu mövzuya müraciət edən tədqiqatçıların istisnasız olaraq yararlandığı fundamental bir əsərdir.

İ.E.Atnur öz ölkəsinin, ABŞ, İngiltərə və s. qərb ölkələrinin, həmçinin Azərbaycanın arxivlərində əldə etdiyi materiallar əsasında bilavasitə Naxçıvanla bağlı çox qiymətli monoqrafiya yazmışdır. Lakin əsər bir sıra hallarda dolaşmaq, biri-birini təqzib edən, həqiqətə uyğun gəlməyən fikirlərlə də yadda qalır və tənqidi münasibət tələb edir.

Naxçıvan bölgəsində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında milli münasibətlərin xarakterinin, ziddiyyətli cəhətlərinin, 1905–1907-ci illərdə və 1918–1920-ci illərdə Naxçıvanda ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımının səbəb və nəticələrinin müəyyən edilməsidir.

- Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülməsindən sonra ermənilərin Türkiyə və İran ərazilərindən Naxçıvan bölgəsinə köçürülməsi nəticəsində etnik tərkibdə və demokratik vəziyyətdə baş verən dəyişiklikləri izləmək;

- ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi prosesini bölgədə milli münasibətlərin formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirmək;

- ermənilərin Naxçıvan bölgəsinə qarşı ərazi iddialarını, onların burada törətdikləri qırğınların miqyasını müəyyən etmək və öyrənmək;

- 1905–1907-ci illərdə ermənilərin bölgədə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri qanlı qırğınların mahiyyətinin, səbəb və nəticə əlaqələrinin xarakteristikasını vermək;

- 1918–1920-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan bölgəsi əhalisinə qarşı genişmiqyaslı təcavüzünün və bölgədə həyata keçirdikləri soyqırımı siyasətinin bölgənin tarixində və əhalisinin sonrakı taleyində buraxdığı izləri aşkar etmək;

- Naxçıvan bölgəsi əhalisinin erməni təcavüzünə qarşı müqavimət hərəkatının əhəmiyyətini və bölgənin Azərbaycana bağlılığının təmin edilməsi uğrunda mübarizəsini öyrənmək. Sənəd və materialların bir hissəsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin (AR MDA) 894, 896, 970 və digər fondlarından əldə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Dövlət Arxivinin (AR SPİHDA) 276 və 277-ci fondlarından əldə edilən sənəd və materiallar da mövzunun tədqiqi üçün əhəmiyyətlidir. Lakin 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqələri çox zəif olduğundan bu arxivlərdəki materiallar, xüsusən soyqırımının öyrənilməsi baxımından əsasən ümumi xarakterlidir.

Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivindəki (NMRDA) xeyli sənəd və materiallar problemin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. NMR DA-nın, xüsusən 314 saylı fondu tədqiqatın əsas mən-

bə bazasını təşkil etmişdir. İşdə istifadə olunan arxiv materiallarının bir qismi elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilmişdir.

Lakin təəssüfləndirici haldır ki, 1905–1907-ci illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınların nəticələrini əks etdirən arxiv materialları yox dərəcəsinədir.

-XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində erməni-azərbaycanlı münasibətləri ilk dəfə olaraq dissertasiya işi səviyyəsində araşdırılmış, daşnaqların bölgənin əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin mahiyyəti və nəticələri müəyyən edilmişdir;

- Naxçıvan bölgəsi əhalisinin XX əsrin ilk 20 ilindəki qırğınlardan əvvəl və sonrakı etnik tərkibi və demokratik durumu müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmiş, milli münasibətlərin xarakteri öyrənilmişdir;

- 1905–1907-ci illər soyqırımı zamanı çarizmin təhrikçi siyasətinin motivləri, soyqırımının hər iki mərhələsində erməni terrorçu təşkilatlarının qırğınlarda iştirakı faktları aydınlaşdırılmışdır;

- ayrı-ayrı dövlətlərin bölgədəki maraqlı və həmin maraqları ermənilərin siyasətində reallaşdırmaq planları müəyyənləşdirilmişdir;

- 1918–1920-ci illərin soyqırımı zamanı bölgədəki ermənilərin Naxçıvanı işğal etmək cəhdləri, onların azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınların ağır nəticələri aşkar olunmuşdur;

- Naxçıvan bölgəsində ictimai-siyasi durumu ağırlaşdıran daxili səbəblər, bölgə əhalisinin Azərbaycandan ayrı düşməmək uğrunda gərgin və inadlı mübarizəsi öyrənilmişdir.

Məlumdur ki, XVIII əsrin birinci rübündə rus çarı I Pyotrün dövründən başlayaraq Rusiyanın Cənubi Qafqaza hərbi ekspansiyasının əsası qoyulmuş və bu zamandan ermənilər rusların köməyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” qurmaq planlarını reallaşdırmağa çalışmışlar. Lakin ilk dövrlərdə bölgəmizdə ermənilərin bir xalq kimi mövcud olmaması faktı bu planın həyata keçirilməsinə əngəl olmuşdur. Elə bu səbəbdən Rusiyaya özlərinin ən yaxın himayədarı kimi baxan ermənilər tarixi şərait yaranan kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmaq fürsətindən istifadə etməyə çalışırdılar.

Ermənilərin, bütövlüklə Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da bir etnik qrup şəklində mövcudluğu faktı XIX əsrdə baş vermiş köçlər hesabına yaranmışdır. Əslində nə XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda ermənilərlə kompakt

məskunlaşmış ərazi, nə də burada 1918-ci ilədək erməni dövlətçiliyi olub. I Pyotrun dövründə başlayan erməni köçürülmələri 1826–1828-ci illər Rusiya–İran və 1828–1829-cu illər Rusiya–Türkiyə müharibələrindən sonra genişləndi. Azərbaycanda hələ əvvəlki əsrdə əsas qoyulan xristianlaşdırılma siyasətinin uğurunu təmin etmək üçün 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək İrəvandan köçürülən 8249 erməni ailəsinin 6949-u İrəvan və Naxçıvanda 1300-ü isə Qarabağ və Zəngəzurda yerləşdirilmişdi. 1828–1832-ci illər siyahıya alınmasının nəticələrinə əsasən İrəvan vilayətində olan 1111 yaşayış məskənindən cəmi 62 kənddə kütləvi köçürmədən əvvəl ermənilər yaşayırdılar. Bu kəndlərdən yalnız 14-nün adı erməni mənşəli olmuşdur. İ.Şopen Naxçıvan və Ordubad mahallarında 231 kəndin adını qeyd edir ki, bunların da yalnız 12-də ermənilər köçürülmələrdən əvvəl yaşayırmışlar.

1. İlk köçürülmələrdə Naxçıvana 13 min nəfərədək erməni gətirildikdən sonra 1832-ci ildə əyalətdə əhalinin ümumi sayı 45086 nəfərə çatmışdır ki, bundan da 28791 nəfəri və ya 64 faizi azərbaycanlı, 16295 nəfəri və ya 36 faizi ermənilər idi. Köçürülmələrdən əvvəl Naxçıvanda əhalinin 29440 nəfəri (92 faizi) azərbaycanlılar olmuşdur. Naxçıvan əyalətinə təkcə 1828-ci ildə 2551 erməni (12755 nəfər) köçürülmüşdü. Bunlardan 416 ailə Naxçıvan şəhərində, 1869 ailə Naxçıvan, 266 ailə isə Ordubad dairəsində yerləşdirilmişdi.

2. Demək olar ki, bütün XIX əsr boyu davam edən köçürmələrdən sonra 1897-ci ildə əyalətdə yaşayan 136536 nəfərdən 90397 nəfəri (66, 3 faiz) azərbaycanlı, 44604 nəfəri (32,7 faiz) erməni olmuşdur.

3. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının birlikdə əhalisi 182669 nəfər olmuşdur ki, bundan da 1152-si XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının birlikdə əhalisi 182669 nəfər olmuşdur ki, bundan da 115258 nəfəri (63,1 faiz) azərbaycanlılar, 67121 nəfəri (36,7 faiz) isə ermənilər idi. Naxçıvan qəzasında 104398 nəfərdən 59060-ı (56,6 faiz) azərbaycanlı, 44438-i (42,6 faiz) erməni, Şərur-Dərələyəz qəzasında 78271 nəfərdən 54242-si (69,3 faiz) azərbaycanlı, 22693 nəfəri (29 faiz) erməni idi.

Əldə edilən məlumatlar azərbaycanlılara qarşı soyqırımın hər iki mərhələsindən əvvəl bütün qəzalarda olduğu kimi, Naxçıvanda da əhalinin böyük çoxluğunun azərbaycanlılara mənsub olduğunu göstərir. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi barədə verilən məlumatların təhlili aydın şəkildə göstərir ki,

onların burada məskunlaşdırılması prosesi uzaq hədəflərə, uzunmüddətli planlara hesablanmış siyasətin tərkib hissəsi olmuş, Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda çarizmin mənafeyinə uyğun milli münasibətlərin formalaşması zəminini hazırlamışdı.

“Erməni məsələsi”nin yaranma və inkişaf etmə xüsusiyyətləri, xarakteri, beynəlxalq münasibətlərdəki yeri nəzərə alınaraq XIX əsrdə erməni hərəkatı hələlik tam öyrənilməyib. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ermənilərin terrorçuluq fəaliyyəti az araşdırılmışdır. Qnçaq (1887) və daşnaqsütyun (1890) partiyaları 1905–1907-ci illər soyqırımında əlbir hərəkət etmişlər. Daha geniş və mürəkkəb struktura malik olan, erməni hərəkatında liderliyi ələ keçirən Daşnaqsütyunun Naxçıvanda Mərkəzi Komitəsi mövcud olmuşdur. Elə soyqırımının bütün mərhələlərində azərbaycanlılara qarşı qırğınlarda da aparıcı mövqe daşnaqlara məxsus olmuşdur. Bəzi hallarda daşnaqlar öz iddialarına aid təbliğatları sosial-demokrat partiyasının ideyaları adı ilə aparmağa səy göstərmişdilər. 1890-cı il sentyabrın 24-də Naxçıvan Erməni Komitəsi topladığı 1700 rublla aldığı silahları Cənubi Azərbaycanın Salmas qəsəbəsinə göndərmişdi. Bu sübut edir ki, Daşnaqsütyun yarandığı ildə Naxçıvanda yaşayan ermənilər də icma kimi təşkilatlana bilmiş, azərbaycanlılara qarşı törədilməsi planlaşdırılan qanlı cinayətlərdə fəal iştirakçılığa başlamışdılar. 1908-ci ildə yaradılmış “Ramkavar” partiyası isə çox qapalı fəaliyyət göstərsə də, onun 1918–1920-ci illərdə və ötən əsrin sonundakı, o cümlədən Sumqayıt və Xocalı hadisələrində fitnəkar fəaliyyəti barədə məlumatlar vardır.

1905–1907-ci illər mərhələsi Rusiyada yeni, gərgin tarixi situasiyanın yaranması ilə səciyyələnir. Təcrübə sübut edir ki, ermənilər həmişə mürəkkəb tarixi şəraitlərdə “bulaniq suda baliq tutmaq” prinsipi ilə hərəkət etmişlər. Həmin dövrdə Azərbaycanda Rusiyanın qəsbkarlıq siyasətinin ermənilərin məkrli fəaliyyət planları ilə üst-üstə düşməsi bölgədə milli ədavətin alovlanması ilə nəticələndi. Bu zaman əlində olan ermənilər özlərinin “Böyük Ermənistan” planlarını reallaşdırmağa çalışdılar.

Azərbaycanlıların “etibarsız xalq” hesab edilməsi, bölgənin siyasi cəhətdən mütəhərrik olması, XX əsrin əvvəlində Bakının “barıt çəlləyi”nə bənzəyən inqilabi mühitin yaranması, çarizmin iflasa doğru getməsi və s. bu siyasətin başlıca səbəblərindən idi. Ermənilər çarizmin bu siyasətindən lazımınca istifadə et-

dilər. V.Veliçko yazırdı: “Erməni inqilabi dərnlklərinin mövcud olduđu Fran- sa və Almaniyada Bakı neft sənayeçilərinin pulu hesabına ermənilərin xeyrinə güclü təbliğat aparılır...” Qafqazda isə canişin İ.Vorontsov – Daşkov erməniləri birbaşa himayə edirdi. M.S.Ordubadi yazır ki, dostluq-əlaqələrini kəsmiş hər iki millət bir-birinə qarşı buraxılmışdı. Çarizmin xarici və daxili siyasətində irticaçı meyillərin artmasından ən çox zərər çəkən Azərbaycan olmuşdu. Soyqırımının hər iki mərhələsində yerli ermənilər bölgədəki planlarını həyata keçirmək üçün rus çarına öz köməklərini təklif etmiş, Rusiyanın Qafqaz ordusu komandanlığı isə bu məqsədlə erməniləri müvafiq sialh-sursatla təmin etmişdi. “Böyük Ermənistan” yaratmaq planları iflasa uğradıqdan sonra Qnçaq partiyasının banilərindən olan Q.Kafyants söyləmişdi: “Tarixə nəzər salanda aydın görürsən ki, lap əvvəldən biz erməniləri təhrik edən çar mütləqiyyəti və rus patriarxlığı olmuşdur”.

Hələ 1890-cı ildən Naxçıvanda ermənilər təşkilatlanmış və silahlanma ilə məşğul olmağa başlamışdılar. M.M.Nəvvab ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qanlı cinayətləri əsrin elə ilk illərindən törətməyə başladıklarını yazır. 1905-ci ildə Bakıda başlayan qanlı hadisələr tezliklə bölgələrə, o cümlədən Naxçıvana yayıldı. 1905-ci ilin may və noyabr aylarında Naxçıvanda iki dəfə kütləvi qırğınlar törədildi. Ordubad şəhəri, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və başqa kəndlərdə erməni cinayətləri 1906–1907-ci illərdə də davam etdi, Xanlıqlar və İtqıran kəndləri tamamilə dağıdıldı. Ermənilər qırğınlara vahid rəhbərliyi təmin etmək üçün Azərbaycanın qərb bölgəsindəki daşnaq hərbi qüvvələrinə komandanlığı Bakıdakı fevral hadisələrində erməni hücumlarına rəhbərlik edən Nikol-Tumana tapşırtdılar. O, İrəvanda yerləşərək buradan öz dəstələrinə lazımi göstərişlər verirdi. 1905-ci ilin ikinci yarısında yenidən genişlənən və bu dəfə daha planlı şəkildə həyata keçirilən qırğınlara Naxçıvanda Arslan, Qarabağda Vartan, Zəngəzurda Sivaslı Murat, Əsgəranda Amazasp, Sisyanda Keri rəhbərlik etdiyi kazak dəstələri də ermənilərə yaxından kömək edirdilər.

1905–1906-cı illərdə yalnız İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımdan 10 min nəfər artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi. Digər məlumatlara əsasən, İrəvan quberniyasının 242 kəndində 65149 nəfəri türk, 5579-u kürd olmaqla cəmi 70728 müsəlmanın öldürüldüyü bildirilmişdir. 1897-ci ilə nisbətən 1907-ci il-

dən sonra Naxçıvanda azərbaycanlıların sayı 31279 nəfər (34,6 faiz) azalmışdı. Əhalinin təbii artımı da nəzərə alınarsa, Naxçıvanda azərbaycanlıların sayının təxminən 2 dəfə azaldığını söyləmək olar. Doğrudur, bəzi demoqrafik statistika sənədlərində 1910-cu ildə 1897-ci ilə nisbətən Naxçıvanda əhalinin sayının 14159 nəfər artdığı, bunun da 11455 nəfərini azərbaycanlıların təşkil etdiyi göstərilir. Bu artımın “1905-ci il hadisələrindən heç nə əldə edə bilməyən daşnaqların bütün erməniləri vahid mərkəzdə birləşdirmək və güclü dövlət yaratmaq üçün indiki Ermənistan ərazisində toplaşmaq ideyasını irəli sürmələri” ilə bağlılığı fikri diqqətə layiqdir. Eyni zamanda, azərbaycanlı əhalinin sayındakı bu çoxalma heç də təbii artımın nəticəsi olmayıb, daha çox Zəngəzurdan və İrəvandan Naxçıvana pənah gətirən qaçqınların hesabına baş vermişdi.

1918–1920-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımını da ağır məsələ kimi diqqətdə qalır. Bəhs olunan tarixi mərhələ beynəlxalq siyasi atmosferin son dərəcə gərgin olduğu bir dövr kimi səciyyələnir. Belə ki, yaxın vaxtlarda alovlanacağı aydın görünən I Dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində çarizm “erməni kartı”ndan istifadə etmək üçün onlara müraciət edərək bölgədə erməni dövlətinin yaradıcılığı barədə şirnikləndirici vədlər verdi. Lakin I Dünya müharibəsi ermənilərin ümidlərini doğrultmadı. Rusiyanın müharibəni məğlub durumda tərk etməsi, Türkiyədə M.K.Atatürkün rəhbərliyi ilə genişlənən milli azadlıq hərəkatı ermənilərin yenidən Azərbaycanda fəallaşmasına səbəb oldu. Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı təşkil olunmuş yeni qırğınlara rəvac vermək, qanlı cinayətlərə başlamağa guya məcbur olduqlarını göstərmək üçün Rusiyanın yerli idarəçilik qurumlarında təmsil olunan ermənilər “kürd-tatar” silahlı dəstələrinin qanlı və talançı yürüşləri barədə hay-küy qaldırmağa başladılar.

Xarici dövlətlərin bölgədə yürütdükləri siyasətin mahiyyəti və nəticələri, bölgə əhalisinin düşmənə qarşı mübarizəsi, Türkiyənin bölgəyə fəal yardımını, yerli idarəçilik qurumlarının fəaliyyəti, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunması uğrunda gərgin diplomatik mübarizə, azərbaycanlılara qarşı soyqırımının nəticələri, Moskva və Qars müqavilələrinin Naxçıvanın muxtariyyət statusundakı əhəmiyyəti və s. cəhətlər tədqiq olunur. 1917-ci ilin sonlarından başlanan erməni təcavüzkarlığı 1918-ci ildə genişlənir. Lakin naxçıvanlıların davamlı xahişlərindən sonra 1918-ci ilin mayında Xəlil bəyin, avqust

ayında isə K.Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk ordu hissələrinin Naxçıvana gəlişi, 1918-ci ilin noyabrında burada Araz–Türk Respublikasının yaradılması bölgənin erməni işğalı altına düşməsinin qarşısını aldı. Araz–Türk hökumətinin könüllülərdən təşkil etdiyi hərbi birləşmələr Naxçıvanın müdafiəsi uğrunda xüsusi rəşadət göstərdilər.

1919-cu ildə İngiltərə və ABŞ bölgənin erməni idarəçiliyinə verilməsi siyasətini yürüdükdülər. 1919-cu ilin may-iyul aylarında ermənilər ingilislərin köməyi ilə Naxçıvan ərazisinin bir hissəsini müvəqqəti işğal edə bildilər. Lakin Naxçıvan əhalisinin 18-dən 25-dək ermənilərə qarşı apardığı inadlı silahlı mübarizə işğalçıların bölgədən qovulması ilə nəticələndi. Ermənilərin bölgəni ələ keçirmək siyasəti iflasa uğradı. İngilislərin bölgədəki fəaliyyətlərinin nəticəsi belə oldu ki, “daşnaqlar 1918-ci ildə Qars vilayətini, İrəvan quberniyasının bir hissəsini müttəfiqlərdən alaraq Ermənistanın ərazisini 17500 ingilis kv.milinə, əhalisini 1510000 nəfərə (795 min ermənilər, 575 min müsəlmanlar, 140 min başqa millətlər) çatdırdılar. Azərbaycanla uzunmüddətli və qanlı müharibə... nəticəsində mübahisəli rayonların əhalisi 10-30 faiz azalmış, bir sıra kəndlər, sözün əsl mənasında, yerləyeksan edilmişdi”. Qərbi Azərbaycandakı işğalçı rejimin ilk baş naziri O.Kaçaznuni 1923-cü idə yazırdı: “...müsəlman rayonlarda silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq, lakin uğursuzluğa uğradıq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə, hətta silah gücünə öz hakimiyyətimizi qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik.”. Bununla belə, erməni təcavüzkarlığı ağır nəticələrə səbəb olmuşdu. Dərələyəzdə 74, Şərurda və Şahtaxtı ətrafında 76 kənd dağıdılmışdı. Cənubi Azərbaycana pənah aparan 45 mindən çox qaçqın aclıqdan və xəstəlikdən ölmüşdü. 70 min qaçqın İranda, 400 min nəfər isə Naxçıvanda və ətraf ərazilərdə evsiz-eşiksiz, açıq havada qalmışdı.

Belə bir vəziyyətdə AXC-nin bölgəyə real yardım imkanları məhdud olsa da, diplomatik müstəvidə Naxçıvanı işğaldan qorumaq uğrunda gərgin mübarizə aparılırdı. Lakin 1919-cu il noyabrın 23-də daşnaq rejimi ilə başladığı etibarsız sazişə inanaraq öz hərbi qüvvələrini Zəngəzurdan çıxaran Azərbaycan hökumətinin bu addımı Naxçıvanı böyük təhlükə qarşısında qoymuş, 1920-ci il yanvarın 6-dan 23-dək davam edən erməni hücumları vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. K.Qarabəkir paşanın tapşırığı ilə Cavid bəy fevralın 14-də kapitan Mühiddin bəyə silah və sursat göndərmişdi. Lakin bu qüvvələr ermənilərin irimiqyaslı hücumlarının

qarşısını almaq üçün yetərli deyildi. Vəziyyəti ağırlaşdıran daha bir amil Naxçıvanda S.Cəmilinski, Kalbalı xan və Xəlil bəy arasında baş verən çəkişmələr idi.

Türkiyə mənbələri 1919–1920-ci illərdə Naxçıvanda ermənilər tərəfindən 73727 nəfər azərbaycanlının ən vəhşi üsullarla öldürüldüyü barədə məlumat verirlər. Bu məlumatın səhihliyi heç bir şübhə doğurmasa da, nəzərə almaq lazımdır ki, 1917–1918-ci illərdə törədilmiş qırğınların nəticələri bu rəqəmə daxil edilməmişdir. Buna görə də 1918–1920-ci illərdə Naxçıvanda ermənilərin həyata keçirdikləri soyqırımının qurbanları göstərilən rəqəmdən əslində xeyli artıq olmuşdur. Türkiyə arxivlərində yalnız onun Naxçıvan diyarına hərbi köməyə gəlişindən sonrakı dövrdə baş vermiş erməni cinayətlərinin izi qalmışdır. 1918–1920-ci illərin soyqırımını nəticəsində Naxçıvanda azərbaycanlı əhalinin sayı 50 faizdən çox azalmışdır.

Göstərilən illərdə (1918–1920) Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında, Ordubad mahalında təkcə kənd əhalisinin sayı 52 min nəfər azalmış, 287 kənd tamamilə və ya qismən dağıdılmışdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1921-ci ildə Naxçıvan bölgəsinin əhalisi azalaraq 72182 nəfərə enmişdi. Bölgəyə ezam olunmuş Azərbaycan ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski göstərirdi ki, Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəzdə ermənilər tərəfindən azı 240 kənd xarabalığa çevrilmişdi. Bu yerlərdən qovulan 500 min nəfərdən çox əhali Azərbaycan, Naxçıvan və İrənin şəhər və kəndlərinə səpələnmişdilər. Qaçqınlar məsələsi ətrafında Naxçıvan SSR ilə Ermənistan SSR, RSFSR və bu respublikalarla Təbriz bələdiyyə rəisi, Maku xanı, Culfa gömrük rəisi arasında uzun-uzadı yazışmalar getmişdi. Nəticədə, İttifaq Soveti Qərbi Azərbaycandan olan 28 min nəfər qaçqının Naxçıvanda saxlanmasına dair qərəzli qərar qəbul etmişdi. Məlumatlar təsdiq edir ki, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da Naxçıvan regionunda qaçqınların ümumi sayı 500-600 min nəfər olmuşdur. Qaçqınlar problemi 20-ci illərin sonunadək Naxçıvan bölgəsi üçün ən ağırlı problem olaraq qaldı.

Sovet işğalından dərhal sonra rus-erməni dairələri Naxçıvan məsələsini siyasi-diplomatik müstəvinin ən aktual problemlərindən birinə çevirdilər. 1921-ci ilin əvvəllərində keçirilən rəy sorğusunda Naxçıvan bölgəsi əhalisinin 90 faizi diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi. Naxçıvanın tarixi taleyini – yəni onun Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi qalma imkanlarını 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələri reallaşdırdı. Moskva müqaviləsinin 3-cü mad-

dəsi Naxçıvanın ərazi statusunun təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunması və möhkəmləndirilməsi, onun muxtriyət statusunun dönməz xarakterinin təsbit edilməsində oktyabrın 13-də imzalanmış Qars müqaviləsinin daha böyük əhəmiyyəti oldu. Qars müqaviləsinin Rusiyanın iştirakı ilə Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən imzalanması onun beynəlxalq müqavilə statusunu möhkəmləndirirdi. “Azərbaycan SSR Mərkəzi İnqilab Komitəsinin 1924-cü il 9 fevral tarixli Dekreti ilə Naxçıvan muxtar diyarının Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi təsdiq edildi. Bu, Azərbaycan xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyət idi”.

Bununla belə, sovet hakimiyyətinin sonrakı illərində Naxçıvanın ərazisinə təcavüz halları oldu. 1929-cu il fevralın 28-də Güney Qafqaz Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Moskva və Qars beynəlxalq müqaviləsinin şərtlərinə məhəl qoyulmadan və bu müqaviləni imzalayan dövlətlərlə razılaşdırılmadan Naxçıvana məxsus 657 km² ərazi Ermənistan SSR-in tərkibinə verildi. 1988-ci ildən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına təcavüzünün yeni mərhələsində Naxçıvan ərazisi yenidən itkilərə məruz qaldı, 1990-cı ilin əvvəlində Kərki kəndi işğal edildi.

Erməni quldur dəstəsinin başçısı Andranik Ozonyanın başçılığı ilə bölgədəki vəhşiliklərini unutmaq mümkün deyil. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şərqi Anadoluda qanlı cinayətlər törədən bu erməni cəlladının 1918-ci ilin iyun ayında Naxçıvanda basqının nəticələri son dərəcə acınacaqlı olmuşdu. Təkcə Gilançay və Əlincəçay hövzələrində 80-dən çox kənd viran qoyulmuş, əhəlinin böyük qismi isə qətlə yetirilmişdi. Ərəzin, Camaldın, Yaycı, Dizə kəndləri, Ordubad mahalının Aşağı Aza, Sabir Dizə, Baş Dizə, Düynün, Vənənd, Dəstə və s. kəndləri dağıdılıb, viran qoyulmuş, dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutulmuşdu. Təkcə Yaycı kəndində 2000–2500, Ordubadda 2300 azərbaycanlı quldurlar tərəfindən qətlə yetirilmişdi. 1918-ci il iyulun 17-də Nehrəm kəndinə hücum edən Andranik burada məğlubiyyətə uğramış və itki verməklə geri çəkilmişdi. Bundan sonra türk ordusunun köməyi ilə Kalbalı xanın başçılığı altında olan yerli könüllülərin silahlı dəstələri Andranikin quldur dəstəsini bölgədən qovdular. Naxçıvandan Gorus istiqmətində Zəngəzura daxil olan erməni qulduru burada da öz qanlı cinayətlərini davam etdirmişdi.

Təbii ki, naxçıvanlıların öz diyarlarını mərdliklə qoruduqları bir vaxtda cə-

mi 6-8 min nəfərlik silahlı quldur dəstəsi olan Andranikin Naxçıvanda böyük vəhşiliklər törədə bilməsinə zəmin yaradan amillər mövcud idi. Onun "qarşısı alınmazlıq" mifini yaradan, vəhşiliyinin miqyasını artıran, onun öz qanlı əməllərini həyata keçirməsinə şərait yaradan əsas amil bölgədəki vəziyyət idi.

Qeyd: Gerasim Xanzadyan Şamaxıya gəlməmişdən öncə, Stepan Şaumyanın şəxsi katiblərindən biri idi. O, Stepan Lalayanın verdiyi sərəncamı icra edir. Çuxuryurdda tanınmış ziyalı ailəsinin öldürülməsini təmin edir.

1. Əlimərdan Cəfərov (ata)
2. Gülnisə Cəfərova (ana)
3. Solmaz Cəfərova (qızı)
4. Elmira Cəfərova (qızı)
5. Gülübəyim Cəfərova (qızı)
6. Gülübəyim Cəfərova (gəlini)
7. Məhəmməd Cəfərov (oğlu)
8. Qadir Cəfərov (nəvəsi)
9. Eyni Cəfərov (qardaşı)
10. Mahmud Cəfərov (nəvəsi)

Gerasim Babayeviç Xanzadyan bu hadisələrdən sonra, öldürülür. Onun meyiti müəmmalı şəkildə yoxa çıxır.

Hümbətova Sənəm Molla Axund qızı. (Saritorpaq kəndi). Bu xanımı ermənilər kəndin tən ortasında boğazından asdılar. İki gün Sənəm xanımın meyiti kəndin girəcəyindəki ağacdən asılı vəziyyətdə qalıb. 25 yaşı vardı.

Qasımbəyova Zərnişan Baba qızı. Ermənilər əllərinə, ayaqlarına mıx çalıblar. Qəddarlıqla onu öldürüblər. Zərnişan xanım Şirvanda və Bakıda tanınmış ziyalılardan olan Baba kişinin sonbeşiyi idi. 22 yaşı vardı (Çuxanlı kəndi).

Bundan sonra Stepan Lalayanın adlarını çəkdiyimiz bu üç kənd istiqamətində təyin olunmuş köməkçisi Edison Zöhrabyanın göstərişilə Naburda 9, Cəyirlidəsə 14 nəfər qadın sorğusuz-sualsız güllələndi. Qeyd olunur ki, ermənilər bu qadınları öz həyətlərində, uşaqlarının və valideynlərinin gözləri qarşısında güllələyiblər.

Şamaxının Bəklə, Nabur, Cəyirli yaşayış məntəqələrində ancaq qızların və hamilə qadınların öldürülməsi məsələsi 1918–1920-ci illər mətbuatında “ermənilərin qəhrəmanlıq simvolu kimi” təsvir olunur. Bu, xüsusən Stepan Lalayanla bağlı materiallarda daha geniş verilir. **Şamaxıda 1918-ci ildə Stepan Lalayan şəhərin mərkəzində müəllim Əbdüləzim Qafar oğlu Əzizovun həyatında öz əsgərlərinə belə bir təlim vermişdi: “...Hamilə qadınları... qızları, öldürün. Onlara aman verməyin. Çünki vaxt gələcək bizim uşaqlar onların doğub-törətdikləri ilə vuruşmalı olacaq.”**

Bəklə kəndində ermənilər 16 nəfər hamilə qadını süngüdən keçirib. Onların beş nəfəri Bəklədə tanınmış nəsillərdən olub və daha amansızcasına qətlə yetirilib.

1. Dadaşova Zübeydə Abbasəli qızı. (Əvvəlcə döşləri kəsilib. Sonra süngüyə keçirilib. Zübeydə xanım o vaxt Şamaxıda ilk elm-təhsil proqramı hazırlayan Abbasəli Qəhrəmanovun nəslindən idi. 21 yaşı var idi).

2. Əmirova Hicran Bayram qızı. (Əvvəlcə erməni əsgərləri tərəfindən zəncirlə döyüldü. Başına dəyən zərbədən keçindi. Ermənilər güllə ilə onun qarnına bir neçə dəfə atəş açdılar. 24 yaşı vardı).

3. Həsənova Kübra Alməmməd qızı. (Atın quyruğuna bağlayıb, sürüdülər. Nəticədə bədəni daşlara, tikanlı kol-kosa dəyərək, parça-parça oldu. 22 yaşı var idi).

Araşdırma materiallarına görə, Şamaxı qəzasında günahsız insanları qətlə yetirən Stepan Lalayanın terrorçu dəstəsi ölənləri və ölümcül olanları qazılmış quyulara doldururdular. Şamaxıda belə “ölüm quyuları”nın sayı səkkizə çatmışdı. “Ənzəli qovluğu”nda həmin quyularla bağlı insanı sarsıdan materiallar var.

1918-ci İL. SOYQIRIMIN ANATOMİYASI

Bakıdakı mart hadisələri vətəndaş müharibəsi idi.

Bəs bundan sonra daşnaqlar - Əmirov və Stepan Lalayevin

Şamaxıdakı vəhşiliklərini necə adlandırmaq?

*Müsəlman qadınları zorlayıb, sonra da uşaqları ilə birlikdə
məscidə doldurub diri-diri yandırmış alçaq Lalayevin Şamaxıdakı
bu hərəkətini də vətəndaş müharibəsi adlandırmaq olarmı?*

(N.Nərimanov. Əsərləri. 2-ci cild.s.188)

1917-ci il dekabr. Bu dövrdən başlayaraq erməni silahlı dəstələri Cavanşir qəzasının (Dəmirilər, İmarə, Qərvənd, Çarıqdar, Umudlu, Qaralar, Şirxavənd, Sirxavənd, Bruc, Əli-Ağalı, Xaçın-Dorbatlı, Çırxanlı, Hacı Qərvənd) kəndlərinə hücumlar edir, əhalini Ermənistanı tabe olmağa məcbur edir, özləri üçün azərbaycanlılardan müxtəlif vergilər toplayırdılar. Azərbaycanlıların mal-qarasının oğurlanması bu vaxtdan sonra müntəzəm hal alır.

Dekabr. Zəngəzurun Kürdlər, İrəmis Pöhrəli, Düyə kəndlərini ermənilər dağıtmışlar. İrəmis kəndində 8 adam, Pöhrəli kəndində 9 adam qətlə yetirilmişdir. Bu kəndlərə 520 min manat zərər vurulmuşdur.

1918-ci ilin qışı. Zəngəzurun Çilano və Mülkədəri kəndlərinin erməniləri Eyvazlı kəndinə hücum etmiş, kənd sakinlərinin evlərini talamış, mal-qaranı aparmış, bir nəfəri öldürmüşlər. Eyni vaxtda Dolenlar kəndinin erməni əhalisi Şıxlar kəndini talan etmiş və yandırmış, mal-qaranı aparmışlar.

17 yanvar. Naxçıvanın Əznaburd kəndinin erməniləri azərbaycanlıların üzərinə hücum edib 22 nəfəri öldürmüşlər və bununla da Naxçıvanda erməni-müsəlman davası başlanmışdır.

19 Yanvar. Ermənilər Zəngəzur qəzasının Qarakilis, Mülkədəri və Pul kəndinə hücum etmişlər. Qarakilis kəndində 49 nəfər, Mülkədəri kəndində 150 nəfər, Pul kəndində 19 nəfər qətl edilmişdir. Qarakilisə kəndinə 9 milyon manat, Pul kəndinə 160 min manat zərər dəymişdir.

8 mart. Ermənilərin Nehrəm kəndinə hücumu zamanı bir neçə azərbaycanlı öldürülmüşdür.

10 mart. Naxçıvanda bir nəfər qadın ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

13 mart. Ermənilər Naxçıvan şəhərinin Zaviya məhəlləsinə hücum etmiş və xeyli adam öldürmüşlər.

16 mart. Naxçıvanda bir nəfər qadın ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

16 mart. Naxçıvan şəhərində atışma davam etmiş, ermənilər bir nəfəri öldürmüşlər. Qaracuuq və Bəlqan kəndlərindən köməyə gələn azərbaycanlıları Qaraxanbəyli erməniləri atəşlə qarşılamiş və xeyli adamın ölümünə səbəb olmuşlar.

17-21 mart. Bakı şəhərində ermənilər azərbaycanlıları qırmağa başladılar. Ermənilərə rus əsgəri və matrosları da kömək edirdilər. Atışma, əsasən Şamaxı yolu və şəhərin mərkəzində gedirdi. Rus əsgərləri "Metropol" mehmanxanasının (Nizami Muzeyi) damından və "Qoşaqała" qapısı yaxınlığında Haşimov (Gənclər) meydanındaki mülkün damından pulemyotdan atəş açırdılar. Azərbaycanlıların evləri yandırılır və dağıdılırdı. Daşnaqlar yerləşdikləri Salyan kazarmasından azərbaycanlılar yaşayan məhəllələri top atəşinə tuturdular. Daşnaq süvari və piyadaları yürüşə başladılar Həmin günlər çoxlu azərbaycanlı öldürülmüş, mağaza və evlər qarət edilmişdi. Nikolayevski (Kommunist) küçəsində Stepan Lalayevin başçılığı ilə çoxlu adam öldürülür, mağaza və evlər qarət edilirdi. Saat 20:00-dan sonra küçələrə çıxmaq qadağan edilmişdi.

18 mart. Şərur tərəfdən bir dəstə silahlı adam Məşədi Əsgər Həməzəyevin başçılığı ilə Naxçıvana tərəf köməyə gəldikdən Qaraxanbəyli erməniləri onları atəşə tutmuş və onlar xeyli tələfat verərək geri çəkilməyə məcbur olmuşlar.

18-28-mart. Silahlanmış ermənilər Çuxuryurd malakanları ilə birlikdə Şamaxı şəhərini mühasirəyə alıb, top və pulemyotla şəhəri atəşə tuturlar. Şəhəri ələ keçirdikdən sonra, şəhərin sakinlərindən silahları yığıb onları güllələməyə başlayırlar. Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin əksəriyyəti qətlə yetirilir, minə yaxın ev, içi qadın və uşaqla dolu 2 məscid tamamilə yandırılır.

20 mart. Tatevos Əmirov 3 silahlı erməni ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyası tərəfindən "İsmailiyə"yə soxulur və oranı yandırirlar. Alov Tağıyev məktəbinin binasına keçir. Məktəbin işçiləri gülləbaran altında alovu söndürməyə müvəffəq olurlar.

21 mart. Ermənilər Naxçıvanın Xoşlu məhəlləsini ələ keçirirlər.

23 mart. Ermənilər Naxçıvan şəhərinin Zaviya və Əlixanlı məhəllələrinə hücum edib camaatı atəşə tuturlar.

29 mart. Naxçıvan şəhərində ermənilər bir azərbaycanlıyı öldürürlər.

30 mart. Ermənilər Zaviya məhəlləsini atəşə tuturlar.

31 mart. Ermənilər Əlincəçay ətrafında yerləşən Binənicar, Qızılca, Saltax, Noraşen, Xoşkəşen kəndlərinə hücum edib, əhalisinin əksəriyyətini qırıblar.

Mart-aprel. Ermənilər Şamaxı qəzasının 92 kəndini talan edir, yandırır, minlərlə kişi, qadın və uşaq öldürürlər. Rəsmi məlumatlara görə, yalnız mart ayında Şamaxı qəzasının 58 kəndində ermənilər 7 minə yaxın adam öldürürlər ki, bunlardan da 1653-ü qadın, 965-i isə uşaq idi.

Mart. Dronun başçılıq etdiyi erməni könüllü dəstələri İrəvan quberniyasında 24 Azərbaycan kəndini yerlə-yeksan etmişlər.

Mart-iyun, 1918-ci il. Ağdam-Qutqaşen yolunda Ağtala adlanan yerdə icma başçısının köməkçisi və onun yoldaşları öldürülmüşlər; ermənilər onların dərisini çıxardaraq ağacdən asmışlar. Bağır dərəsində süngü ilə deşik-deşik edilmiş azərbaycanlının meyiti tapılmışdır. Çomaqlı stansiyasının yaxınlığında ermənilər yolda 21 azərbaycanlı arabaçını öldürmüşlər, meyitlərin gözləri süngü ilə çıxarılmışdır. Ərəb kəndində də gözləri çıxarılmış 8 meyit tapılmışdır. Elə orada qana bulaşdırılmış müqəddəs kitab – Quran olmuşdur. Ağtala dərəsində 20 nəfər arabaçı müsəlman öldürülmüşdür.

Nuxa yolunda ermənilər biçindən evə qayıdan 23 müsəlman biçinçisini öldürmüşlər. Sarı Hacılı və Kürto kəndlərindən aparılmış qadınlardan birinin meyiti döşləri kəsilmiş halda tapılmışdır.

Nuxa qəzasının müsəlmanları 200 araba ərzaqla Ağdam-Hacılı yolu ilə gərdəkən, Savalan kəndi yaxınlığında böyük erməni dəstəsi onlara basqın etmiş, 60-a qədər müsəlmanı öldürüb və bütün malları oğurlamışdır. Savalan kəndi yaxınlığında "Palantökən" adlanan yerdə ermənilərin öldürdüyü 7 müsəlman ləzginin meyiti tapılmışdır, onların yarısı yolun ortasına, yarısı çaya atılmışdır, kənddən qaçmağa macal tapmamış müsəlman qadın və uşaqların boğazlarını ermənilər kəsmişlər.

Çanaqbulaq, Gardadul, Nic erməni kəndlərinin ruhaniləri öz kilsələrində müsəlmanların qətlə yetirilməsini təbliğ edirmişlər.

Müsəlmanların sülh nümayəndəliyinin birini ermənilər bildirmişlər ki, onlar barışmaq istəmirlər və buna onların böyükləri və hərbi hissələri imkan verməzlər. Çöldə 17 müsəlman arabaçı meyiti tapılmışdır. Basqın zamanı Axşam kəndində erməni əsgərləri xəncərlə 9 qadını, 10 azyaşlı uşağı öldürmüşlər. Ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən Dzaxlı kəndinin sakininin bədənində 17 süngü yarası aşkar edilmişdir. Sarı Hacılı kəndinin sakinini sahədə buğda biçərkən ermənilər süngü ilə yaralamış, qarnını bıçaqla yarmışlar.

Kürd kəndinə basqın zamanı ermənilər kənddə 67 müsəlmanı öldürmüşlər, qadınları və kiçik uşaqları bıçaqla öldürüb meyitlərini arxa atmışlar, bəzilərini isə mismarla divara vurub öldürmüşlər.

Erməni basqınları və yanğınlarından az və ya çox dərəcədə Ərəş qəzasının aşağıdakı kəndləri ziyan çəkmişdir: Qoşa qovaq, Ağcayazı, Ərəbki, Nemətabad, Xanabad, Savalan, Bəyli, Çaylı, Quştar, Dağ Qaradeyin, Sarı Hacılı, Caxlı, Şəfili, Kürd, Bayram-Gavxalı, Yeləyən, Böyük Əmili, Kiçik Əmili, Zalam, Topaq, Sabur, Molla Şıxəli və Maməyli; Nuxa qəzasında: Oriyat, İbrahimkənd, Şıxobalı, Evəkli, Fazıl, Çolaxlı, Əlixanlı, Canatlı, Çuxur-Qəbələ, Abdallı, Kor-Yengicə, Məmmədağalı, Kərimli, Yalqaş, Cimrəxanlı, Cəfərabad-Şəki, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Babaratma, Qaradağlı.

5 aprel. Ermənilər Naxçıvan şəhərinin Xoylu məhəlləsini top və pulemyotlardan atəşə tuturlar.

11 aprel. Naxçıvanın Qaraxanbəyli kəndinin erməniləri bir neçə azərbaycanlı öldürüb, 4 nəfəri də girov tutub aparıblar.

Həmin gün ermənilər başqa bir müsəlman kəndinə hücum edib 150 nəfəri öldürür, qalanlarını qaçmağa məcbur edirlər.

Naxçıvan şəhərində ermənilər tərəfindən bir azərbaycanlı öldürülüb.

15 aprel. Ermənilər Anzur kəndinə hücum edirlər.

19 aprel. Ermənilər Qaraxanbəyli kəndindən azərbaycanlılar yaşayan kəndləri atəşə tuturlar.

23 aprel. Qaraxanbəyli kəndi yaxınlığında ermənilər tərəfindən azərbaycanlılar atəşə tutulur və onlardan üç nəfər qətlə yetirilir.

24 aprel. Ermənilər Xoşlu və Nehrəmdə 2 nəfər azərbaycanlıyı öldürüb, bir nəfəri də girov aparırlar.

29 aprel. Ermənilər üçün İrəvandan 6 top, 2000 güllə göndərilir. Onlar da

1800 nəfərlik qoşun düzəldib, azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə hücum edirlər.

Aprel. Zəngəzur qəzasının Arakilis, Dəstəşrət və Zabazadur kəndlərinə ermənilər hücum edirlər. Arakilis kəndində 25 azərbaycanlı öldürülmüşdür. Bu kəndlərə 310 min manat zərər dəymişdir.

4 may. Binəniqar kəndində ermənilər bir azərbaycanlı öldürürlər.

5 may. Binəniqar və Qızılca kəndlərində ermənilər 2 azərbaycanlıni qətlə yetirirlər.

19 may. Ermənilər tərəfindən bir neçə azərbaycanlı öldürülür. Badamlı kəndi yaxınlığında ermənilər müsəlmanların 18 baş qaramalını aparıb naxırçını öldürürlər.

21 may. Ermənilər Binəniqar, Dərəzəmin və Noraşen kəndlərindən 6 kişi və bir qadını tutub girov aparırlar.

23 may. Ermənilər bir nəfər İran vətəndaşını qətlə yetirirlər.

24 may. Ermənilər azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə hücum edərək 2 nəfəri öldürmüş, 1 qadın, 3 kişini ağır yaralamış və 100-ə qədər heyvanı aparmışlar.

26 may. Naxçıvan şəhərinin kənarında iki azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir.

27 may. Qaraxanbəyli kəndinin erməniləri Naxçıvan şəhərini atəşə tuturlar.

Nehrəm və Çəşməbasar kəndlərində 6 azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir. Eyni zamanda Qızılca kəndinin sakinlərindən iki nəfər tutulub öldürülmüşdür.

May. Amzasal başda erməni qoşunu Quba qəzasında 122 kəndi dağıdır, 60 kişi, qadın və uşağı öldürür, 53 adamı yaralayrlar. Bu kəndlərin əhalisinə 58.121.059 manatlıq maddi ziyan dəyir.

Zəngəzur qəzasının Şnif kəndinə ermənilər hücum edib kəndi dağıtmış və 95 azərbaycanlıni öldürmüşlər. Kəndə 500 min manat zərər dəymişdir.

İyun, 1918-ci il. Ermənilərin Kürdəmirə basqını zamanı burada 56 ev və dükən, 127 mülk, habelə iki məscid yandırılmış, yerli imamın evi dağıdılmış, Quranın təfsiri (izahı) üzrə zəngin kitabxana məhv edilmiş, böyük sayda əhali öldürülmüş, yandırılmamış mülklər talan edilmiş və daşınması mümkün olan bütün əmlak oğurlanmışdır.

Göyçay qəzasının Cəngi (Çaylı), Qaravəlli, Qarabucaq, Mustafalı, Xəlil-Qasımbəy, Ərəb-Mehdibəy kəndləri ermənilər tərəfindən talan edilmişdir. Cəngi kəndində 5 mülk yandırılmış, bütün əmlak oğurlanmış, evlər talan edilmiş və 20 nəfər öldürülmüşdür. Öldürülənlərin burnu, qulaqları kəsilmiş, kəllə sümükləri sındırılmışdır. Qaravəlli kəndində olan bir ev və 30 qamış alaçıqın hamısı yandırılmış, iki kişi öldürülmüşdür. Qarabucaq kəndində 121 mülkdən ibarət ev və tikili yandırılmışdır. 7 kişi öldürülmüş, bütün əmlak oğurlanmışdır. Mustafalı kəndində 6 mülk yandırılmış, qalanları talan edilmiş, əmlak oğurlanmışdır. Xəlil-Qasımbəy kəndində 9 mülk yandırılmış və talan edilmiş, 7 nəfər öldürülmüş, əmlak oğurlanmışdır.

Ərəb-Mehdibəy kəndində 84 mülk yandırılmış və talan edilmiş, 83 nəfər, o cümlədən 78 kişi, 4 qadın və bir oğlan öldürülmüş, əmlak oğurlanmışdır. Bu kənddə, habelə Sultanovun malikanəsi yandırılmış və əmlakı oğurlanmışdır. Sadalı kəndində 33 mülk yandırılıb talan edilmiş və əmlak oğurlanmışdır.

4 iyun. Ermənilər azərbaycanlılardan 9 nəfər girov götürmüş, sonradan 4 nəfəri buraxaraq, 5 nəfəri saxlamışlar.

Quba şəhərində iki minə yaxın adam öldürülür.

17-31 avqust. Eçmiədzin, Sürməli, İrəvan və Yeni Bəyazid mahallarında azərbaycanlıların 50 kəndi dağıdılmışdır.

31 avqust. Azərbaycan hökumətinin 15 iyul 1918-ci il qərarına əsasən, ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri cinayətləri üzə çıxartmaq üçün sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov olmaqla Fövqəladə istintaq komissiyası yaradılır.

Avqust. Ermənilər Zəngəzurun Şəki, Yəqub, Qızılcaq, Valubi, Sisyan kəndlərinə hücum edib, onları dağıtdılar. Şəki kəndində 95 nəfər, Yəqub kəndində 28 nəfər, Qızılcaq kəndində 28 nəfər, Valubi kəndində 96 nəfər, Sisyan kəndində isə 60 nəfər öldürülmüşdür. Şəki kəndinə 16 milyon manat, Yəqub və Qızılcaq kəndlərinin hərəsinə 5 milyon manat, Valubi kəndinə 13 milyon manat, Sisyan kəndinə 800 min manat zərər dəymişdir.

Sentyabr. Andronikin dəstəsi Ordubad yaxınlığındakı Girit Meçvaz, Aşağı Vartanazur, Yuxarı Vartanazur, Tey, Kuçaıkar, Taçamir kəndlərini dağıtmış, Əlidər, Tuqut, Marzint, Nüvədi və Ernazur kəndlərini mühasirəyə almışdı.

12 sentyabr tarixli rəsmi məlumatla görə Andronikin qoşunları Rut, Dərəbas, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcaq kəndlərini, Qarakilsə, İrlik, Pəhlili, Dərə-

bas, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur kəndlərinin müsəlmanlar yaşayan hissəsini yandırır. 500 kişi, qadın və uşaq öldürüblər.

Sentyabrın sonu, Zəngəzurda Andronikin dəstəsi azərbaycanlıları kütləvi qırğına məruz qoymuş, minlərlə kənd əhlini yurd-yuvasından didərgin salmış, qadınları əsir saxlamışlar. Qırxqız, Deşgirt və başqa kəndlər tamamilə darmadağın edilmişdir.

Oktyabr-noyabr. Avetesonun başçılıq etdiyi erməni dəstəsi Lənkəran qəzasında müsəlman kəndlərini dağıdır, kəndləri qarət edir.

12 noyabr tarixli rəsmi məlumata görə Andronik İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının 9-cu sahəsində (uçastok) yaşayan müsəlmanları tərksilah edir və onlardan vergi yığmaq üçün əmr verir.

24 noyabr tarixli rəsmi məlumata görə, erməni qoşunları keçmiş Yeni Bəyazid qəzasının 9-cu sahəsindəki Toxluca kəndini bombalamışlar.

26 noyabr tarixli rəsmi məlumata görə, erməni qoşunları Mehri dərəsində yerləşən 70 evlik Lehvaz kəndini, 75 evlik Tey kəndini, 30 evlik Mülk kəndini, 10 evlik Gül kəndini, 5 evlik Bənövşənuş kəndini, 25 evlik Taqalif kəndini, 100 evlik I Vartanazur kəndini, 60 evlik II Vartanazur kəndini talan edib, 200 azərbaycanlıyı öldürüblər.

Dekabr ayının əvəlləri. Vedibasarin Qaraxaç, Qadılı, Şaqablı və başqa kəndləri (cəmi 10 kənd) erməni hərbi hissələri (Sasun və Van dəstələri) tərəfindən dağıdılmış, xeyli adam öldürülmüş, 300 qadın əsir alınmışdır.

2 dekabr. Dövtanlı kəndinin erməniləri bu kənddə yaşayan azərbaycanlıları mühasirə edərək, onların silahlarını əllərindən alıb soyublar. 3 nəfəri isə öldürmüşlər.

2 dekabr. Cəbrayıl qəzasının Aragül kəndinin silahlanmış erməniləri Xələfli, Aşiq Məlikli, Tatar və Şıxlar kəndinə hücum edərək, yandırmış, 10 evi talan edib, 6 kişi öldürüb, 2 qadını yaralamışlar.

2 dekabr. Sihallı erməni dəstələri Zəngəzurun Aşiq Məlikli kəndinə hücum edib kəndi yandırmış, evləri talan etmiş və mal-qaranı aparmışlar. Həmin gün hadisə Xələfli, Totor, Şıxlar kəndlərində də baş vermiş, talanlar olmuş, mal-qaranın bir hissəsi öldürülmüş, qalanını aparmışlar.

3 dekabr. Cəbrayıl qəzasında ermənilər Qoqa kəndini mühasirəyə alır və 10 nəfəri öldürürlər.

9 dekabr. Andronikin qoşunları Zəngəzur qəzasının 12 kəndinə hücum edir, kəndin sakinlərinin hamısını yaşıdan və cinsindən asılı olmayaraq doğrayır, 10 qadını əsir götürürlər.

11 dekabr. Şuşa yaxınlığından keçən poçt yolunda ermənilər azərbaycanlıları öldürür, soyğunçuluq edir, poçtu dağıdırlar.

19 dekabr. Andronikin qoşunları və Zəngəzur erməniləri Zəngəzur qəzasının 9-cu sahəsindəki Nüvlord kəndini mühasirəyə alıb azərbaycanlıları qırır.

Dekabr ayının axırı. Zəngəzur qəzasının Əkərək, Sirkatak və Ucanis kəndlərinin erməniləri Qaraçimən kəndinə hücum edir və 7 azərbaycanlıyı öldürürlər.

29 dekabr tarixli rəsmi məlumata görə, Zəngəzur qəzası Əsərə kəndinin erməniləri Xaştab kəndinə silahlı basqın edir, 1 adam öldürülür, ikisi yaralanır.

Zəngəzur qəzasının Ağcakənd, Arpakəndik, Tesxarab və başqa kəndlərində yaşayan ermənilər Daştağat və Firican kəndlərinə hücum edir. Atışma zamanı bir azərbaycanlı öldürülür, ikisi yaralanır.

31 dekabr. Cəbrayıl qəzasının Qarakənd kəndinin erməniləri 2 azərbaycanlıyı öldürür və Ağdam-Karyagin telefon xəttini sıradan çıxarırlar.

* * *

Beynəlxalq terrorizmə bir sıra elmi-tədqiqatlar həsr edilib. Buna baxmayaraq, çox cüzi elmi-tədqiqat işinə rast gəlmək olur ki, onlar ermənilərin türk diplomatlarına, Azərbaycana qarşı terrorçuluq hücumlarının obyektiv təhlilini versin. ABŞ-ın, dövlət siyasətinin müdafiəsi ilə məşğul olan idarənin məmuru Fred Ayklyn təbirincə, erməni terrorizmi ən dəhşətli, ən həyasız terrorçuluq hərəkatlarından biridir. Bir jurnalistin suallarına cavab verən erməni terrorçularının rəhbəri Akonyan belə demişdir: "Ermənilərin terrorçu təşkilatı çox məxfi, həm də çox ciddi təşkil olunmuş silahlı birləşmələrdən ibarətdir. Həmin birləşmələr, əsasən Orta Şərqdə və Avropada əməliyyatlar keçirirlər". Birinci Dünya müharibəsi dövründə bir milyon yarım erməninin türklər tərəfindən soyqırımına məruz qaldığını və bunun nəticəsində dədə-baba torpaqlarının əldən çıxdığını iddia edən erməni terrorçuları son on ildə 28 türk diplomatını və onların ailə üzvlərini vəhşicəsinə öldürmüşlər. Bu qətlərdən dördü ABŞ-da baş vermişdir. Bundan başqa erməni terrorçuları 34 nəfər qey-

ri-türkü öldürmüş, 300 nəfərdən çox adamı isə yaralamışlar, həmin şəxslər törədilmiş amansız qətlər vaxtı erməni terrorçularının aramsız atəşinə məruz qalmışlar.

...Erməni terrorçuları ələ keçib həbs ediləndə riyakar erməni məddahları aləmə car çəkmişlər ki, onların adam öldürməyə haqqı var və onlar buna görə təqib edilməməlidir. 1982-ci ildə Türkiyənin Los-Ancelesdəki baş konsulu Kamal Ərkanın qətlinə Xamkiq Sasunyan müqəssir hesab ediləndə ermənilər Bostonda haray-həşir salmışlar: “Xamniqin məhkəməsində baş vermiş hoqqalar ədalətin tapdanması və ermənilərin apardığı nəcib işi boğmaq cəhdindən başqa bir şey deyil...” 1983-cü ilin martında Türkiyənin Yuqoslaviyadakı səfirini iki başqa erməni qətlə yetirəndə də həmin mətbuat orqanı gur-gur guruldayırdı: “Bunu cinayət hadisəsi hesab etmək öz xalqının ədalətli işi uğrunda mübarizə aparan kimsəsiz erməni gənclərinin qarşısında sipər çəkməkdir” (Bax: “Erməni həftəlik qəzeti”, 14 yanvar 1984-cü il, səh. 1,6,7).

Afina, Beyrut, Belqrad, Bern, Brüssel, Lissabon, Madrid, Ottava, Paris, Haaqa, Vyana kimi olduqca gözəl şəhərlərdə Türkiyənin səfirlikləri erməni terrorçularının hücumuna məruz qalmışdır.

Müxtəlif hadisələrlə əlaqədar erməni terrorçuları Cenevrədəki türk konsulluğuna iki dəfə, Los-Anceles və Londonda bir dəfə qumbara atmış, Parisdə isə türk konsulluğunu ələ keçirib zəbt etmişlər.

Türkiyənin Amsterdam, Kopenhagen, Frankfurt, Cenevrə, London, Milan, Paris və Romadakı hava nəqliyyatı idarələrinə də erməni quldurları tərəfindən bombalar atılmış və xarici dövlətlərə xəbərdarlıq edilmişdir ki, türklərlə əlaqələrini kəsməsələr öz təbəələrinin arasında güdaza gedəcək adamların məsuliyyəti onların boynuna düşəcək. Bunu da nəzərə çəpdirməyə lazımdır ki, Türkiyə ilə ticarət əlaqələri saxladıqlarına görə Fransanın, İtaliyanın, İngiltərənin, ABŞ-ın İsveçin və digər ölkələrin hava nəqliyyatı idarələrinə də erməni ekstremistləri zərbələr endirmişlər.

Hətta Kanada, Fransa, İtaliya, Portuqaliya, İsveç və İsveçrə kimi xarici dövlətlər erməni terrorçularını öz qanunları çərçivəsində həbs etməyə cəhd etdiklərinə görə hədələnmişlər. Belə ki, Kanadanın Ottava şəhərində Türkiyənin ticarət işləri attaşesi Kəni Güngör ciddi yara aldıqdan sonra Erməni Məxfi Ordusunun nümayəndələri barmaqlarını silkələyərək yazırdılar: “Biz Kanadanın

hakimiyyət orqanlarına xəbərdarlıq edirik ki, vətənpərvər həmyerlilərimizin əleyhinə heç bir zor tətbiq etməsənlər və onları həbs etməyə təşəbbüs göstərməsinlər ("Nyu-York Tayms" qəzeti, 10 aprel 1982-ci il, səh.5).

...Hədə ilə dolu başqa bir yazıda həmin terrorçu təşkilatım üzvləri qeyd edirlər ki, Cenevrədəki mehmanxanada öz otaqlarına bomba qurub qoymuş iki erməni həbsdən buraxılmayınca isveçrəli diplomatlar bütün dünyada hücum məruz qalacaqlar (yenə həmin qəzet, 5 yanvar 1981-ci il, səh. 10). "Türk faşizminə kömək edən Almaniya dövlətinə cəza tədbiri kimi" azğın ermənilər Romada Lüftqanza Hava Nəqliyyatı İdarəsinə bomba atmış, hətta Vatikanı və Papanı hədələyib qorxuya salmaq istəmişlər.

...1982-ci ilin yanvar ayında erməni ekstremistləri türk tarixinin görkəmli tədqiqatçısı prof. Stenford C.Şounun dərslər apardığı sinif otağını sındıraraq dağıtmış, evinə qumbara atmış, universitetdəki kafedrasını tarmar etmiş və tez-tez ona şifahi, yazılı hədələr göndərmişlər. Nəhayət, professor türk tarixinə dair təşkil etdiyi dərsləri ləğv edib gizli fəaliyyətə keçməyə məcbur olmuşdur. Erməni ekstremistlərinin professorun başına açdığı bu oyunlara başlıca səbəb onun 1977-ci ildə yazdığı "Osmanlı İmperiyası və Müasir Türkiyənin tarixi" adlı xoşməramlı kitabı olmuşdu.

...1982-ci il avqustun 7-də erməni terrorçuları ilk dəfə türk torpağında – Ankara beynəlxalq aeroportunda doqquz sərnişini öldürüb, 72-sini yraladılar. Türk dünyasına naxələf ermənilərin dolub-daşan nifrətini həmin reydlə zamanı ələ keçirmiş terrorçu Levon Əkmekçiyanın sözləri açıq şəkildə əks etdirir: "Axı biz nə öldürmüşük ki! 1915-ci ildə türklərin erməniləri kütləvi surətdə qırmasıyla müqayisədə bu, heç nədir. Bizləri bir milyondan çox qırıb çatıblar! Sizlərdən 25-i öləndə dünya dağılmaz ki?!" ("Tayms" jurnalı, 23 avqust 1982, səh. 38)

Ermənilərin müasir terrorçuluq kampaniyasının obyektiv tənqidçisi Maykl Ü. Arlen "Ararata doğru uzanan yol" adlı kitabında yazır: "Sanki ermənilərin bir nəçə nəslinin beyninə millətçilik zəhəri yeridilib. Elə bir xüsusi zəhər ki, ermənilər nə onu tüpürüb, nə də udub canlarını qurtara bilirlər. 1918-ci il Şamaxı qətliamını isə unutmaq çətindir". (Bax: adı çəkilən kitab, Nyu-York, 1975, səh.186).

Qeyd: Baharlı kəndində diri-diri yandırılmış (tonqala atılmış) Abdullayevlər ailəsinin müsibətini isə, yəqin ki heç kim unutmaz:

1. Əhmədağa Yaqub-Soltan oğlu Abdullayev (ata)
2. Əminə Abdullayeva (arvadı)
3. Hüseyn Abdullayev (oğlu)
4. Balğa Abdullayeva (anası)
5. Qeyrətbala Abdullayev (atası)
6. Məmməd Abdullayev (oğlu)
7. Qənirə Abdullayeva (qızı)
8. Münirə Abdullayeva (qızı)
9. Bəturə Abdullayeva (gəlini)

Qaniçən Stepan Lalayanın dəstəsində qəddarlığı ilə tanınan ermən Saatsazbekovun (yanın) əmri və iştirakı ilə Zərxi kəndində başları kəsilən Səfərovlar ailəsini unutmaq olarmı?

1. Qaraxan Əyyub oğlu Səfərov (ata)
2. İbiş Səfərov (oğul)
3. Hüsniyyə Səfərova (ana)
4. Aydınğa Səfərov (oğul)
5. Əminə Səfərova (qız)
6. Yekəbəyim Səfərova (gəlin)
7. Qızılgül Səfərova (qız)
8. Qabil Səfərov (nəvə)
9. Hünər Səfərov (nəvə)
10. İltimas Səfərov (nəvə)

Araşdırma materiallarına görə, Şamaxı qəzasında Novruz bayramı günü (1918-ci il) 118 uşaq güllələndi. Bayram günü dünyaya uşaq gətirən 36 ana isə dar ağaclarına çəkildi.

AZƏRBAYCANDA ƏSL SOYQIRIMI İDİ...

(Soyqırımından sonra Almaniya təyyarəsi Salyan kazarması ərazisində yerə necə endi?..)

Araşdırma materiallarına görə, 1918-ci il iyunun 22-də Alman təyyarəsinin Bakıda, Salyan kazarması kimi tanınan ərazidə yerə enməsi, dünya mətbuatında, eləcə də Azərbaycanın yaşayış məntəqəsində geniş müzakirəyə çıxarıldı. Təyyarənin pilotu erməni mənşəli Almaniya vətəndaşı Qrant Şneyder və alman zabiti Uls Berder həbs olundular. Məlum oldu ki, bu çağırılmamış qonaqlar Almaniyanın Hərbi Kəşfiyyat İdarəsinin əməkdaşları olublar və onların gözlənilmədən sərhədlərimizi pozmaları, Bakının mərkəzində maneəsiz yerə enmələri təsadüfə olmayıb.

(Qeyd: Belə bir sərhəd pozuntusu 65 ildən sonra eyni ssenari ilə təkrarlandı. 1985-ci il iyun ayının 22-də Almaniya Hərbi Kəşfiyyatına məxsus təyyarə Moskvada, Kremlin Qızıl Meydanında yerə endi. O vaxt Sovet İttifaqı hələ dağıdılmamışdı) .

Kəşfiyyat materiallarında müəyyən olundu ki, zabit Bakıda saxlanılan alman əsirləri ilə əlaqə yaratmalı və onların qiyamını hazırlamalı idi. Almaniya Osmanlı qoşunlarından tez Bakıya yiyələnməyə can atırdı. Almanların Bakıya uçuşu və ələ keçirilməsi təsadüfi deyil. Onlar alman komandanlığı ilə Bakı Soveti arasında danışıqlar aparmaq üçün göndərilmişdilər, çünki elə bu dövrdə Moskvada almanlarla Sovet Rusiyasının rəhbərliyi arasında Bakı neftinin aqibəti barəsində danışıqlar gedirdi. Təyyarədəki zabitin əsir almanları qiyama qaldırmaq üçün göndərilməsi əsl səbəb deyildi. İyunun 24-də Almaniya Gürcüstanda yerləşdirdiyi qoşunları Azərbaycanın Qazax və Zaqatala bölgələrinin sərhədlərinə gətirdi. 3-cü ordu komandanı Vehib paşa Azərbaycan ərazisinə yeridilən istənilən qoşunun (alman hissələrinin belə) məhv edilməsi barəsində əmr verdi. Azərbaycanın şimal-qərb sərhədlərinin qorunması türk zabitlərinin komandanlıq etdiyi yerli Azərbaycan dəstələrinə tapşırıldı. İyulun 27-də

almanlar tərəfindən təhrik edilən gürcü qoşunu Qazaxın Sınıq körpü adlanan məntəqəsində görüldü.

Professor M.Süleymanovun tədqiqatlarında, eləcə də akademik N.Vəlixanlının rəhbərliyi ilə nəşr olunun (müəlliflər: Yusif Ağayev, Səbuhi Əhmədov) "1918-ci il İstiqlal yürüşü" kitabında qeyd olunur ki, Bakı Soveti Gürcüstan hökuməti ilə əlaqə saxlayaraq dəmir yolunun türk qoşunları üçün bağlanmasını xahiş etmişdi. Xahiş Gürcüstanda olan alman komandanlığının (başda komandan Kres fon Kressenşteyn olmaqla) tələbləri ilə üst-üstə düşdüyündən Gürcüstan hökuməti razılığını bildirmişdi. Nəticədə, türk qoşunları üçün sursat Batuma deyil, Qarsa, Qarakilsəyə, Dilicana və Qazaxa göndərməyə başlandı.

1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə "Müsəlman Korpusu" adı dəyişdirilərək "Xüsusi Azərbaycan Korpusu" adlandırıldı. Həmin gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması günü hesab edilir. Türk ordusunun 5-ci Qafqaz piyada firqəsi Xüsusi Azərbaycan Korpusuna tabe edildi.

1918-ci il iyunun 28-də QİO düşmən üzərinə hücumla keçməli idi, lakin kəşfiyyat vasitəsilə məlumat alan sovet komandanlığı iyunun 27-də türk-Azərbaycan qoşunlarını qabaqlamağı qərara aldı. Hücum elə təşkil olunmalı idi ki, türk-Azərbaycan qoşunları Kürün sağ sahilinə geri çəkilməyə məcbur olsun, daha sonra körpü və keçidlər ələ keçirilsin və beləliklə, Kür çayı boyunca müdafiə xətti yaradılaraq QİO-nun hücumlarının qarşısı alınsın.

İyunun 27-də səhər saat 6-da Qırmızı Ordunun üç taboru Göyçay-Qaraməryəm şosesinin şimalından hücumla keçdi. Kiçik hərbi hissələr Müsüslü istiqamətində nümayiş hücumunu keçirməyə başladılar ki, burada dayanan Azərbaycan hərbi hissələri şimala göndərilməsin. Sovet komandanlığı zənn edirdi ki, zərbəni 10-cu Qafqaz alayının sol cinahına vurur, lakin düşmən türk-Azərbaycan qoşunlarının döyüş mövqelərini bütünlüklə öyrənə bilməmişdi. Əslində 10-cu Qafqaz alayı şosədən şimalda, 13-cü piyada alayı şosə boyunca, Göyçayla Bıdır kəndi arasında mövqe tutmuş, Azərbaycan könüllü suvari və piyada hissələri Ləkiçilpaq və Qaraxzır kəndlərində yerləşmişdilər. Mühasirəyə düşməkdən ehtiyat edən bolşevik-erməni qoşunları tədricən geri çəkilməyə başladılar. Əkshücum axşam saat 18.15-dək davam etdi, nəticədə, düşmən səhər tutduğu mövqelərin hamısını itirmiş, türk-Azərbaycan hissələri Qaraməryəmin qərbinə

tam azad etmiş və şərq hissəsinə keçmişdi. Türk hərbciləri uğur qazanılmasında döyüşçü Nəhməd Səlimovun azərbaycanlı süvarilərinin böyük xidmətini qeyd edirlər.

* * *

Həqqi əfəndi tanınmış adam idi. Onun komandanlıq etdiyi könüllülər dəstəsi Ucardan Göyçaya gəldi. Göyçayın girəcəyində baş vermiş döyüşdə erməni komandiri Əmirovun dəstəsi demək olar ki, tamamilə dağıldı. Korqanovun raportuna əsasən Moskvaya məlumat göndərən S.Şaumyan yazırdı ki, zirehli avtomobillər "bəzi hissələri çətin vəziyyətdən xilas etdi, habelə arxadakı hissələrin geri çəkilməsini asanlaşdırdı". Hücuma keçən 10-cu və 13-cü alaylar düşməni Qaraməryəm kəndindən vurub çıxardılar, İncə, Ərəbmehdibəy, Padar kəndləri istiqamətində hücuma keçdilər. 13-cü alay bölgədəki erməni və rus kəndlərinin tərkisilah edilməsinə başladı.

Göyçay döyüşlərində həlak olan azərbaycanlı və türk döyüşçülərinin əksəriyyətinin qəbirləri bu gün ziyarətgaha çevrilib. Bəzi cəsədlər Göyçay şəhidliyində dəfn olunublar. Şəhid Kadır Əfəndinin qəbri (Bıgır kəndi yaxınlığındakı təpədə) indi də əhali tərəfindən ziyarətgah kimi tanınır. Maraqlıdır ki, bura ziyarətə gələn hər bir şəxs özü ilə qabda su gətirib qəbrin üstünə tökür. Bu döyüşçülərin susuzluqdan əziyyət çəkmələri xalqın yaddaşında hələ də yaşayır. Bıgır kəndindən şərqdə Türk dağı adlanan yerdə şəhid qəbri, həmçinin Mollaisqalı kəndi yaxınlığında Mustafa Çavuşun qəbri, İsmayılının Hacı Hətəmli kəndində iki şəhid qəbri əhali tərəfindən sovetlər dövründə belə qorunmuşdur.

Qaraməryəm və Göyçay ətrafında baş vermiş döyüşlər erməni terror birləşmələrinin böyük itki verərək Ağsuya tərəf sıxışdırılması ilə tamamlandı.

Araşdırma materiallarına görə, Cavad bölgəsinə nəzarət etmək Azərbaycanın cənub rayonları ilə əlaqə, Muğanın taxıl ehtiyatlarını ələ keçirmək imkanı, Kür çayının gəmilər üçün yararlı hissəsinə nəzarət demək idi.

Salyanda da ermənilər əsl vəhşiliklər törədir, Azərbaycan əhalisinə divan tuturdular. Dəstə Qarabucaq kəndinə çataraq burada gecələdi, sonra dəstənin bir hissəsi çayı keçdi. Buradan başlayaraq Kürün hər iki sahili boyunca irəliləyən dəstə gəmilərin müşayiəti ilə hərəkətini davam etdirirdi. Surra kəndinə 2 verst

qalmış dəstə Suqovuşanı nəzarətdə saxlayan minbaşı rütbəsi ilə QİO-ya qəbul edilərək könüllü dəstələrin başında Qaraməryəm döyüşündə iştirak etmiş, daha sonra Azərbaycan könüllüləri, bir türk piyada bölüyü, bir türk pulemyot taqımı (hər ikisi 10-cu Qafqaz piyada alayından), 2 rus topu və 140 azərbaycanlı süvaridən ibarət dəstə ilə Cavada göndərilmişdi. Müdafiə üçün əlverişli mövqelər seçmiş azərbaycanlı döyüşçülər 2 saat ərzində Qırmızı Ordunun irəliləməsinin qarşısını aldılar. Yerli əhalidən ibarət könüllü dəstə Niyaz Ramazanova qoşulmuşdu, lakin o qüvvələrinin əsl sayını düşməndən məharətlə gizlədərək, 60-70 nəfərlik dəstələrlə atəş açır və mövqelərini tez-tez dəyişirdi. 1918-ci il iyunun 27-də düşmən Surra kəndinə çata bilmədi.

Salyan döyüşündə QİO tərkibindən 14 nəfər həlak olmuş, 19 nəfər yaralanmışdı. Düşmənin 600 nəfər döyüşçüsü sıradan çıxarılmış, onlardan 132 nəfər öldürülmüş, qalanları isə yaralanmışdı. Salyan döyüşünün nəticəsi Bakı Sovetinin hərbi rəhbərliyi üçün ağır idi. Sovet komandanlığı gəmilərin Suqovuşanı ələ keçirəcəyini, Muğanın taxıl ehtiyatlarına nəzarət etmək üçün Kür keçidlərini tutacağını mümkün sayırdı.

Son nəticədə Almaniya Sovet Rusiyası ilə separat danışıqlara girdi. Türkiyədən gizlin aparılan bu danışıqlar Bakı neftinin Rusiyada qalmasını, Almaniyanın müəyyən faizlə ona şərikliyini nəzərdə tutan müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı. Almaniyanın Tiflisdəki baş konsulu qraf F.fon Şulenburg iyulun 4-də yazırdı: "Türklərin Bakını götürməsi ehtimalı ümumiyyətlə, şübhə doğurur, arzu olunardı ki, onlar əsaslı məğlubiyətlə üzləşsinlər". 1918-ci il avqustun 4-də gözlənilməz hadisə baş verdi: Həştərxandan gəmi ilə Bakıya bir neçə alman zabiti gəlmiş və general Denstervilin yazdığına görə, türk komandanlığının qərargahına getmək istəmişdilər. 1918-ci il iyulun 1-də Ənzəlidə gəmiyə minən ("Ənzəli qovluğu"nun materialları), həmin gün Ələtdə sahilə çıxarılan ermənipərəst rus generalı Biçeraxov artıq iyulun 2-də cəbhə bölgəsində idi. Vəziyyətlə tanış olduqdan sonra o, əlavə olaraq 2 min nəfərin göndərilməsini istədi, fəvqəladə tədbirlərlə S.Şaumyan 3 min nəfəri cəbhəyə göndərə bildi. İyulun 6-da L.Biçeraxov döyüşən hissələrin komandanı elan edildi, lakin qoşun komandanı elan edilən Biçeraxov sovet qoşunlarının sol cinahına göndərildi, mərkəz və sağ cinah qoşunlarına əvvəlki kimi Q.Korqanov rəhbərlik edirdi. Bolşevik və daşnaqlar nümayiş etdirdilər ki, Biçeraxovdan

onlara yalnız onun adı və qoşunları lazımdır. Qazanılacaq qələbə qoşunların böyük hissəsinə, mərkəz və sağ cinaha komandanlıq edən Q.Korqanov və Bakı Sovetinin ayağına yazılacaq, məğlubiyyət olarsa, döyüşən hissələrin komandanı, çar zabiti və ingilis agenti Biçeraxov cavab verməli olacaqdı.

Erməni komandiri Əmirovun dəstəsinin iyunun 30-da Göyçaya hücumu təhlükənin əvvəlcədən aradan qaldırılmasını tələb edirdi. Göyçay döyüşü bitəndən sonra Nuru paşa Ərkani-Hərb rəisi Nazim bəyə Ağdaş, Xaldan və Nuxadakı milli qüvvələrə rəhbərlik edərək Söyüdlü və Qayabaşı ermənilərinin dəstələrini məhv etməyi göstəriş verdi. Tapşırıq yerinə yetirildi, erməni dəstələri dağıldı. Şəki milli dəstəsinin komandiri Həqqi bəy Nic və Söyüdlü kəndlərini nəzarət altına aldı. Gəncə mövqe komandiri Cəmil Cahid bəy və milli hissə komandirlərinə döyüşlərdən sonra meşələrə və dağlara səpələnmiş kiçik erməni dəstələrinin məhv edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək əmri verildi. İyulun 1-dən-4-dək Pəzəvəngə və Qırdadu kəndləri tutuldu, İvanovka kəndi ətrafında 10-cu alayın bir taboru və 2 dağ topu bolşevik-erməni qüvvələrinin iri dəstəsini məhv etdi (çoxlu sayda silah və 2 top qənimət kimi götürüldü), Çanaqbulaq kəndi nəzarət altına alındı. Təmizləmə əməliyyatları döyüş şəraitində keçdiyindən QİO qoşunları itkilər verirdi. İyulun 1-dən 4-dək 7 zabit və 39 əsgər həlak olmuş, 9 zabit və 93 əsgər yaralanmış, 1 zabit və 74 əsgər itkin düşmüşdü.

Ağsu-Kürdəmir əməliyyatına son qoyaraq bütün səyləri Şamaxı istiqamətinə yönəltmək üçün Karrar stansiyasını azad etmək lazım idi. Nuru paşa stansiyanın alınmasını Müsüslü dəstəsinə tapşıraraq, 13-cü alayı şimala, Ağsu-Şamaxı yoluna çəkməyi planlaşdırmışdı. Müsüslü-Kürdəmir dəmir yolunun bir qismi düşmən tərəfindən dağıldığından qoşun və sursatların göndərilməsində problemlər yarandı. Onları aradan qaldırmaq üçün yolun təmirinə başlandı və qısa zaman ərzində işlər tamamlandı. İyulun 11-də axşam tərtib edilən plana əsasən qoşunların bir hissəsi Qarasaqqal istiqamətində irəliləməli, H.Səlimovun Müsüslü dəstəsi isə Karrara hücum etməli idi. Karrara hücumda bir piyada taboru, mürəttəb süvari alayı, azərbaycanlı süvari bölükləri, piyada hissələri və topları, 13-cü alaydan götürülmüş rus səhra topları taqımı iştirak etməli idi. Qarasaqqala hücumunu iki türk piyada bölüyü, bir pulemyot taqımı icra etməli idi.

Şimal (quzey) qrupu adını almış qrup Ağsu-Şamaxı-Bakı istiqamətində irəliləməli idi. Qrupun tərkibinə 13-cü Qafqaz piyada alayı (komandir Əhməd Rza

bəy), 10-cu Qafqaz piyada alayı (komandir yarbay Səlim bəy), Zehni bəy dəstəsi (komandir süvari minbaşısı Zehni bəy), 25-ci, 26-cı və 28-ci taborlar daxil idi. Qrupun komandiri yarbay Osman bəy təyin edildi.

Cənub (güney) qrupu adını almış qrup Kürdəmir-Bakı dəmir yolu boyunca irəliləməli idi. Qrupun tərkibinə Müsüslü dəstəsi, bir türk piyada taboru (38-ci alay tərkibindən 2-ci tabor), 1 türk piyada bölüyü (26-cı tabor tərkibindən), istehkam bölüyü, 2 top, 1 zirehli qatar daxil idi. Qrupun komandiri H.Səlimov təyin olundu. 38-ci alayın 1-ci taboru ehtiyat qüvvəsi kimi arxa cəbhədə 3-cü taboru isə Gəncədə saxlanılmışdı. Qruplar arasında əlaqələndirmə itməsin deyər onlar Şərq Cəbhəsi komandanlığı (və ya Bakı Cəbhəsi Komandanlığı) çərçivəsində birləşmiş, Cəbhə komandanı Mürsəl bəy təyin edilmişdi.

Ən çətin plan 13-cü alay qarşısında qoyulmuşdu. O, çox da hündür olmayan, lakin sıldırımli Göylər dağ silsiləsini aşmalı, daha sonra Pirsaat çayını keçməli, Şamaxını cənubdan mühasirəyə alaraq Şamaxı-Bakı yoluna çıxmalı idi. Əməliyyat plan üzrə həyata keçirilsəydi, düşmənin qüvvələri Şamaxıdan çıxma bilməyəcəkdi.

1918-ci il iyulun 19-na keçən gecə Şamaxı ətrafına şiddətli yağış yağdı, bu isə qoşunların hərəkətini ləngitdi. Hücüm zamanı yağışın davam etməsi, bir tərəfdən də gilli-palçıqlı ərazilər 13-cü alayın hərəkətini daha da çətinləşdirirdi. Tədricən alay hücum istiqamətini dəyişdi və müəyyən olunmuş vaxtda Göylər kəndi (Şamaxıdan cənub-şərqdə) əvəzinə Mədrəsə kəndinə (Şamaxıdan cənub-qərbdə) yaxınlaşdı. Nəticədə, 10-cu alayın hücumunu sol cənəhdən dəstəkləyən 13-cü alay Şamaxıya birbaşa zərbəni gücləndirdi. Lakin sovetlərin Şamaxıdan çıxmaq yolu qapanmamışdı. Şamaxıya gözlədiklərindən də güclü zərbə vurulduğundan ermənilər, bolşeviklər səhər saat 11.00-da geri çəkilməyə başladılar və saat 16.35-də kütləvi şəkildə Şamaxını tərk etdilər. Nuru paşa əməliyyatın gedişindən, ilk növbədə 13-cü alayın istiqamət dəyişməsindən narazı idi və sovet qoşunlarının buralardan sağ-salamat çıxmasını Bakı ətrafında təmiz döyüşlərin daha da şiddətli olacağı kimi qiymətləndirirdi. Döyüşdə Şimal qrupundan 1 zabit, 4 əsgər həlak olmuş, 20 əsgər yaralanmışdı. Havanın yağışlı olmasına baxmayaraq iyunun 20-də hücum davam etməli idi. Yeni plana əsasən 13-cü alay hərəkət istiqamətini dəyişməli və Çuxanlı-Məlik Çoban kəndlərini tutmalı idi (kəndlər Şamaxıdan cənub-şərqdə yerləşirdi).

Məlumata görə, 1918-ci il iyulun 20-də Şimal qrupu hücumu keçdi və

döyüşdən sonra Çuxanlı və Məlik Çoban kəndlərini tutdu. Döyüşdə 1 top, 2 pulemyot, 1 zirehli və 2 yük avtomobili, ləvazimat və döyüş sursatı olan arabalar qənimət kimi ələ keçirildi. Avtomobilləri ələ keçirmək üçün süvari bölmə Şamaxı ilə Mərəzə arasında xüsusi pusqu qurmuş və texnikanı tuta bilmişdi. Texnika ilə birlikdə 1 ingilis zabiti və 4 ingilis əsgəri də əsir götürüldü. QİO-nun qoşunları bir az da irəliləyə bilirdi, lakin Azərbaycan ərazisində ilk döyüşlərdən fərqli olaraq indi komandanlıq tam sığortalanmış şərait yaradır, cinahları möhkəmləndir, ehtiyat qüvvəsini cəbhəyə yaxınlaşdırır, döyüş sursatı, su və ərzağı çatdırır, yaralıları daşıyır və sonra hücumu davam etdirirdi. Belə hərəkət ləng olsa da, düşməne əkshücum təşkil etmək, qəfil zərbələr vurmaq üçün ümid belə vermirdi. Döyüş Mədrəsə istiqamətində davam etməli idi. Cənub qrupu əvvəlki kimi qarşısında dayanan düşməni narahat etməli, şimala qoşun göndərilməsinə imkan verməməli idi. İyulun 21-də başlayan hücum Mədrəsə kəndinin tutulması ilə nəticələndi. Türk-azərbaycanlı qoşunlarının "vəhşilikləri" haqqında bolşevik-ermənilərin şayiələrinə inanmış, Şamaxı qırğınlarında iştirak edən Mədrəsənin xristian əhalisi kənd soveti qoşunları ilə birgə tərk etdi. Mədrəsənin alınması, Şamaxı da daxil olmaqla, böyük ərazinin nəzarət altına alınması demək idi.

Zaqafqaziya Seyminin bütün müsəlman fraksiyaları 1918-ci il aprelin 15-də Qars vilayətindəki hadisələr haqqında məsələ müzakirə edir. Müzakirənin protokolunda yazılır: "Qaçqın yunanlar xəbər verirlər ki, hücum edən türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni hərbi hissələri və silahlı fərariyələri yollarda rast gəldikləri müsəlman kəndlərini tam məhv edir, hər şeyi yandırır, əhalini qılıncdan keçirir, təsvir ediləsi mümkün olmayan vəhşiliklər törədirlər. Onlar qadınları lütüryan edir, süngülərə keçirilmiş südəmər körpələri hərbi qənimət kimi apararaq "qalib" erməni qoşunlarının keçməli olduğu böyük yolların kənarına düzürdülər". Yunanlar deyirlər: "Gərək qeyri-insani əsəblərin ola ki, bu cəhənnəm əzabını, dəlilik dərəcəsinə çatdırılmış qadınların və uşaqların qəlbi dağılayan naləsini, köməksiz qocaların iniltilərini eşidə və dözə biləsən... Təxminən hesablamalara görə 82 kənd təsvirolunmaz dağıntılara məruz qalmışdır. Çiçəklənən Qars vilayəti kapitan Məvsesyanın və general Aresovun dəstəsinin vəhşi tüğyanı sayəsində indi təəssüf ki, 1915-ci ilin əvvəlindəki dəhşətləri xatırladır. İndi bütün Qars vilayəti törədilmiş qəddar vəhşiliklərdən, həmişəlik insanlıq sifətini itirmiş ermənilərin riyakarlığından, vəhşiliyindən və alçaqlığından xəbər verən nəhəng qəbiristanlığa çevrilib".

Erməni qırğınları martın 12-də türk qoşunlarının Ərzurumu azad etməsi zamanı daha da şiddətlənmişdi. Həmin hadisələri 15-ci Qafqaz Kolordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşa Amerika nümayəndə heyətinin başçısı general Harborda verdiyi raportda belə izah etmişdir: **“Ərzurumda elə acı mənzərələr gördük ki, insanı insanlıqdan iyrendirirdi. Xalq gözü yaşlı ora-bura qaçaraq kimi oğlunu, kimi atasını, kimi arvadını süngülənmiş və ya yandırılmış tapır, saçlarını yolurdular. Bir çox küçələrdə həyat yox idi. Yerlərdə cocuq, qadın, qoca qanlar içində yatırdılar. Yalnız son gecə (11-12 mart 1918-ci ildə) üç min müsəlman kəsdiklərini ermənilər öyünərək ruslara bildirmişdilər, bunu polkovnik Tverdoxlebov raportunda (xatirələrində) yazmışdır. Dəmir yolu stansiyasında sanki bir məzarlıq ölülərini kənara tullamışdı. Cənazələr arasından keçərək, bu dəhşətləri gördük. Hələ içərisinə insanları doldurub birlikdə yandırdıqları binalar insanı titrədirdi”**.

Kazım Qarabəkir paşa yazır ki, türk qoşunlarının erməniləri Qarsda mühasirəyə almaq və onları tərksilah etməkdən vaz keçməsinə baxmayaraq yenə də ermənilər razılığı pozub şəhərdə qırğınlar törətmişdilər. “Aprelin 25-də axşam Qarsı geri aldıq. Şəhəri dolaşdıq. Hər tərəf yanır, stansiyada yüzə qədər əsir əsgərimiz işgəncə ilə öldürülmüşdü. Qarsı müdafiə Komandanlığı dairəsinin 20 metr qərbində (kiçik hövzədə) Qars çayına atılmış 50-yə qədər müsəlmanın cəsədini tapdıq”.

Bu arada, yəni aprelin 22-də Zaqafqaziya Seymi öz yığıncağında Zaqafqaziyanı müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan edir.

Türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni terrorçuları Gümrüdə də dəhşətli qətliaamlar törətmişdilər. Həmin soyqırımı haqqında sənədli məlumatlar şəkillərlə birlikdə diviziya generalı Əhməd Hulki Saralın “Erməni məsələsi” kitabında toplanmışdır. Kitabda oxuyuruq:

“1) 1918-ci ildə Gümrüdə 500 araba ilə Axılkələyə götürülməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülərək yox edilmişdir.

2) Min əsgər, iki pulemyot və iki topla silahlanmış ermənilər (Duzluca) və İrəvan bölgəsindəki islam kəndlərini dağıtmış qadın, uşaq və kişiləri qırmışlar.

3) 1918-ci ildə yüzə qədər erməni atlısı Şiştəpə və düzkənd ətrafında (indiki Amasiya rayonunun ərazisində) altmış uşaq, qadın və kişini qırmışlar.

4) 1918-ci ildə Axılkələk ətrafındakı kəndlərdə Acaraca, Danqal, Mullanıs, Murcahet, Padızka, Hakur və Gümrıs kəndləri yandırılmış, əhalisi məhv edil-

mişdi. Arpaçay üzərindəki Bacoğlu ilə İrəvanın şimal-şərqindəki kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən qırılmış, kəndlər yandırılıb dağıdılmışdır”.

İrəvan ətrafındakı müsəlmanları erməni qırğınlarından xilas etmək üçün Bakı (İslam) Xeyriyyə Cəmiyyətinin 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciətdə deyilirdi:

“İrəvan quberniyası ərazisindəki islamçıların qırılıb, yox edilməkdə olduqları, otuzdan çox müsəlman kəndinin yandırılıb, əhalisinin qırıldığı və İrəvandan qaçaraq gələn yaralı və xəstə köçkünlərin sayının gündən-günə çoxalmaqda və yoxsulluq ilə pərişanlıq içində üzüldüklərindən, onlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsi rica olunmaqdadır”.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qars vilayətində türk qoşunlarının önündən geri çəkilməyə məcbur olan erməni könüllü birlikləri qırğınları İrəvan quberniyasının ərazisində davam etdirmişdilər. “Qarsdan sonra zorakılıq dalğası İrəvan quberniyasına keçdi. Qısa müddətdə Qars vilayətində 82, İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndi yandırıldı, əhalinin bir hissəsi qırıldı, qalan hissəsi isə didərgin düşdü. İrəvan quberniyasından olan qaçqınların sayı 80 min nəfəri keçirdi”.

Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında törədilən qırğınlar haqqında iki dəfə məsələ müzakirə etmiş və Seym qarşısında məsələ qaldırmışdı:

a) daxili işlər nazirinə tapşırılsın ki, müsəlmanlara kömək etmək üçün xüsusi komissiya göndərsin;

b) bütün müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qaytarılsın;

c) ərazi nazirliyinə tapşırılsın ki, təcili yardım göstərsin;

ç) azgınlıq edən erməni hərbi hissəsi buraxılsın;

d) müsəlman qaçqınlarının sayı və vəziyyəti öyrənilsin, onlara əlavə yardım göstərsin.

Müsəlman Fraksiyasının gərgin səyi nəticəsində Zaqafqaziya hökuməti bu məsələni öyrənmək üçün komissiya yaratmış və qaçqınların ən zəruru ehtiyatlarını ödəmək üçün bir milyon manat vəsait buraxmışdı. 1918-ci il mayın 15-də türk qoşunları Arpaçay xəttini keçib Gümrüyə daxil olmazdan əvvəl Kazım Qarabəkir paşa Gümrüdəki erməni nümayəndələrinə: “Şəhərdəki türkləri gətirib təhvil verin və sonra da şəhəri təslim edin” – deyə ultimatum göndərir. Dər-

hal ermənilər təlaşla arabalar hazırlayırlar, Gümrüdə bulunan, 250 xanə (ev) türkləri arabalara mindirib, Arpaçay üzərindəki körpüdən keçirərək türklərə təslim edirlər.

Bu hadisə ilə əlaqədar Kazım Qarabəkir paşa yazır: “Gümrü göylərində tək-tək qoca qadın və kişi qalmışdır. Gümrüdə 8-10 türk evi var. Orada türk gəncləri görünməyir. Qoca türk ana və ataları, qoca babalar əsgərlərimizə sarılıb öpürlər. Əlində qanlı bir dəyənək, ağsaqqallı və bir çox yerlərindən qanlar axan, fəqət, dimdik duran bir baba əsgərlərimizin qoynuna sarılıb belə hayqırır: 93 hərbindən (yəni 1878-ci il) bəri bir gün dəxi ümidimizi kəsmədən sizinlə qovuşacağımı bilirdim. Fəqət, artıq dünyanın sonuna qədər ayrılmayacağıq və gözlərindən yaşlar axır”. Gümrünü azad etdikdən sonra türk qoşunları iki istiqamətdə – İrəvan və Qazrakilsə (Kirovakan) irəliləməyə başlayırlar. Mayın 28-də Hamamlı (Spitak) və Qarakilsəni azad edirlər.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldıqdan sonra əvvəlcə Gürcüstan, mayın 28-də isə Azərbaycan və Ermənistan öz müstəqilliyini elan edir. İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv-km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Yeni-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördə biri Aleksandropol qəzasının dördə biri daxil idi. Alman diplomatı Bernsdorf bu mənzərəni belə təsvir etmişdi: “Türkiyə erməniləri ancaq Sevan (Göyçə-müəllif) gölünü saxlayıb, hansı ki, çıxıb bilərlər, ancaq çıxmağa və özlərini qurtarmağa yer qalmayıb”.

Ümumiyyətlə, Batum müqaviləsi, əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi I Dünya müharibəsinə qədər ermənilərin İrəvan quberniyasında kompakt yaşadıkları ərazilər məhdudlaşdı.

Mütəxəssis Makkartinin hesablamalarına görə, I Dünya müharibəsi zamanı rus və erməni hərbi birləşmələrinin Şərqi Anadolunu işğalı nəticəsində həmin ərazidən 800 min nəfər müsəlman qaçqın düşmüşdür. Müharibənin sonunadək Qafqazdan 400 mindən artıq müsəlman onların cərgəsinə əlavə olmuşdur. Şərqi Anadoluda milyondan artıq müsəlman – o cümlədən ən azı 130 min Qafqazdan olan müsəlman qaçqınlar qırılmışdır.

Dr.professor V.Arzumanlı Ermənistanda daşnaqların hakimiyyəti dövründə türklərə qarşı soyqırımı daha geniş vüsət almış, onların yaşadıkları ərazilər demək olar ki, bütünlüklə xarabazarlığa çevrilmişdi.

Son iki əsrdə bilavasitə Rusiyanın himayədarlığı ilə istədikləri əməlləri həyata keçirən ermənilər Qafqazagəlmə bir xalq olmalarına baxmayaraq, bu qədim və zəngin ərazidə yurd salmaq, dövlət yaratmaq üçün hər cür hiyləyə, fitnə-fəsada əl atmışlar.

Bu haqda rus tarixçiləri İ.Dyakonov və H.Şarovbelə demişlər: “Qədim ermənilər, təxminən bizim eradan əvvəl birinci minillikdə, Fərat çayının yuxarı vadisi zonasında meydana gəlmişlər”.

Ermənilərin Qafqaza köçürüldükləri barədə (Türkiyədən və İrandan) “Ermənilər, əsasən, müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşmişlər” – deyən vəziri-muxtar, diplomat və dramaturq A.Qriboyedovun “Ermənilərin İrandan bizim əyalətlərə köçməsi haqqında qeydlərini oxumaq kifayətdir”.

Ermənilərin Qafqazın aborigen xalqı olmamaları barədə vaxtilə mənşəcə alimlərin özləri də etiraf etmişlər. Tarixçi B.İşxanyan “Qafqaz xalqları” əsərində yazır: “Antik dövrdə ermənilərin əsl vətəni olan Böyük Ermənistan Kiçik Asiyada, yəni Rusiyadan kənarda yerləşirdi.

Ermənistan SSR EA-nın ilk prezidenti İ.Orbelinin qeydinə diqqət yetirək: “İndiki Dağlıq Qarabağ orta əsrlər Albaniyasının bir hissəsi olmuş, sonradan erməni feodalları tərəfindən zəbt edilmişdir”.

Ermənilərin kim olduqlarını və harada təşəkkül tapdıqlarını, fikrimizcə, tanınmış alim Manuk Abeqyan daha dəqiq və düzgün ifadə etmişdir: “Erməni xalqının əslisi nədir; necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o, buraya (İrəvan torpaqlarına – müəl.) gəlib, erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərib? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur”.

Bakıda azərbaycanlıların kütləvi qırğından sonra oyuncaq hökumətin (daşnaqların və ermənipərəst komissarların daxil olduqları Bakı kommunasının) başçısı S.Şaumyan özünün baş planını (azərbaycanlıların bir millət kimi məhvi barədə) həyata keçirmək məqsədilə Quba, Şamaxı, Salyan və Göyçay bölgələrində törədiləcək qırğınları həyata keçirməyə başladı.

Ermənilərin Bakıda qazandığı uğurlar S.Şaumyana qol-qanad verirdi. Öz

hərəkətlərinə haqq qazandırmıyağa çalışan daşnaq dideri Rusiya proletariatının başçısından da xeyir-dua almışdı. O vaxtlar V.İ.Lenin S.Şaumyana yazdığı xüsusi məktubda Bakıda mart qırğınında onun möhkəm və qəti siyasətinə məftun olduğunu bildirir və həmin siyasəti davam etdirməyi məsləhət görürdü. Daha sonra bolşeviklərin rəhbərləri tapşırırdı ki, bu siyasəti çox ehtiyatlı bir diplomatiya ilə birləşdirmək unudulmamalıdır. V.İ.Leninin fikrincə, belə etdikdə qələbənin təmin olunacağına böyük inam bəsləmək olardı.

1918-ci ilin apreliyində Bakı şəhəri və Bakı quberniyası bolşeviklərin əlinə keçdiyi bir vaxtda S.Şaumyanın tapşırığı ilə Quba qəzasında hakimiyyəti ələ keçirmək üçün tədbirlər görülməyə başlanmışdı. Aprelin ortalarında S.Şaumyan özünün sadıq məsləkdaşı Davvid Gelovanini ermənilərdən ibarət iki yüzə yaxın silahlı əsgərlə Qubaya göndərir. Burada özünü Quba qəza komissarı elan edən D.Gelovani yerli əhaliyə bildirir ki, onlar mütləq bolşeviklərin hakimiyyətini tanımalıdırlar. Vəziyyətin çox ağır olduğunu dərk edən qubalılar bu təkliflə razılaşır. Bir neçə gündən sonra Qubada sakitliyin yarandığını görən D.Gelovani yerli camaatı tərksilah edib həbsxanada saxladıqları iki yüzdən artıq erməni azadlığa buraxdırır.

D.Gelovaninin Qubada bolşevik idarə üsulu uzun çəkmir. Bir neçə gündən sonra şəhərin və ətraf kəndlərin camaatı bolşevik komissara silahlı müqavimət göstərərək ona ya Qubanın tərək etməsini, ya da təslim olmasını təklif edirlər. Arxadan köməyə gələn xüsusi toplu-pulemyotlu dəstə belə, D.Gelovaniyə kömək edə bilmir.

D.Gelovani Qubanı tərək etmək məcburiyyətində qalır. Şəhərdən çıxarkən, o, buradakı erməniləri də özü ilə aparır. Qubalılar bu hadisələr zamanı həm şəhərdə yaşayan, həm də D.Gelovaninin əsgərlərindən olan ermənilərdən az da olsa Bakı qırğınının hayıfını çıxırırlar.

D.Gelovani Qubadan qovulduqdan iki həftə sonra xəbər gəlir ki, bolşeviklərin bu qəzaya yeni və güclü təcavüzü hazırlanır.

1918-ci il may ayının 1-də məşhur daşnaq zabiti Hamazaspın başçılığı ilə ancaq ermənilərdən ibarət olan böyük hərbi dəstə Qubanı mühasirəyə alaraq, şəhəri toplardan və pulemyotlardan atəşə tutur.

Məlum olduğu kimi, Hamazaspın dəstəsi adi əsgərlərdən ibarət olmamışdır. Onlar "cəza dəstəsi" adı altında birləşən, vəhşilikləri ilə seçilən ermənilərdən ibarət qoşun hissələri imiş.

Hamazaspın “cəza dəstəsi” ilə Qubaya şəxsən S.Şaumyan göndərmiş və bu barədə o, digər komissarlarla heç məsləhətləşməmişdi. Bu dəstəni təşkil edən isə hərbi komissar erməni Qriqori Korqanov olmuşdur. Q.Korqanov S.Şaumyanın təklifi ilə Hamazaspın dəstəsinə yalnız “Daşnaqsütyun” partiyasının üzvü olan əsgərləri (iki min nəfər) daxil etmiş və ona qatı millətçi Venuntsu dəstə komissarı, Nikolay adlı hərbcini isə köməkçi təyin etmişdi.

Hamazasp Qubanı işğal etdikdən sonra şəhər camaatına hədə-qorxu məzmunlu müraciətində onun dəstəsinin bu yerlərə hansı məqsədlə göndərildiyi açıq şəkildə ifadə olunur. O vaxt Hamazasp demişdi: “Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun marağının müdafiəçisiyəm. Mən buraya – Qubaya xüsusi cəza dəstəsi ilə ona görə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl burada öldürülən ermənilərin hayıfını sizdən alım. Mən buraya qayda-qanun yaratmaq, Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün gəlməmişəm.

Bu yerlərdə erməniləri qırdığınıza görə, Xəzər dənizinin sahillərindən tutmuş Şah dağına qədər olan ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv etmək barədə mənə göstəriş verilib. Mənə sizin yurd-yuvanızı yerlə-yeksan etmək, Şamaxıda törətdiklərimizi sizin də başınıza açmaq, erməni qardaşlarımızın qanının intiqamını almaq tapşırılıb”.

Hamazaspın dəstəsi istər Qubaya gələrkən bütün yol boyu, istər şəhərə girərkən, istərsə də mahalın digər ərazilərində olarkən çox dəhşətli və azğın hərəkətlər etmişlər. Ermənilər qarşılıqları çıxan kəndləri, obaları, yurd yerlərini dağıdır, yandırır, rastlaşdıqları kişiləri, qadınları, uşaqları qəddarcasına qətlə yetirirdilər. Qubada bir-bir evlərə girib bəzən bütün ailəni məhv edən ermənilər hətta hamilə və uşaqlı qadınlara belə rəhm etməmişlər. Məsələn, onlar Kərbəlayı Məmməd Tağı oğlunun 14 nəfərdən ibarət ailəsinin, Məhəmməd Rəsul oğlunun 5 nəfərlik ailəsinin başlarını kəsmiş, Hacı Dadaşbala Qasım oğlunun arvadı Bibixanım və oğlu Abdul Qasımı diri-diri oda və iki qızı – Hökuməni və Bustanı qucaqlarındakı körpələrlə birlikdə tikə-tikə doğramış, Məşədi Qənbər Molla Məhəmməd Saleh oğlunu, onun arvadını və beş körpə uşağını şaqqallamışlar.

Qubanın o vaxtkı ağsaqqallarından Molla Şahbaz, Usta Məhəmməd, Rəsul Bayram oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu, Məşədi Əli Məşədi Feyzulla oğlu, Kərbəlayı Dadaş Bağır oğlu, Cabbar Məmməd Əli oğlu, Səfərli Məşədi Talib oğlu, Məşədi Musa Zeynal oğlu və onlarca digər ailə başçısı qətlə yetirilmişdir.

Hər cür vəhşilik və talanlarla yanaşı, ermənilər ən alçaq və rəzil hərəkətlərə də əl atmaqdan çəkinməmişdilər. Belə ki, qansız erməni əsgərləri şəhərin hörmətli ağsaqqallarına əmr etmişdilər ki, onlara əylənmək üçün müsəlman qadın və qızları gətirsinlər. Bununla qəti şəkildə razılaşmayan Əlipaşa Kərbəlayı Məhərrəm oğlu və onun oğlu yerindəcə vəhşicəsinə güllələnmişdilər. Bəzən ermənilər onların əmrlərini yerinə yetirməyən kişilərin gözlərini çıxarmış, qarınlarını xəncərlə doqram-doqram etmişlər. O vaxt şəhərdə iki mindən artıq kişini öldürən erməni əsgərləri yüzə yaxın qadın və qızı zorlamış, namuslarına toxunmuşlar...

Şəhər əhalisinin əmlakı tarmar edilərək oğurlanmışdı. Təkcə Qubanın özündə Amazaspın əsgərləri dörd milyon manat nağd pul, xeyli qızıl pul, qiymətli daş-qaş və beş milyon manatlıq əşya–mal, iyirmi beş milyon manatlıq ərzaq ehtiyatı ələ keçirmişdilər. Xatırladaq ki, həmin qızilların və qızıl pulların bir hissəsi sonralar S.Şaumyan həbs edilərkən (öz məsləkdaşları ilə birlikdə) onun yük çamadanlarındakı 80 milyon məbləğindəki qızıl pulun içərisində olmuşdur.

Təkcə Qubanın özündə Hamazaspın dəstəsi 105 ev yandırmışdır. İbrahim bəy Şıxlarlıya, Məşədi Əli Hüseynova, Bəkir Mehrəliyevə, Səttar Məmmədya-rov, Hidayət Əmirbəyova, Əli bəy Zizikliyə, Rəcəb Orucova, Yusif bəy Abdulsəlimbəyova, İsgəndər Abdullayevə məxsus böyük mülk-evlərin, şəhərdəki məscidlərin, bir sıra idarə və digər inzibati binaların yandırılıb külə döndərilməsi əhaliyə olduqca böyük ziyan vurmuşdu.

Amazaspın "cəza dəstəsi" Qubaya gələrkən Bakı–Xaçmaz dəmir yolunun sağ və sol tərəflərində yerləşən kəndləri dağıtmış, yandırmış, əmlakını qarət etmiş, qaçıb canını qurtara bilməyənləri isə qətlə yetirmişdi. Bəzən, hətta elə olub ki, bu və ya başqa yaşayış məntəqəsində camaat ermənilərlə dil tapmağa, danışıqlar aparmağa cəhd göstərmiş, lakin əvəzində düşmən güllələrinin qurbanı olmuşlar. Məsələn, Dəvəçi icmasının Dəvəçibazar və Qızılburun camaatı on beş nəfərdən ibarət ağsaqqallar heyətini erməniləri duz-çörəklə qarşılamağa göndərmiş, lakin Amazaspın göstərişi ilə onların hamısı güllələnmişdi.

Ermənilər bütün kəndlərdəki məscidləri dağıdaraq, müqəddəs Quran kitablarını təhqir edərək ayaqlar altına atmış və yandırmışlar. Bütünlükdə Quba mahalında daşnaqlar 122 kəndi dağıtmış, yandırmış, viran qoymuşlar. Həmin yaşayış məntəqələri bunlardır: Dəvəçi, Sədan, Çarxana, Dərə Zarat, Sağolcan, Eynibulaq, Ağasıbəyli, Kolanı, Uqah, Nardərə, Sarvan, Əmirxanlı, Qarabu-

laq, Aygünlü, Qaraqurdlu, Qaraçı, Nərəcən, Xudat, Mürşüd oba, Xaspolad oba, Babalı, Mehralıqışlıq, Bəyqışlaq, Canaxır, Qobuqırağı, Mürsəlliqışlaq, Çarxı, Xırdaoymaq, Qaracallı, Çaxmaqlı, Cığatay, İlxiçı, Avaran, Xuray, Çiləkir, Həzrə, Əcəxür, Düztahir, Həsənqala, Urva, Aşağıləlik, Aşağıləkər, Köhnə Xudat, Əvəcüt, Zeyxur, Quzuqışlaq, Kədəzeyxur, Yasab, Nügədi, Amsar, İqriğ, Əski İqriğ, Daşhyataq, Təkyə, Qımılqışlaq, Əlibəyqışlaq, Əniq, Aşağı Xuc, Alnan, Digah, Zizik, Mirzəməmmədkənd, Üçkün, Hacıqayıb, Susay, Xucbala, Cimi, Rustov, Yenikənd, Küləzi, Çiçi, Söhüb, Höhürdüzü, Zərqova, Afurca, Xəlfələr, Cök, Qırzdəhnə, Nabran və s. O vaxtlar ermənilərin Quba mahalında yandırdıqları bir sıra kəndlər – Əlixanlı, Ərəbəlməmməd, Ərəb-Xəmnə, Küləşqışlaq, Yusifqışlaq, Dəndəlik, Xızı Fəriz, Ərəb Sofu, Qərəblər, Əbilə kəndləri büsbütün dağıdılmış, heç sonralar dirçələ bilməmişdir. Bəzi kəndlərdə, məsələn, Nardərə, Qarabulaq, Nığır düzü kimi qədim yaşayış məskənlərində hətta indinin özündə 3-5 ev qalıb. Adları çəkilən məntəqələrdə elə bizim günlərdə təzə binaların özülü qazılarkən 75 il əvvəl ermənilərin yandırdıqları binaların külü üzə çıxır.

Ermənilərin Quba mahalında törətdikləri vəhşilikləri öz gözləri ilə görən, yaralanan, həm də təsadüf nəticəsində salamat qalan adamlar da olmuşdur. Onların söylədikləri daşnaq əməllərinin necə dəhşətli və qansız hərəkətlər olduğunu bir daha sübut edir. Sonralar Quba şəhəri sakinlərindən, eləcə də mahalın digər yerlərində yaşayan əhalinin nümayəndələrindən Quba hadisələrini tədqiq edən, öyrənən fəvqəladə istintaq komissiyası bir sıra ifadələr almışdır. Həmin komissiyanın üzvü A. Novatskinin hazırladığı məruzə erməni vəhşiliklərini kifayət qədər əks etdirmişdir. O, hətta məruzəsinin sonunda Quba qırğını törədənlərin ən ağır cəzalara layiq olduqlarını da qeyd etmişdir. Lakin belə bir qiymətli sənəd uzun müddət bilərəkdən unudulmuş, gizlədilmişdir...

Uzun illər, 1918-ci il hadisələrinin çoxu qəsdən unuduldu. Xüsusən, Şimali Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyət başına gəldikdən sonra Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda və Qubada törətdikləri vəhşilikləri barədə danışılmadı. Azərbaycanda ən məsul vəzifələrə irəli çəkilən ermənilər və ermənipərəst "azərbaycanlılar" olub-keçənləri çox böyük ustalıqla ört-basdır edə bildilər. Xalqdan gizlədilmiş həqiqətlər xatirələrdən silindi.

Vaxtilə görkəmli ədibimiz Üzeyir bəy Hacıbəyli 1918-ci ilin mart aylarında ermənilərin qansız və vicdansız hərəkətləri ilə bağlı yazırdı ki, əgər Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtında köməyə gəlməsəydilər, azğınlaşmış ermənilər nəinki Bakıda, Şamaxıda, Qubada, bəlkə də bütün Azərbaycanda daşı-daş üstə qoymazdılar... Bəli, o vaxt erməni vəhşiliklərinin qarşısına türklər Göyçay bölgəsində sədd çəkdilər, daşnaqların bütün dəstələri darmadağın edildi.

Bakıda, Qubada və Şamaxıda törədilən qırğınlar tarixçilərimiz tərəfindən bir-birinə zidd mövqedən qiymətləndirilmişdir. Bunun da bəzi obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Hələ o vaxtlar qeyri-bolşevik partiyaların əksəriyyəti bu hadisələri bütünlüklə milli qırğın hesab edir, bolşevikləri, erməni millətçilərini müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətdə təqsirləndirirdilər. Bolşeviklər isə mart-may hadisələrini, əsasən sinfi düşmən qüvvələrinə qarşı mübarizə, Sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi yolunda əksinqilab üzərində böyük qələbə, vətəndaş müharibəsi hesab edirdilər.

Lakin bu gün bizim üçün hər şey aydındır. Törədilən vəhşiliklərin, cinayətlərin başbilənləri əlləri qana bulanmış düşmənlərimiz haqqında çox şey bəllidir.

M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabında erməni daşnaqlarının o vaxtkı əməlləri barədə yazır: "Şamaxının düşar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri də məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsasında yaxılan xanımınların, irz və namusların, kəsilən qarı qocaların, yağmaya gedən mal və məvaşinin təsviri qeyri-qabili-təsəvvür bir faciə təşkil edir".

Doğrudan da həmin ağır günlərdə qardaş Türkiyənin kömək əli vaxtında yetişməsəydi, Azərbaycan torpağının və azərbaycanlıların taleyinin necə olacağını, bütün bunların nə ilə nəticələncəyini təsəvvür belə etmək çətindir.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandı. İyun ayının 4-də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Türkiyə dövləti (Osmanlı imperiyası) arasında dostluq və qarşılıqlı yardım barədə müqavilə bağlandı.

ADC hökuməti Tiflisdə təxminən üç həftəlik fəaliyyətindən sonra iyun ayının 16-da Gəncə şəhərinə köçdü.

Azərbaycan milli dövlətinin yaradılması və hökumətin müvəqqəti olaraq Gəncədə yerləşməsi bu qədim şəhərdə ermənilərin daha geniş şəkildə əl-qol açmalarına imkan vermədi, onların hazırladıqları bir çox azğın və mürdar planla-

rı alt-üst etdi. Azərbayacana Türkiyədən silahlı qoşun hissələrinin köməyə gəldiyini gören daşnaqlar müttəfiqlərini ələ almağa çalışdılar. Lakin S.Şaumyan və onun tərəfdarları iyul ayının sonunda istefa verməyə məcbur oldular. Bakıda eser-mənşevik və yeni daşnaqlardan ibarət Sentrokaspi diktaturası quruldu.

Az keçməmiş özünün çox gücsüz olduğunu başa düşən Sentrokaspi ingilisləri kömək üçün Bakıya dəvət etdi. Lakin Odlar yurdunda ağalığ etmək arzusu ilə yaşayan yad və qondarma hökuməti nə ingilislər qoruya bildi, nə də özünün 14-cü maddəsi ilə ADC-yə arxadan zərbə vuran Mudros Sazişi.

Avqust ayının ikinci yarısında Azərbaycan dövlətinin qoşunları, eləcə də Türkiyədən öz qan qardaşlarını müdafiə etmək üçün gəlmiş türk hərbi dəstələri Bakı üzərinə qəti hücum planları hazırladılar.

1918-ci il sentyabrın 15-də general-leytenant Əliğa Şıxlinskiyin rəhbərliyi altında Azərbaycan və üç gün sonra isə Nuru paşanın başçılığı ilə türk qoşun hissələri Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti paytaxtı Bakını mənşevik, eser və daşnaqlardan ibarət oyuncaq Sentrokaspi hökumətindən təmizlədi. İngilislər elə sentyabrın 15-də Bakını tərk etdilər. Öz xalqına sadıq sərkərdələri və kifayət qədər silahın olması bu ağır müharibədə igid Azərbaycan əsgərlərinə qələbə qazandırdı. 15 min nəfərlik qoşunla düşmənin 50 minlik ordusu tamamilə darma-dağın olundu.

1918-ci ilin mayında Zaqafqaziyada üç müstəqil Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri yaransa da onların arasında sərhədlər dəqiq müəyyən edilməmişdi. Çar Rusiyası dövründə Qafqaz canişinliyinə tabe olan quberniyalarda azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin qarışıq şəkildə məskunlaşması bu sərhədləri müəyyən etməkdə çətinlik yaradırdı.

Ümumiyyətlə, 1918–1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan və Azərbaycanla Gürcüstan respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxmışdı. Həmin ərazilərin bəzilərinə mübahisələr dinc yolla, yəni əhalinin öz müqəddəratını azad təyinetmə prinsipi ilə həll edildiyindən silahlı müdaxiləyə ehtiyac qalmamışdı. Əksər hallarda isə Ermənistan və Gürcüstan hökumətləri məsələni silah gücünə həll etməyə cəhd göstərdiklərindən, problemin həlli daha da kəskinləşmişdi.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44371,29

kv.km, Zaqatala quberniyasında 3992,54 kv.km, İrəvan quberniyasında 9858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanla Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7913,17 kv.km, Tiflis quberniyasında 8685,30 kv.km) olmuşdur. ADC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113895,97 kv.km olmuşdur.

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası öz mübahisəsiz ərazilərindən Moskvanın təzyiqi ilə müxtəlif dövrlərdə təqribən 10 min kv.km ərazisini Ermənistan və Gürcüstana verməyə məcbur olmuşdur.

1918–1920-ci illərdə Zaqafqaziya respublikaları arasında mövcud olmuş ərazi mübahisələri olduqca mürəkkəb xarakter almışdı. Bu münaqişələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, mübahisəli ərazilərin etnik müsəlman əhalisi bir qayda olaraq, zərər çəkən tərəf olmuş, qonşu respublikalar, xüsusən də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə qalmışdır.

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bayaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdü.

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.

1918-ci ilin mayında əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdi. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdir. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdi.

1918-ci il iyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km-ə çatırdı və Ermənistan hökuməti Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olmadığını bildirmişdi. Lakin Şərqi Anadolu-da qırğınlar törətdikdən sonra türk qoşunlarının önündən qaçan erməni silahlı qüvvələri general Andranikin komandanlığı altında Gümrüdən Qarakilsəyə, oradan Dilican dərəsinə və Göyçəyə, sonra Naxçıvan, oradan da Zəngəzura adlayaraq, həmin ərazilərdəki müsəlman kəndlərini viran qoymuşdu. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngəzurdan Qarabağı təhdid etməsi Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi.

Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanaraq Andranikin qüvvələri ilə qovuşmaq, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisinin silah gücünə qovaraq Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirdilər.

Andranikin quldur dəstələri Yeni-Bayazid qəzasının Göyçə nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqoşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri Gəncəyə gəlib hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət etmiş, Yeni-Bayazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasında köməklik göstərilməsini tələb etmişdi. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaları üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi.

Erməni silahlı qüvvələri Göyçəni darmadağın etdikdən sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş, Gorus nahiyəsinə və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirərək, əgər erməni qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi. Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə tabe olmadığını bəhanə edərək, avqustun 1-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə Andranik və

onun dəstəsinin Ermənistan daşnaq hökumətini tanımadıqlarını bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi.

Ermənistan hökumətinin 1918-ci ilin oktyabrında Qazax qəzasının Karvan-sara nahiyəsinə (indiki İcevan) öz nümayəndəsini təyin etməsi və silah gücünə həmin ərazinin idarə etməyə başlaması da Azərbaycan hökumətinin narazılığına səbəb olmuş, buna qarşı etirazını bildirmişdi.

Azərbaycan hökuməti Ermənistanla münasibətləri sivilizasiyalı yollarla nizama salmaq, milli münaqişələrə və silahlı toqquşmalara son qoymaq, ərazi iddialarını ədalətlə həll etmək, qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın əvvəllərində Məmməd Xan Təkinski Ermənistanla daimi nümayəndə təyin etmişdi.

1918-ci ilin payızında Azərbaycan tərəfi sülh konfransı keçirmək üçün Ermənistan hökumətinə dəfələrlə müraciət etsə də, əks tərəf bu təklifə etinasız yanaşmışdı. Oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk və alman qoşunlarının Zaqafaziyadan geri çəkilməsindən və özünə müttəfiq saydığı Antanta ölkələrinin simasında ingilis qoşunlarının Zaqafqaziyaya mandat almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən Ermənistan tərəfi silah gücünə Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri hesabına öz ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdu. Lakin İrəvan quberniyasının Vedibasar və Zəngibasar nahiyələrində, Şərur-Dərələyəz qəzasında yerli müsəlman özünümüdafiə dəstələrinin erməni silahlı qüvvələrinə vurduğu sarsıdıcı zərbələr, gürcü qüvvələrinin Borçalı və Loruda əks hücumları Ermənistanı sülh danışıqlarına getməyə məcbur etmişdi.

Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrinin Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş dövlətlərin Ali Komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bununla da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək, o şərtlə neytral zona yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın süveren hüquqları saxlanmış olsun.

1919-cu il noyabrın 23-də ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının Baş nazirləri Tiflisdə görüşmüşdülər. Həmin görüşdə Ermənistan hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün öz qoşunlarını zəbt etdiyi Zəngəzurdan çıxarmağı öhdəsinə götürmüşdü.

Lakin Ermənistan hökuməti Zəngəzurda işğal edilmiş yaşayış məntəqələrindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması haqqında verdiyi vədin əksinə olaraq, 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsində 48 kəndi, 4-cü sahəsində isə 3 kəndi darmadağın etmiş, yerli müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdu.

* * *

Fikrimizcə, o vaxt dünyanı səyahətə çıxanımız olsaydı, hər yerdə erməni terrorçuları əlindən başını götürüb qaçan azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərə rast gələ bilərdi (hələlik 1918-ci il mart soyqırımında Azərbaycandan çıxıb gedənlərin taleləri öyrənilməmiş qalıb. Məsələn, dünyada bu gün 78 yaşayış məntəqəsində kök atıb, yaşayanlar 1918-ci ildə Şamaxıdan köçüb gedənlərdir).

Birinci Dünya müharibəsində Şərqi Anadoludan, Balkanlardan və s. münafişə ocaqlarından Bakı quberniyasına, xüsusən də Bakı şəhərinə minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı erməni qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Müharibə nəticəsində Dağılmış Polyak Əhalisinə Kömək Komitəsi, knyaginya Tatyana Nikolayevanın Təsis Etdiyi Komitənin Qaçqınların qeydə alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların yerləşdirilməsi üzrə Baş müvəkkilliyinin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyətlər və komitələr fəaliyyət göstərirdi. Bakı Qvardonaçalnikinin 1917-ci il dekabrın 31-də Petroqrada göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Bakıda 2568 qaçqın – o, cümlədən 1763 erməni, 276 latış, 169 rus, 157 yəhudi, 95 yunan, 84 polyak, 13 aysor, 7 macar, 3 çex, 1 bolqar qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, Bakı Qradonaçalniki müsəlman qaçqınlarını yardımdan məhrum etmək məqsədilə müsəlman qaçqınlarını qeydə almamışdı. Əslində isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludan, xüsusən də Qars vilayətindən minlərlə türk qaçqını Bakıda sığınacaq tapmışdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti onları himayəyə götürmüşdü. ADC hökuməti Gəncədə yerləşdikdən sonra Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yaradılmış, Xudadat bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi.

ADC hökuməti oktyabr ayında Bakıya köçən zaman bu nazirlik 2 yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və Himayəçilik Nazirliyinə bölünmüşdü.

Himayəçilik Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu:

1. Qaçqınlar məsələsi. Qonşu ölkələrdən (Ermənistan və Türkiyədən) gələn qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək.

2. Himayəçilik məsələsi. Azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək.

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün nazirlikdə 3 şöbə – himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri yaradılmışdı. Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi Himayəçilik Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) ölkənin digər yerlərində, 3) xarici dövlətlərdə.

1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanı, Ramanı, Maştağa, Bülbülə, Ermənəkənd və Bayılda yeməxanalar açılır. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməxanaların sayı 17-yə çatdırılır, 2 ərzaq paylanma məntəqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərir.

Himayəçilik Nazirliyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars vilayətindən gəlmiş və Ermənəkənddə məskunlaşmış təqribən 700 qaçqının gündəlik çörək ehtiyacı xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər müddətdə 526195 manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ildə qaçqın dairələri üzrə mənzərə aşağıdakı kimi olmuşdu:

1. Gəncə dairəsində – qaçqınların sayı 21098 nəfər, 5 qida məntəqəsi, 3 yeməxana, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

2. Şamaxı dairəsində – qaçqınların sayı 26877 nəfər, 13 qida məntəqəsi, 2 yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

3. Nuxa dairəsində – qaçqınların sayı 5100 nəfər, bir qida məntəqəsi, bir müsəlman, iki erməni uşaq evi açılmış, 2623 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

4. Qarabağ dairəsində – 29 mindən artıq qaçqına yardım edilmiş, 3 ay ərzində Zəngəzur qaçqınlarına 187500 manat kredit ayrılmışdı.

5. Lənkəran dairəsində 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmiş, bir qida məntəqəsi, bir yetimxana açılmış, 4 min puddan artıq taxıl məhsulları paylanmışdı.

1919-cu ildə Gəncə dairə müfəttişinin verdiyi məlumata görə, Gəncədə müsəlman qaçqınları ilə yanaşı, 3928 nəfər erməni (o cümlədən 1818 nəfər Türkiyə ermənisi), erməni silahlı qüvvələri tərəfindən didərgin salınan Saratovka və Novo-İvanovka kəndlərindən 427 rus qaçqınları sığınacaq tapmışdı. Himayəçilik Nazirliyi Gəncədə erməni qaçqınları üçün lazaret (hərbi xəstəxana) açmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Himayəçilik Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. ADC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskiyə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri haqqında, orada öldürülənlərin ad-familiaları haqqında, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktlardan Paris Sülh konfransında istifadə etmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu faktlardan böyük dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçalarına müraciətində istifadə etmişdi.

Ermənistandakı müsəlman qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il uyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüar bəy Makinski Himayəçilik Nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı.

Hələ I Dünya müharibəsi zamanı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda şöbəsi açılmışdı. Bu cəmiyyət erməni soyqırımından xilas olan 40 min türkü acliqdan, ölümdən xilas etmişdi. ADC dövründə həmin şöbə əsasında Qarsda nümayəndəlik açılmışdı. Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemlərini

həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi. Azərbaycan hökuməti Çıldı və Ağbaba nahiyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınacaq tapmış qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün bir neçə diplomatik şəxslər vasitəsilə (bir heybə) qızıl pul göndərmişdi.

1918–1920-ci illərdə Ermənistandan və Qars vilayətindən azəri türkləri əsasən İrəvan–Gümrü–Tiflis, Qars–Gümrü–Tiflis dəmir yolu vasitəsilə Gürcüstan sərhədinə gəlmiş, oradan isə Tiflis–Gəncə–Bakı dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycana yol salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çıxan qaçqınların Azərbaycana yol salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyi Gürcüstan Yollar Nazirliyinə 171 vaqon sifariş vermişdi.

Azərbaycanın Ermənistandakı Daimi Nümayəndəliyinin verdiyi məlumata görə təkcə 1919-cu ildə Yeni-Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalisinin sayı 200 minə çatırdı. Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi haqqında Parlamentə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə 3 milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsaitin hesabına Ermənistana 15 vaqon, taxıl və arpa göndərilmişdi. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməxanalar) açılmışdı. Himayəçilik Nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflis yaxınlığında açılmışdı.

ADC-nin süqutu ərəfəsində 1918-ci ilədək indiki Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min nəfər müsəlman əhalidən cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdı. Deməli, 1918–1920-ci illərdə Ermənistanda soyqırımına məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin əsas hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı. Lakin qaçqınların öz özəli torpaqlarına qayıtması probemi ADC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də ədalətlə həll edilməmişdi.

* * *

Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası əsasən ermənilərdən ibarət bolşevik silahlı dəstələrini Hacıqabul, Kürdəmir və Göyçay, eləcə də Salyan və Lənkəran istiqamətlərinə göndərərək, yerli əhalini–azərbaycanlıları qırmaq bərədə göstərişlər hazırlamışdı.

Bakı Komissarları Sovetinin rəhbəri Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik təşkilatları azərbaycanlılarla öz milli haqq-hesablarını bolşevizm pərdəsi altında çəkən daşnaq şovinistləri ilə dolmuşdu. Şamaxı və Göyçay istiqamətində göndərilən erməni silahlı dəstələrinə S.Şaumyanın ən yaxın dostları Stepan lalayan və Tateos Əmirov başçılıq edirdilər.

Gəncədə azərbaycanlıların kütləvi qırğınlarını təşkil etmək üçün ermənilər çox böyük hazırlıq işləri aparırdılar.

Məsələn, V.İ.Leninin tövsiyəsi və himayədarlığı ilə Bakıya xüsusi səlahiyyətlə fəvqəladə bolşevik komissarı təyin olunan S.Şaumyan Bakı Sovetinin sədri kimi belə bir göstəriş verdi ki, Bakıda olduğu kimi, Gəncədə də hərbi alayların ixtiyarında olan bütün silahlar ermənilərin əllərində cəmləşdirilsin.

Əslində o vaxtlar Zaqafqaziya Seymi belə bir qərar çıxarmışdı ki, Gəncədə yerləşən 216-cı və Bakıda yerləşən 219-cu alaylar özlərinin bütün silahlarını və sursatlarını müvafiq olaraq yeni yaradılan Gəncə və Bakı müsəlman alaylarına versinlər. Amma ermənilər bu işə heç cür yol vermək istəmirdilər. Onlar hər cür hiylə və üsuldan istifadə edərək 216 və 219-cu alayların silahlarını öz əllərinə keçirməyə müvafiq olmuşdular.

Gəncədə ermənilərin bu hərəkatləri çox böyük narazılıqlara səbəb olmuşdu. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı toqquşmalar başlandı. Vəziyyətin getdikcə ağırlaşması həm Bakıda, həm də Tiflisdə ciddi narahatlıq doğurdu. Yarlanmış gərginlikdən çıxış yolu tapmaq məqsədilə Zaqafqaziya Seymindən müsəlman və erməni milli şuralarından, habelə "Müsəvat" partiyasından səlahiyyətli nümayəndələr Gəncəyə göndərildi. Danışıqlardan sonra azərbaycanlılar Milli Ordunun yaradılması işində xeyli fəallıq göstərdilər. Ermənilərin hər cür maneçiliklərinə, fitnə-fəsadlarına baxmayaraq qısa müddət ərzində həm Gəncədə, həm də Azərbaycanın digər yerlərində milli ordunun yaradılması sahəsində bir sıra konkret işlər görüldü.

İrandan və Krasnavodskdan paroxodlarda Şura hökuməti adına gətirilən mühüm hədiyyə və qeyri-şeylər daşnaqların əlinə keçirdi. Bu şeylər etibarlı yerlərə yığılırdı. O cümlədən Mantaşovun zavoduna və qeyri yerlərə.

Bunların hamısı ilə bərabər, eyni zamanda Şaumyan və Avakyanın fitnəkərligi sayəsində Şamaxı hadisələri vaqe oldu.

Erməni əsgərləri evlərə doluşurdular. Sorgu-sualsız axtarışlar edilirdi. Kənddə-kəsəkdə saz qalmadı, yığışdırıldı.

Şamaxının tən ortasında yığılan sazdan tonqal quruldu. Şamaxının on iki saz-bəndi Stepanın əmrilə güllələndi:

1. Qasimov Nağdəli Əli oğlu
2. Səfərov Cavanşir Şükür oğlu
3. İmanov Hacəli Qəzənfər oğlu
4. Məmmədov Əşrəf Sarı oğlu
5. Vəliyev Babatahir Tahir oğlu
6. Həmidov Hacı Hacızadə oğlu
7. Mənsimov Cabir Cavid oğlu
8. Şahmarov Şahmar Fazil oğlu
9. Əlişov İsmayıl Ərəstun oğlu
10. İbrahimov Hesabdar Fətulla oğlu
11. Məmiyev Surağat Səməndar oğlu
12. Balayev Qasım Bala oğlu.

Şamaxıda yeni bir "Ölüm dəftəri" yazıldı. Yığılan, zorla evlərdən çəkib gətirilən sazlardan qurulan tonqala od vuruldu.

Qeyd: Kitabın müəllifləri göstərdikləri köməyə görə institutun tədqiqatçı-alimlərindən Xalid Niyazova və Nərgiz Vəliyevaya təşəkkür edirlər.

Kitab yazılarkən, həmçinin akademik P.Köçərlinin, N.Vəlixanlının, professor V.Arzumanlının, S.Tohidinin, E.Cəfərlinin materiallarına, tədqiqatçı D.Vəliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış "Erməni terrorizmi və cinayətləri..." toplusuna da istinadlar edilib.

**1918-ci İL. GENOSİDƏ VƏ
EKOSİDƏ MƏRUZ QALMIŞ
ŞAMAXI FACİƏSİ ŞƏKİLLƏRDƏ**

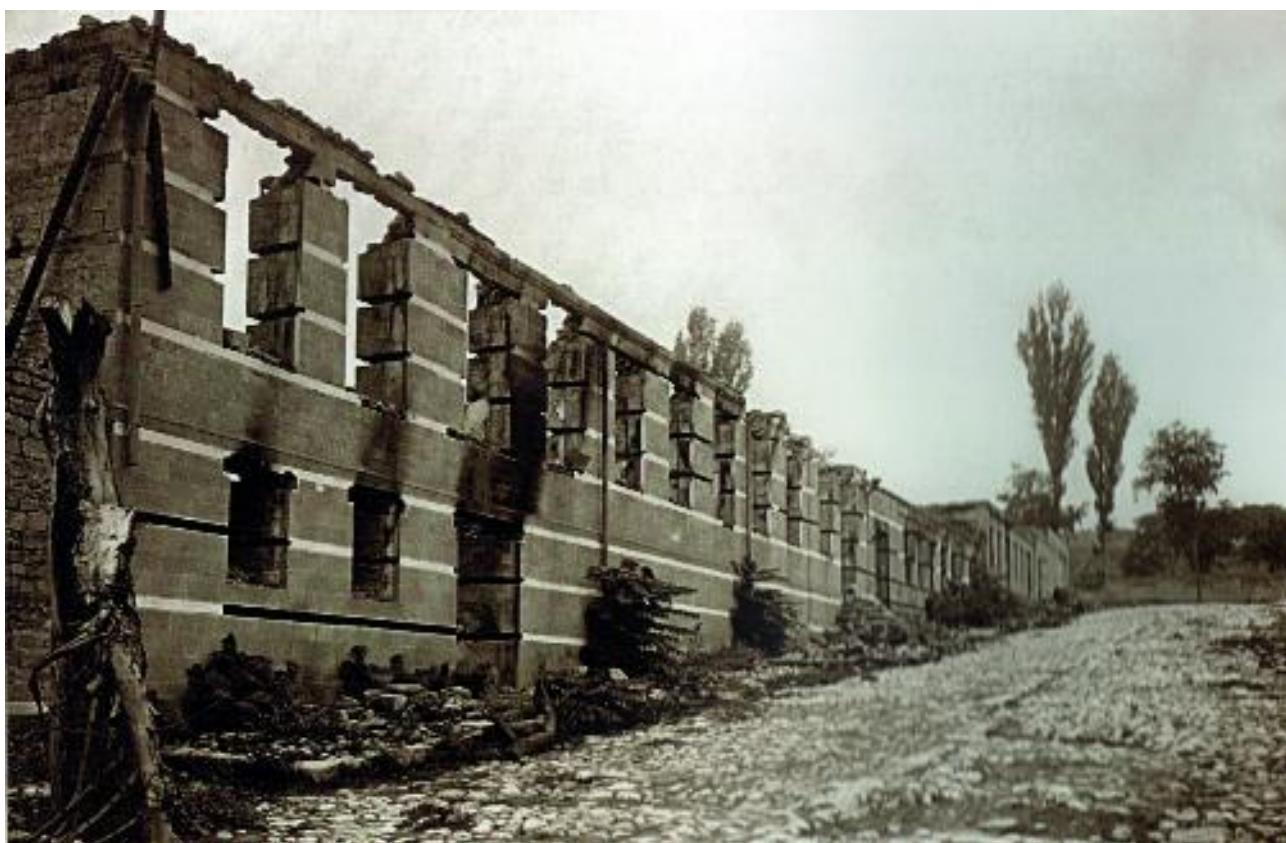

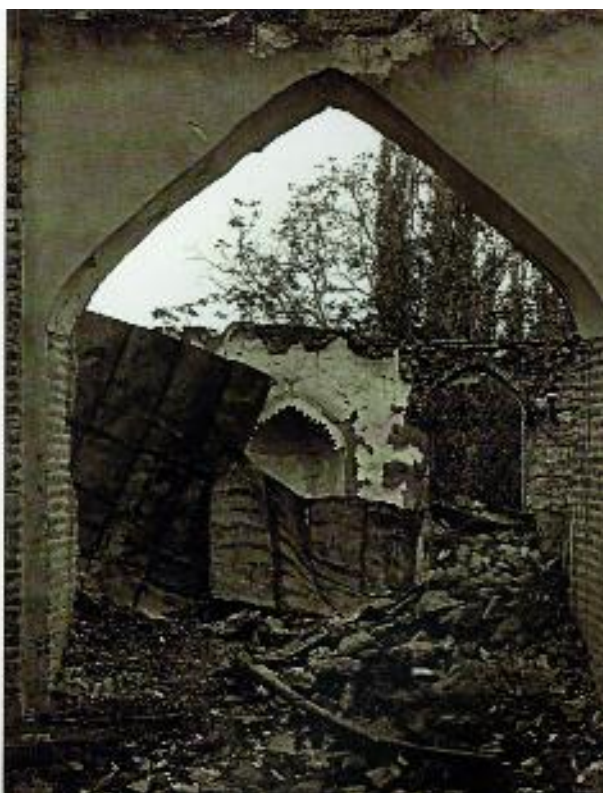

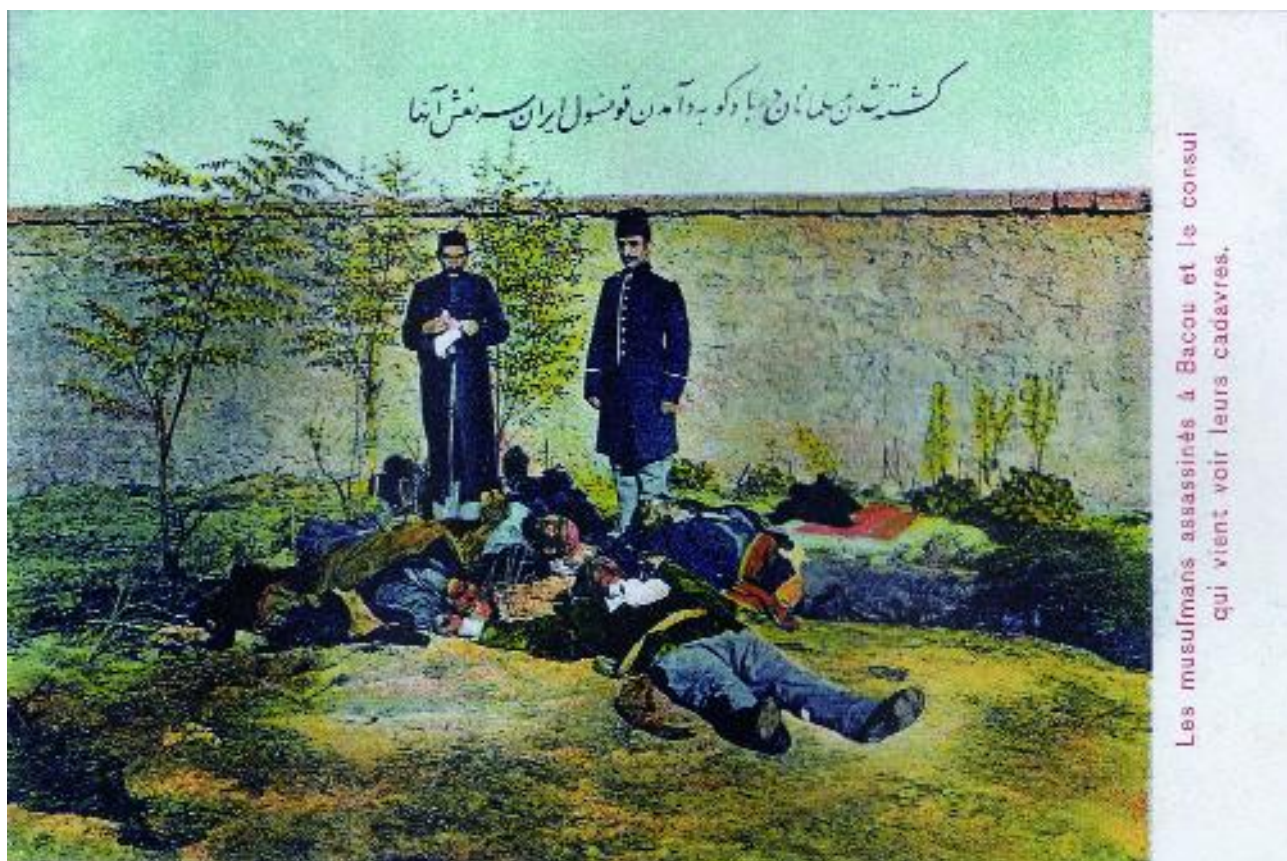

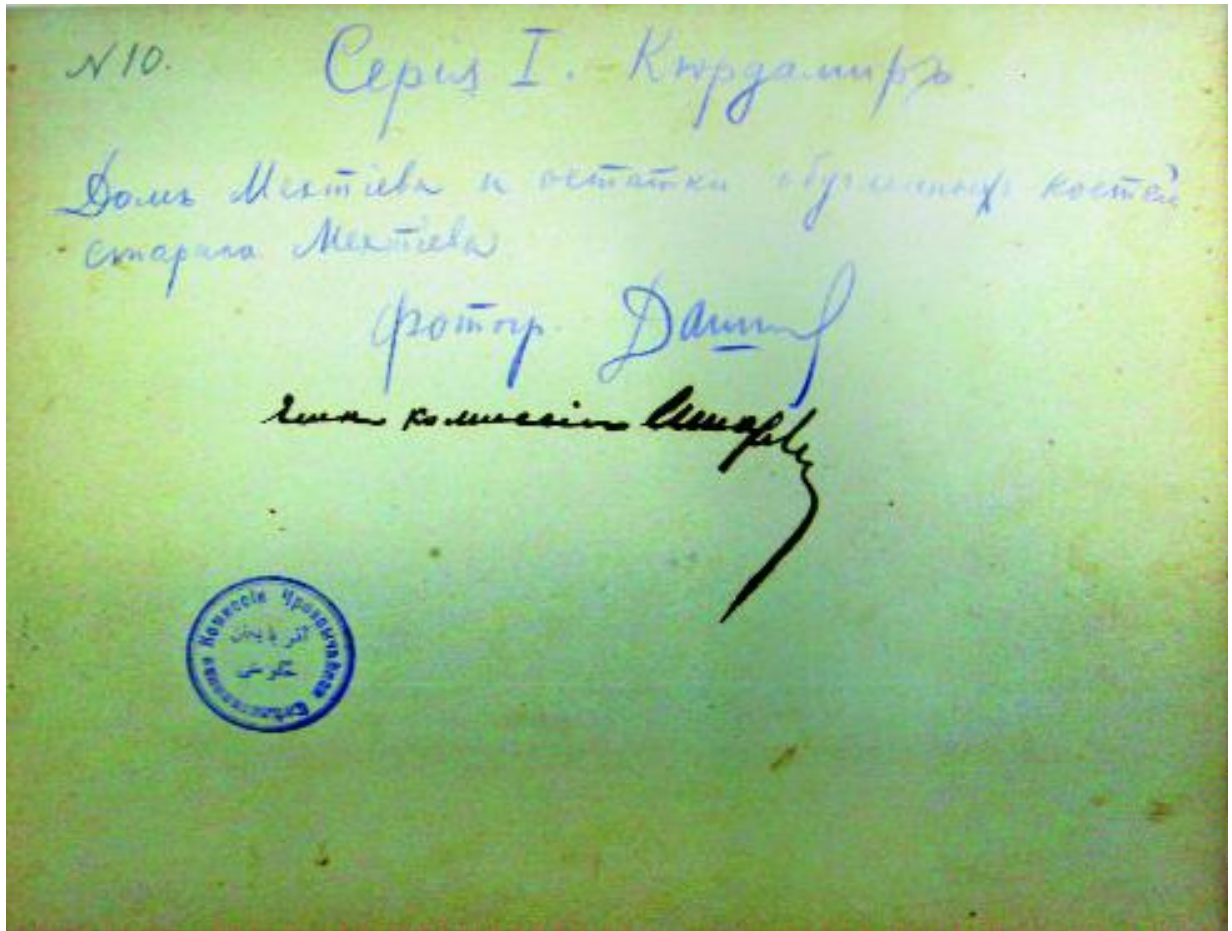

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Вах: 1918-ci il Şamaxı qırğınlarına dair Tehran, Dəməşq, Bağdad, Beyrut milli kitabxana-archivlərindəki 206, 476, 382 sayılı qovluqlar. Əlavə: "Zerkalo" qəzeti, № 43, 10 mart 2012
2. Fövqəladə təhqiqat komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun ədliyyə nazirinə məruzəsi: (22 noyabr 1918-ci il. Bakı ş. Əlavə: "Xalq qəzeti" (16.03.2001)
3. История Азербайджана по документам и публикациям. Bakı: Elm, 1990
4. "Agence Economique et financiere" ("İqtisadiyyat və Maliyyə Agentliyi qəzeti") 1914-cü il Paris
5. Денстервиль М. Британский империализм в Баку и Персии. 1917–1918 (Воспоминания). Перев. с англ. Б.Руденис. Тифлис, 1925, с.105-193
6. Связь Бакинского Совета с армянскими дашнаками в период мартовских событий 1918 г. Баку: Азернешр, 1995, с. 235
7. МДА, f 894, siy.2, iş 102
8. Геюшов З. Доклады АН Азерб. ССР. 1963, №10
9. Каспий, 1 июля 1906 г.
10. Каспий. Госдума. Стенографические отчеты. Сессия первая. Т. 2. С.-Пб., 1906, стб. 1228-1231
11. "Azərbaycan tarixi", VII cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2001
12. U.Randolf. Birinci müsahibə. Şamaxı haradır? ABŞ, "Boston qlob" (Boston-Globe- "Boston atlası") qəzeti, 29 mart 1918-ci il
13. U.Randolf. İkinci müsahibə. Azərbaycanca Şamaxı hadisəsi. ABŞ, "Boston qlob" (Boston-Globe. "Boston atlası") qəzeti, 30 mart 1918-ci il
14. "Los-Anceles Tayms" (Los Angeles Times) "Şamaxı məlumatları. Neft olacaqmı?" - Los-Anceles. Kaliforniya ştatı. 4 aprel 1918-ci il
15. Yenə orada. 26 aprel 1918-ci il
16. Yenə orada. 29 aprel 1918-ci il

17. F.Mongey. "Polkovnik Haskelin Azərbaycanda fəaliyyətinə dair və yaxud onun Qafqaz görüşləri". Vaşinqton: Xersta nəşriyyatı. 1919-cu il
18. A.Əsgər. "Müvəkkil U. Rey cənablarına açıq məktub". "Yeni Asır" Türkiyə. 1919-cu il, 4 yanvar
19. İraq. Bağdad, "Erməni diasporunun Sənədləri Saxlama Arxivi İdarəsi", 3-cü rəf, 16-cı qovluq. 1918-ci il
20. Suriya. Dəməşq. "Ter-Akopyan adına erməni milli arxiv guşəsi", 6-cı otaq. 19-cu qovluq, 1919-cu il
21. Livan. Beyrut. "Erməni kvartalı. Erməni kilsəsinin kitabxanası. "Erməni Stepan Lalayan haqqında" sənədlər. 4-dən 11-ə qədər olan qovluq. 1918-ci il
22. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Yeni Tarix Arxivi, f. 970, siy. 1, iş 93, 1919-cu il
23. ABŞ ordusunun polkovniki Edmond Dellinin Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasına məktubu. 1 oktyabr 1919-cu il
24. "Azərbaycanın Müsəlman Milli Şurasına Şamaxı haqqında məlumat" Azərbaycan Mərkəzi DYT Arxivi. 1919-cu il
25. V.N.Haskelin 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdiyi məktub (AMDƏYTA-i, f. 970, siy. 1, iş 93, v. 3-4)
26. Yenə orada, iş 92, v. 7.
27. Ermənistanın Baş naziri A.Xatisyanın V.Haskelə yazdığı 1919-cu il 23 sentyabr tarixli 279 nömrəli məktub. ("Azərbaycan" qəzeti, 1 oktyabr, 1919-cu il, № 209)
28. 1919-cu il, noyabrın 23-də amerikalıların vasitəçiliyi ilə Azərbaycan–Ermənistan arasında saziş imzalandı (AMDƏYTA-i, f. 970, siy. 1, iş 190, v. 9)
29. Zəngəzur qəza rəisinin 24 noyabr 1919-cu il, 2809 nömrəli məlumatı. ("Azərbaycan", 30 noyabr, 1919-cu il, № 260)
30. ADR XİN-in, Ermənistan XİN-ə verdiyi 1919-cu il, 29 noyabr tarixli notası (AMDƏYTA-i, f. 970, siy. 1, iş 190, v. 18)
31. "Azərbaycan" qəzeti, 3 dekabr 1919-cu il
32. Yenə orada, 16 dekabr 1919-cu il
33. Yenə orada, 23 dekabr 1919-cu il
34. Yenə orada, 28 dekabr 1919-cu il

35. T.Svetahovski, "Rusiya Azərbaycanı, 1905–1920". Bakı, Azər nəşr, 1963-cü il
36. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990
37. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. II cild. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004
38. Армянский геноцид. Миф и реальность. Справочники фактов и документов. Баку, 1992
39. Балаян З. Очаг. Ереван: Советакан грох на рус. яз., 1984
40. Балаян З. Расплата. М.: Советский писатель, 1985
41. Балаян З. Дорога. М.: Советский писатель, 1988
42. Величко В. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990
43. Гурко-Крябин В. Армянский вопрос. М.: БСЭ, 1926
44. Ланчер У. Дипломатия империализма. М.: Наука, 1886
45. "Şamaxıda baş verənlər". "Gənclər yurdu", Bakı, 1918
46. "Əkinçi". May 1918-ci il
47. "Şamaxıdan məlumat". "Açıq söz" qəzeti, mart 1918-ci il
48. Камуран Г. Армянское досье. Баку: Азернешр, 1993
49. Əbu Qədir Salman "Şamaxıdan Bakı neftinə bir nəzər. Şamaxılıları niyə qırdılar" İran. Tehran. 1926-cı il
50. "İran gəmisində axtarış". "Açıq söz", 1918
51. "Şamaxıda erməni-müsəlman qırğını" I yazı. İran, Tehran: Namə nəşriyyatı, 1918
52. Yenə orada, II yazı
53. Yenə orada, III yazı
54. Sabah Manuçöhr. "Mən necə diplomat oldum?" İraq. Bağdad. 1996-cı il diplomatiyası
55. O.S.Bernard. "Şamaxı hadisələrinə dair". Bakı, 1935
56. "Erməni milli qəhrəmanı Stepan Lalayanın Şamaxı igidliyi" Fransada nəşr olunan "Krua" ("Xaç") qəzetinin, aprel-may nömrələri, 1918-ci il
57. S. Edqar. "Stepan Lalayan haqqında". Suriya, Dəməşq, 1947-ci il
58. R.Ersan. "Şamaxı 1918-ci il", "Qafqazda erməni igidliyi", "Humanite" ("L.Humanite" - İnsanlıq) Fransa, Paris, 1914-cü il

59. A. Paşayev. "Şamaxı. 1918-ci il." "Respublika" qəzeti 2009-cu il
60. Чалхуширян Г. Красная книга. Тифлис, 1920 г., с. 20-65
61. Обращение Л.Гюльбекяна к "Национальному Армянскому Бюро" (на русском языке). М., 1912 г. Бюллетень №6
62. Завриев Э. Генерал Андроник: письма о встречах в Москве. 1920 г., с. 43-49
63. Каталикос Геворг. Письма к Царю Николаю // Звезда, № 9, 1915 г.
64. Внешне-политические документы СССР. I том. М., 1957, с. 459-470
65. Абов Г. Дашнакцутюн до и после. Госиздат Армении, 1965 г., с.72
66. ARDA, f.106, siy.1, iş 108, v.7
67. Новый Восток, 1922 г. № 3, с. 184
68. ARDA, f.894, siy10, iş 103, v. 10-19
69. Наш Голос, 24 марта 1918 г.
70. Борьба, 3 марта 1918 г.
71. Азербайджан, 28 мая 1918 г.
72. Голиков С. Бюро. М., 1968 г., с. 93-97
73. Демченко Г. Канцелярии Бюро. Л., 1971 г., с. 19-61
74. Зеркало, 10 марта 2012 г.
75. Петровский Л. Войны. М., 1976 г., с. 26-31
76. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990 г., с. 85-97
77. Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку, 1990 г., с.19-26
78. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане. М., 1937 г., с. 276
79. "İşgəncələrə dair Beynəlxalq Pakt"ın sənədlər toplusu. (BMT Baş Məclisinin 2200A. nömrəli qətnaməsi. AR, 1992-ci il, 21 iyulda bu pakta qoşulub.)
80. "İşgəncələrə dair BMT Konvensiyası. (1987-ci il 26 iyunda qüvvəyə minib. AR, 1996-cı il mayın 31-də bu Konvensiyaya qoşulub.)
81. AMDA, f. 276, iş.2, ş.155
82. Yenə orada, iş 155, v.8
83. Yenə orada, f. 1061, siy. 1, iş 45, v. 1
84. Yenə orada, f. 277, siy. 2, iş 16, v. 6

85. Yenə orada, f. 970, siy. 1, iş 161, v. 8
86. Tehran Milli Kitabxanası, "Ənzəli qovluğu". 1950-ci ildə qoyulub. R.49, 632 sayılı qovluq, s.63-76
87. RF-in MN. "Qırmızı Arxiv" - "Xüsusi Qovluq" QN. SŞ.-201, № 209
88. Yenə orada, OSD - 609, № 303. (Polkovnik İ.D.Dunayevskinin, A.A.Belovun tərtib etdiyi arayışlar)
89. S.Paray "Acı səyahətim". Bağdad kitabxanasının "Salam və Sultan" qardaşları mətbəəsində 1919-cu ildə çap edilib. Əlavə bax, Təbriz kitabxanası
90. AR-in Konstitusiyası. Bakı, 1996
91. "Mərkəzi Asiya və Qafqaz" jurnalı, İsveç, 1998, № 1,4
92. "Büro" - "Dr. Zavrıqarovun sənədləri". Tiflis, 1936
93. "Şamaxı. 1918-ci il, Poçt-teleqraf sənədləri" (Qovluq RF-in MN-in arxivində saxlanılır. UD. US. - "Qafqaz" - 420, № 708)
94. Bax: 1918-ci il Şamaxı qırğınlarına dair Tehran, Dəməşq, Bağdad, Beyrut milli kitabxana-arxivlərindəki 206, 476, 382 sayılı qovluqlar. Əlavə: "Zerkalo" qəzeti № 43, 10 mart 2012
95. Fövqəladə təhqiqat komissiyasının sədri Ə.Xasməmmədovun ədliyyə nazirinə məruzəsi: (22 noyabr 1918-ci il. Bakı ş., Əlavə: "Xalq qəzeti" 16.03.2001)
96. "Agence Economique et financiere" ("İqtisadiyyat və maliyyə agentliyi qəzeti") 1914-cü il, Paris
97. MDTA, f 894, siy.2, iş 102
98. "Azərbaycan tarixi" VII cild, Bakı: Elm nəşriyyatı, 2001
99. Reha Yılmaz. I Dünya müharibəsi başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti, // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s.70-71
100. Budak M. Nuru paşanın Qafqaz İslam Ordusu haqqında raportu // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu toplusu. Bakı, 2008, s. 460
101. Киракосан Д. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1986, с. 224
102. История армянского народа. Ереван, 1980, с. 268
103. Ermeniler hakkında derlemeler, Ankara, 1982, səh. 205-206

104. Документы и материалы по внешней политики Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 15-16
105. ARDA, f.970, siy.1, iş 1, v.27
106. Fahrettin Erdoğan, Türk Ellərində Hatırlarım, səh.155
107. Kazım Karabekirin Kaleminden, Doğunun Kurtuluşu, Ərzurum, 1990, səh.371
108. Dyaknov İ. Erməni xalqının ilkin tarixi, İrəvan, 1968, səh. 237. (rus dilində)
109. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. С.-Пб., 1991, стр. 61
110. Qriboyedov A. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, M.1977, səh.399-444
111. İşxanyan V.Qafqaz xalqları, Petroqrad, 1916, səh.18 (rus dilində)
112. Orbeli İ. Seçilmiş əsərləri, İrəvan, 1963, səh. 358 (rus dilində)
113. ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, v.5-8; Вах: История Азербайджана по документам и публикациям, с. 182-187
114. Тəbrizli Əhməd. Dağlıq Qarabağ tarixi və ona dair sənədlər, I cild, Strasburq, 1989
115. "Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 1919-cu il
116. "Vətən səsi" qəzeti, 26 mart 1993-cü il
117. ARDA, f.894, siy.10, iş 80, v.49-56; ARDA, f.970, siy1, iş 16, v. 1-9; ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, v.5-8; ARDA, f.970, siy.1, iş 1, v. 28-29; ARDA, f.970, siy.1, iş 166, v.7
118. ARDA, f.970, siy.1, iş 5, v. 14; Həsənov C., göstərilən əsəri, səh.89
119. ARDA, f.970, siy. 1, iş 11, v. 149
120. Yənə orada, v. 180
121. ARDA, f.887, siy. 1, iş 6, v. 370
122. ARDA, f.897, siy. 1, iş 31, v. 44
123. ARDA, f.2898, siy. 1, iş 6, v. 34
124. ARDA, f.46, siy. 2, iş 235, v. 6
125. ARDA, f.28, siy. 1, iş 13, v. 7
126. ARDA, f.970, siy. 1, iş 65, v. 3
127. Məhərrəmov N. Daşnaqsütyun və Azərbaycanın taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1995, s.88

128. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı: Elm, 1989, Dördüncü nəşr. Bakı: Gənclik, 1990
129. Qeybullayev Q. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990
130. Köçərli T. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə). Bakı: Elm, 2002
131. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992
132. Vəliyev İ.Ö. Dünya susur, tarix susmur. Bakı: Gənclik, 1994, Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. (Tərtib edən: S.Əsədov). Bakı: Gənclik, 1995
133. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: Gənclik, 1996
134. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar... Bakı: Azərneşr, 1997
135. Arzumanlı V., Mustafa N. tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998

MÜNDƏRİCAT

1. “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı4
2. 31 Mart – azərbaycanlıların soyqırımı münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciəti9
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti 11
4. 31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. 15
5. 31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. 19
6. 31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. 23
7. 31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. 25
8. Məxfilikdən çıxan tarix28
9. Şamaxı qəzasının genetik xəritəsi (ilk dəfə)34
10. 1918-ci ildə Şamaxıda yayılan (ilk dəfə çap olunur) separatçı “Daşnaqsütyün” ittifaqının nizamnaməsi (İttifaqın hər ərazi bölgüsü üçün özünün nizamnaməsi olub) (“ŞAMAXI BÜROSU”) 36
11. Salam olsun sizlərə...49
12. Möhtəşəm Azərbaycan xalqına!...51
13. Şamaxı soyqırımı: dərk olunmayan həqiqətlər52
14. Soyqırımına məruz qalan ərazilər91

15. Kilsənin gizli arxivlərindəki soyqırımı sənədləri... .96
16. Soyqırımına məruz qalmış ərazilər105
17. Azərbaycan düşmənin göz yaşlarına daha inanmır... .110
18. 1918-ci il. Soyqırımın anatomiyası130
19. Azərbaycanda əsl soyqırımı idi... .141
20. 1918-ci il. Genosidə və ekosidə məruz qalmış
Şamaxı faciəsi şəkillərdə167
21. İstifadə olunmuş ədəbiyyat194

Rövşən Novruzovlu Vəlizadə (Azərbaycan)

Hüseyn Siyami (İran)

Məsud Süleyman əl Həmid (İraq)

Faiz Fərha Rəşid (Suriya)

Səid Bərri (Livan)

ŞAMAXI: 100 İL "TAM MƏXFİ QRIF"İ ALTINDA

Kompyuter işi: Anar Mustafayev

Mübariz Hacıyev

Korrektor: Züleyxa Əliyeva